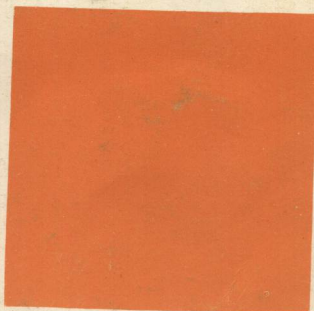
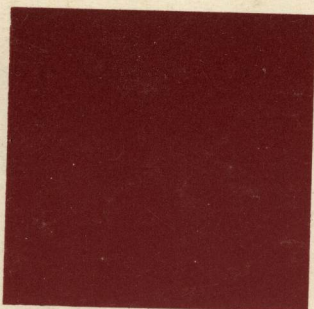
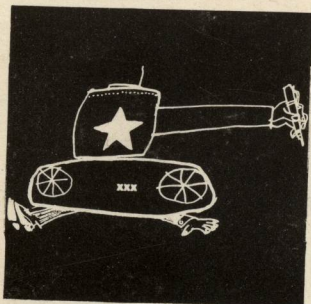

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

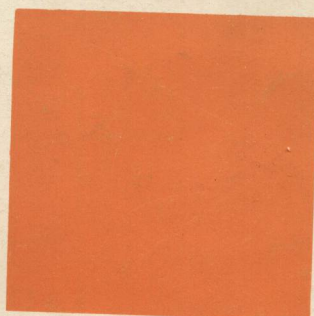
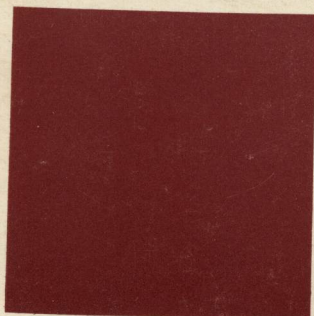
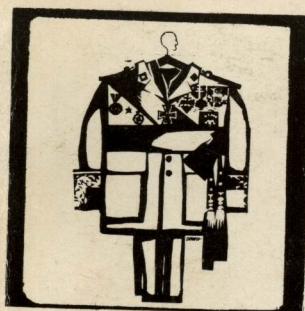
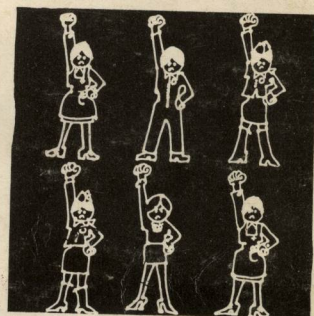

διεθνείς σχέσεις
καί
ταξικές σχέσεις

Οί νεοελληνικές
σπουδές
στή Γαλλία
τόν 19ο αιώνα

τά οικονομικά
τῶν χωρῶν τῆς
νότιας Εὐρώπης

γιά τό
«Διπλό βιβλίο»:
τό ἀδιέξοδο
τῶν μεταιχιμίων

Μαριάννας Δήτσα, Διώξεις διανοουμένων στις σοσιαλιστικές χώρες. **Μάκη Καβουριάρη**, Μέτρα λιτότητας. **Β. Κιζήλου**, Μονόπρακτο... σέ δύο πράξεις. **Άλ. Νησιώτη**, 'Η «τρομοκρατία» καί ὁ δυτικοευρωπαϊκός «φιλελευθερισμός» ■ **Λευτ. Παπαγιαννάκη - Μιχ. Παπαγιαννάκη**, Σύντομη θεώρηση τῆς οικονομίας τῶν νοτιοευρωπαϊκῶν χωρῶν ■ **Χρ. Ἄγριαντώνη**, Προβλήματα ἐκδημοκρατισμοῦ στήν Ἰσπανία. **Μιχ. Παπαγιαννάκη**, Αἴγυπτος ὡρα μηδέν. **Γ. Σημαιοφορίδη**, 'Η ἐλεύθερη ἀμβλωση στήν Ἰταλία ■ **Δ. Καρύδη**, Προβλήματα σπουδῆς σέ ἓνα Α.Ε.Ι. ■ **Μαρ. Δήτσα**, Οί νεοελληνικές σπουδές στή Γαλλία τόν 19ο αἰ. ■ **Ch. Bettelheim**, Διεθνείς σχέσεις καί ταξικές σχέσεις ■ Βιβλιοκρισίες, Σχόλια.

μηνιαία ἐπιθεώρηση • τεύχ. 9 • φεβρουάριος 1977 • 50 δρχ.

ο πολίτης

ΥΠΑΤΙΑΣ 5 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3246320

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δ. Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Μ. Σηφάκης
Δημήτρης Α. Φατούρος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Ἄλκης Κούρκουλας
Δῆμος Μαυρομμάτης

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δήμος Μαυρομμάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ● ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε., Συγγρού 194, τηλ. 9515078-9 ● ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεία Δ. Τουμαζάτου, Πεταλά 19, τηλ. 254561.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐξάμηνη 300 δρχ., ἐτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπης: ἐξάμηνη 400 δρχ., ἐτήσια 750. ΗΠΑ - Καναδάς (ἀερ.): ἐξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 900 ● Γὰ Ὅργανισμοὺς, Τράπεζες, Ἄνών. Ἐταιρεῖες: ἐξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 1.000 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Ὑπατίας 5, Ἀθήνα 118, τηλ. 3224131 ● Γὰ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ: Ταχυδρ. θυρίδα Νο 1762, πλ. Συντάγματος, Ἀθήνα.

μηνιαία ἐπιθεώρηση ● τεῦχ. 9 ● φεβρουάριος 1977 ● 50 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Μαριάνα Δήτσα	: Διώξεις διανοουμένων στις σοσιαλιστικές χώρες, και κινήσεις συμπαράστασης.....	3
Μάκης Καβουριάρης	: Μέτρα λιτότητας.....	4
Βάσω Κιζήλου	: Μονόπρακτο σέ... δύο πράξεις.....	7
Άλέξης Νησιώτης	: Η καταπολέμηση της «τρομοκρατίας» και ο δυτικοευρωπαϊκός «φιλελευθερισμός».....	10
■		
Λευτ. Παπαγιαννάκης - Μιχάλ. Παπαγιαννάκης	: Ύλικα για συγκρίσεις και συμπεράσματα από μία σύντομη θεώρηση της οικονομίας των νοτιοευρωπαϊκών χωρών:	
(Α.Π.)	: Α. Μέ αφορμή την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ.....	12
(Μ.Π.)	: Β. Για έναν σχηματικό απολογισμό των τελευταίων χρόνων.....	26
■		
Χριστίνα Άγριαντώνη	: Η διαδικασία έκδημοκρατισμού στην Ίσπανία και τα προβλήματά της.....	38
Μιχ. Παπαγιαννάκης	: Αίγυπτος ώρα μηδέν, μετά τη λαϊκή έκρηξη.....	41
Γιώργος Σημαιοφορίδης	: Ιταλία: κατοχύρωση της ελεύθερης άμβλωσης.....	44
■		
Δημήτρης Καρύδης	: Προβλήματα σπουδής σέ ένα Α.Ε.Ι. (Έδρα πολεοδομίας - Σχολή Αρχιτεκτόνων - ΕΜΠ).....	47
■		
Μαριάνα Δήτσα	: Οί νεοελληνικές σπουδές στή Γαλλία τόν 19ο αιώνα.....	53
■		
Charles Bettelheim	: Διεθνείς σχέσεις και ταξικές σχέσεις.....	61
■		
Γιάννης Καλιόρης	: Τό άδιέξοδο των μεταχιμών (μέ αφορμή τό «Διπλό βιβλίο» του Δ. Χατζή).	69
	● Σχόλια: «Η ψυχική ισορροπία, ή τρέλα και ή οικογένεια» των Λαίνγκ - Έστερσον, «Τό παιδί, ή οικογένεια και ο έξωτερικός κόσμος» του Βίννικοτ, «Σελίδες από την Έθνική Άντίσταση» του Σπ. Ηρ. Μπέκιου, «Στόν κόρφο της Γκύμπρενας. Χρονικό της Άντίστασης στόν Έβρο» του Β. Κασάπη, «Θέατρο στά βουνά» του Γ. Κοτζιούλα.....	81
	● Μιά πρωτοβουλία νέων έπιστημόνων: «Έταιρεία Μελέτης Νέου Έλληνισμού» — Γ. Σιάντος και Γιάν. Ίωαννίδης· βίοι παράλληλοι.....	84

Από τὸ ἐπόμενο τεύχος
 ἡ νέα διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ θὰ εἶναι:
Κέκροπος 2, τ.τ. 119, τηλ.: 32.45.332

διαγυμνουοφδαλμου

νά ήταν τά μοναδικά παραστρατήματα αὐτῶν τῶν καθεστῶτων ὡς καθεστῶτων. Ἐδῶ πρόκειται γιά μοιραία συνέπεια τῆς αἴγλης τῶν διανοουμένων σ' αὐτές τίς χώρες, ἡ ὅποια, φοβούμαστε, δέν διαφέρει πολύ ἀπό τό ρόλο πού παίζουν ἀντίστοιχα οἱ πνευματικοί ἄνθρωποι στίς δυτικές χώρες. Μ' αὐτή τήν ἔννοια, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δεχτοῦμε (ἄλλο ἂν εὐχόμαστε νά μήν ἦταν ἔτσι τά πράγματα) ὅτι οἱ προσωπικότητες καί στίς ἀνατολικές χώρες παίζουν σημαντικό ρόλο στήν ἐπισήμανση καί γνωστοποίηση ὀρισμένων προβλημάτων πού ὑποβόσκουν ἐκεῖ. Καί ἐπειδή τά προβλήματα αὐτά συνδέονται μέ τό πεπρωμένο τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἡ ἀλληλεγγύη στούς ἀγῶνες τῶν διανοουμένων —καί ὄχι μόνο αὐτῶν— εἶναι ἐπιλογή σωστή.

Πιστεύουμε ὅτι πολλοί, πάρα πολλοί, δέν σκοπεύουν, βάζοντας τό ὄνομά τους κάτω ἀπό δύο τρεῖς γενικότατο περιεχομένου ἀράδες, στήν ἐπιστροφή τῆς μοναδικῆς, τῆς ἀσύγκριτης κοινοβουλευτικῆς δημοκρατίας στίς χώρες ὅπου κάποτε χύθηκε αἷμα γιά τήν ἦττα τῆς. [Καί τό ζήτημα δέν εἶναι νά ξεχωρίσουμε, κατά τή μέθοδο τοῦ *Ριζοσπάστη*, τούς μέ ἐνδόμυχες σοσιαλιστικές προθέσεις, «τούς τίμιους», ἀπό ἐκείνους πού οἰκαιοποιοῦνται τά γεγονότα ὑπέρ τῆς CIA καί τοῦ ἀντικομμουνισμοῦ.] Καί γιά τό λόγο αὐτό, ἐκκρεμεί ἡ ὑποχρέωση (ἀφοῦ ὅλοι ξέρουν πῶς οἱ κινήσεις συμπαράστασης δέν γίνονται γιά λόγους ἀνθρωπισμοῦ, ἀλλά γι' αὐτό, σέ τελευταία ἀνάλυση, προωθοῦν συγκεκριμένη πολιτική) νά προβάλονται στά κείμενα-διαμαρτυρίες τουλάχιστον οἱ ἰδέες πού συνοδεύουν καί ἐπιβάλλουν παρόμοιες ἐνέργειες.

ΜΑΡΙΑΝΑ ΔΗΤΣΑ

m. kundera

ΜΕΤΡΑ ΛΙΤΟΤΗΤΑΣ

Τήν τελευταία περίοδο δημοσιεύτηκαν τρία σημαντικά κείμενα ἀπό τούς πιό ὑπεύθυνους φορεῖς τῆς οικονομικῆς πολιτικῆς τῆς κυβέρνησης. Πρόκειται γιά τή συνέντευξη τοῦ κ. Π. Παπαληγούρα, ὑπουργοῦ Συντονισμοῦ, στόν *Οικονομικό Ταχυδρόμο* τῆς 13ης Ἰανουαρίου, τήν ὁμιλία τοῦ κ. Ξ. Ζολῶτα, διοικητῆ τῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, πρὸς τούς οικονομικούς συντάκτες τοῦ Ἀθηναϊκοῦ Τύπου, στίς 8 Φεβρουαρίου, καί τίς δηλώσεις τοῦ κ. Παπαληγούρα στίς 12 Φεβρουαρίου γιά τήν εἰσοδηματική πολιτική τῆς κυβέρνησης. Στά τρία αὐτά κείμενα πού ἐμφανίζονται σέ κρίσιμη περίοδο τῆς ἐλληνικῆς οικονομίας βλέπουμε ὄχι μόνο τήν οικονομική πολιτική τῆς κυβέρνησης ἀλλά καί τίς ἀρχές στίς ὁποῖες στηρίζεται αὐτή ἡ πολιτική. Μέ τά κείμενα αὐτά μπαίνουν οἱ βάσεις πού θά καθορίσουν τίς οικονομικές ἐξελίξεις στή χώρα μας γιά χρονικό διάστημα πολύ πέρα ἀπὸ τό 1977.

Ἄν ἀκολουθήσουμε τή σκέψη τῶν Ζολῶτα - Παπαληγούρα, ὅπως ἐκφράζεται στά τρία αὐτά κείμενα, μπορούμε νά δοῦμε τά ἀδύνατα σημεῖα τῆς ἐλληνικῆς οικονομίας στίς ἀρχές τοῦ 1977.

— Καταναλωτική σπατάλη σέ πολυτελή καί ἡμιπολυτελή προϊόντα μέ σοβαρές

διαγυμνουοφδαλμου

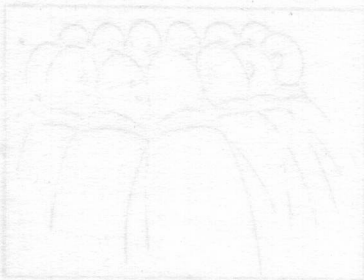
συνέπειες στο έλλειμμα του έμπορικου ισοζυγίου.

- Έντονες πληθωριστικές τάσεις.
- Χαμηλό επίπεδο παραγωγικών επενδύσεων.
- Απροθυμία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.
- Σέ πολλούς τομείς παρασιτική παρεμβολή του έμπορίου και αυθαιρεσία στον καθορισμό των τιμών.
- Έπιπτώσεις στο έμπορικό ισοζύγιο λόγω της νομισματικής κρίσης και της αύξησης της τιμής των πρώτων ύλων και του πετρελαίου ειδικότερα.
- Θεσμικό, πολιτικό και διοικητικό χάος που κληροδότησε η δικτατορία. Επίσης, οικονομικά βάρη που άφησε πίσω της η δικτατορία με τη δανειακή πολιτική που ακολούθησε.
- Μικρή προστιθέμενη αξία στα προϊόντα της ελληνικής βιομηχανίας. Μεγάλο μέρος της βιομηχανίας αποτελείται από επιχειρήσεις συναρμολόγησης.
- Έλλειψη know-how στην ελληνική βιομηχανία.
- Έντονη φοροδιαφυγή.
- Έυπερτιμολόγηση των εισαγωγών και υποτιμολόγηση των εξαγωγών, με συνέπεια την παράνομη εξαγωγή συναλλάγματος.
- Απροθυμία από τις τράπεζες να χρηματοδοτήσουν μικρές επιχειρήσεις.
- Μεγάλος αριθμός οικογενειακών επιχειρήσεων.

Νά λοιπόν κωδικοποιημένα από τους επίσημους φορείς της οικονομικής μας πολιτικής τά αδύνατα σημεία της οικονομίας μας. Θα μπορούσαμε να προσθέσουμε τό πρόβλημα της εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας, τό πρόβλημα της τεχνικής εκπαίδευσης, τό πρόβλημα των περιφερειακών ανισοτήτων του ελληνικού χώρου, της ανεπάρκειας του κρατικού μηχανισμού, τέλος τό πρόβλημα της άνεργίας, που επίσημως απαλείφεται τεχνητά, διότι δέν υπάρχουν στατιστικά δεδομένα να τή δείξουν, ή βρίσκει διέξοδο στην πληθώρα των παρασιτικών απασχολήσεων στη σύγχρονη ελληνική κοινωνία. Ειδικά τό πρόβλημα της εξάρτησης δέν πρέπει να αντιμετωπιστεί σαν ένα ακόμη αδύνατο σημείο της ελληνικής οικονομίας αλλά σαν ό παράγοντας που καθορίζει σε μεγάλο βαθμό όλες τις άλλες αδυναμίες. Άς μείνουμε όμως στη διάγνωση των Ζολώτα - Παπαληγούρα. Γιατί αυτή ή οξέυατη και συντονισμένη επίκληση των αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας και των προβλημάτων που θά αντιμετωπίσει τό 1977;

Βρισκόμαστε σε περίοδο έντονης οικονομικής δραστηριότητας από την πλευρά της κυβέρνησης για την ύλοποίηση των συστάσεων που έκανε ό πρωθυπουργός στο Έγυπουργικό Συμβούλιο στις 3 Ιανουαρίου 1977.

Η παρουσίαση των αδύνατων σημείων της ελληνικής οικονομίας εντάσσεται στην προσπάθεια ευαισθητοποίησης της κοινής γνώμης γύρω από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ή ελληνική οικονομία και των κινδύνων που έλλοχεύουν, κυρίως τόν κίνδυνο του πληθωρισμού και της κάμψης των επενδύσεων. Συγχρόνως προσπαθούν να πείσουν για την ανάγκη άποδοχής των μέτρων λιτότητας που προτείνει ή κυβέρνηση, στο πλαίσιο μιάς πολιτικής εισοδημάτων που κύριοι άξονές της είναι ό περιορισμός των διεκδικητικών αιτημάτων των εργαζομένων και ή άποκατάσταση της αλήθειας των τιμών» για μιά σειρά προϊόντα. Σύμφωνα με τόν κ. Παπαληγούρα τά μέτρα που προτίθεται να πάρει ή κυβέρνηση άποσκοπούν στην άπαλλαγή της οικονομίας από «παραμορφωτικές της όμαλης λειτουργίας της έπιδοτήσεις και από παρασιτικές τάσεις που τελευταία ένδυναμώνονται», και στην έφαρμογή μιάς «λογικής και μετρημένης εισοδηματικής πολιτικής». Η άποδοχή των μέτρων αυτών θά διατηρήσει την «κοινωνική συνοχή», κύριο μέλημα της κυβέρνησης μπροστά στα έθνικά, πολιτικά και

διαγυμνουοφθαλμου

οικονομικά προβλήματα πού αντιμετωπίζουμε ήδη από τις πρώτες μέρες του 1977. (Γιά τόν κ. Παπαληγούρα ή χαλάρωση τής κοινωνικής συνοχής είναι ή βασική αίτια τής κρίσης πού πλήττει τις χώρες του ΟΟΣΑ.)

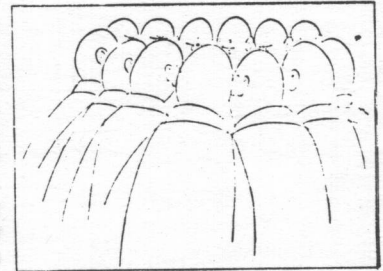
Όμως ή πολιτική εισοδημάτων πού προσπαθεί νά εφαρμόσει ή κυβέρνηση δοκιμάστηκε ήδη σέ πολλές εύρωπαϊκές χώρες οι οποίες, γιά νά καταπολεμήσουν τόν πληθωρισμό, προσπαθούν νά περιορίσουν τήν αύξηση τής αγοραστικής δύναμης τών εργαζομένων. Αύτή ή πολιτική στίς χώρες όπου εφαρμόστηκε δέν απέφερε ούσιώδη αποτελέσματα στήν καταπολέμηση του πληθωρισμού (μοναδική εξαίρεση ή Δυτική Γερμανία). Αντίθετα οδήγησε στήν πτώση τής παραγωγικής δραστηριότητας καί στήν αύξηση τής ανεργίας (χωρίς καμία εξαίρεση). Καί δέν είναι συμπτωματικό τό ότι στίς χώρες αυτές γίνεται όλο καί πιό πειστική ή πολιτική τών άριστερών κομμάτων πού προτείνουν τήν καταπολέμηση τής κρίσης διαμέσου τής αύξησης τής ένεργου ζήτησης. Πιό πειστική όχι γιατί είναι δημαγωγική, αλλά γιατί ανταποκρίνεται περισσότερο στίς σημερινές ανάγκες τής οικονομίας τών χωρών αυτών. Κυρίως γιατί άπαντά στό πρόβλημα τής ανεργίας πού αποτελεί βασική τους άδυναμία. Βέβαια, θά άπαντήσουν οι άρμόδιοι, πρόβλημα ανεργίας δέν ύπάρχει γιά μās. Όμως ή έλλειψη στατιστικών στοιχείων ή τά έλλιπή στοιχεία γιά τούς έγγεγραμμένους καί επιδοτούμενους άνέργους δέν είναι πειστική άπάντηση. Άς προσέξουν. Πολύ γρήγορα ή ανεργία ύψους 3 ή 4% του έργατικού δυναμικού μπορεί νά γίνει 6 καί 7% ή άκόμη περισσότερο, ιδιαίτερα όταν επιδιώκεται αναδιάρθρωση τής παραγωγής. Στο σημείο αυτό οφείλουμε νά παρατηρήσουμε ότι θά ήταν σημαντικό έπίτευγμα ή καθετοποίηση τής παραγωγής, ή αύξηση τής προστιθέμενης άξίας καί ή περιστολή τών μη παραγωγικών επενδύσεων.

Στίς δηλώσεις τών Ζολώτα - Παπαληγούρα, ένω τά άδύνατα σημεία τής έλληνικής οικονομίας παρουσιάζονται μέ εξααιρετική διαύγεια, τά προτεινόμενα μέτρα καταλήγουν σέ άπαράδεκτες εξισώσεις ανάμεσα στίς κοινωνικές τάξεις καί τις επαγγελματικές ομάδες πού συνθέτουν τήν έλληνική κοινωνία.

Βέβαια, ύπάρχει υπερκατανάλωση σέ πολυτελή καί ήμιπολυτελή προϊόντα. Ποιά όμως είναι αυτά καί ποιές είναι οι κοινωνικές ομάδες πού τά καταναλώνουν; Ό κ. Ζολώτας μιλάει γιά μιά «ορισμένη τάξη ανθρώπων πού πραγματοποιούν μεγάλα, άδήλωτα καί έν πολλοίς παρασιτικά εισοδήματα». Ήως όμως μέ τά προτεινόμενα μέτρα θά άποφευχθεί ή εξίσωση αυτών τών ομάδων μέ τούς εργαζομένους πού έχουν μικρά, δηλωμένα, καί άπό παραγωγική έργασία εισοδήματα;

Βέβαια, ή έλληνική οικονομία χαρακτηρίζεται άπό έντονες πληθωριστικές τάσεις, καί μοιάζει ακατόρθωτος ό στόχος πού θέτει ή κυβέρνηση γιά τή μη αύξηση τών τιμών πάνω άπό 10% τό 1977. Ποιός όμως έχει τήν εύθύνη; Οι εργαζόμενοι, όταν διεκδικούν μεγαλύτερες άποδοχές, ή οι επιχειρηματίες οι οποίοι τήν οποιαδήποτε αύξηση του κόστους τήν επιρρίπτουν στόν καταναλωτή, μη δεχόμενοι καμία συμπίεση τών κερδών τους;

Ή έλληνική οικονομία περνάει δύσκολες στιγμές. Πρέπει νά άπαλλαγεί άπό τούς πληθωρικούς παρασιτικούς τομείς στό χώρο τής παραγωγής καί του έμπορίου. Πρέπει νά επιδιωχθούν βαθιές διαρθρωτικές αλλαγές οι οποίες άπαιτούν τήν ένεργό συμμετοχή του κράτους, κυρίως σέ μιά χώρα όπου τό κεφάλαιο εξακολουθεί νά χρησιμοποιεί μεθόδους πού θυμίζουν τήν περίοδο τής πρωταρχικής συσσώρευσης. Πρέπει επίσης νά αλλάξει ό τρόπος μέ τόν οποίο αντιμετωπίζονται τά διεκδικητικά αίτήματα τών εργαζομένων. Δέν πρόκειται γιά «κοινωνικές άταξίες» αλλά γιά αντίδραση μπροστά σέ καταστάσεις έκμετάλλευσης καί καταπίεσης πού φθείρουν τήν εργατική δύναμη, θίγουν τήν αξιοπρέπεια τών

διαγυμνοφθαλμοί

έργαζομένων και πλήττουν τό βιοτικό τους επίπεδο. Έτσι, όταν ο κ. Παπαληγούρας ισχυρίζεται ότι «τέτοιες άταξίες σημειούμενες σέ μιά χώρα σάν τήν Έλλάδα, πού χρειάζεται νά ένισχύσει σημαντικά τήν ύποδομή και τήν ανάπτυξη γονίμων επενδυτικών πρωτοβουλιών από τούς βιομηχάνους και τούς βιοτέχνες, είναι ιδιαίτερα βλαπτικές και ύποσκάπτουν όχι μόνο τό άπώτερο αλλά και τό προσεχέστερο μέλλον τών ιδίων τών έργαζομένων», μπσφρεί ίσως νά πείσει τό μεγάλο κεφάλαιο νά μή μεταναστεύσει στή Βραζιλία ή νά συνωμοτεί γιά τή μετατροπή τής Έλλάδας σέ Βραζιλία. Άς μή ζητάει όμως συγχρόνως και τήν «κοινωνική συνοχή» (ή διαφορετικά τήν εις βάρος τών έργαζομένων ταξική συνεργασία).

ΜΑΚΗΣ ΚΑΒΟΥΡΙΑΡΗΣ

ΜΟΝΟΠΡΑΚΤΟ... ΣΕ ΔΥΟ ΠΡΑΞΕΙΣ

— Μπά; "Αρχισαν κι' όλας
τά Ψυχοσάββατα ;

(Του Κωστα Μητρόπουλου)
Απο ΜΤΑ ΝΕΑ

Τόν Όκτώβριο τού 1975 τό Πενταμελές Έφετείο καταδίκασε γιά τήν ύπόθεση τού Πολυτεχνείου τούς: Ζαγοριαννάκο, Μαυροειδή, Βαρνάβα, Καραγιάννη, Χριστολουκά, Μπουκλάκο και Καλύβα. Από αυτούς, ό Βαρνάβας καταδικάστηκε 3 φορές σέ ισόβια, και οι Μαυροειδής, Ζαγοριαννάκος, Καραγιάννης σέ 25 χρόνια κάθειρξη. Άσκήθηκε άναίρεση, και ή δίκη έπαναλήφθηκε.

Στίς 16 Φεβρουαρίου 1977 ό εισαγγελέας τού Πενταμελούς κ. Παπαδημητρίου έκανε τήν άγόρευσή του γιά τήν καινούρια δίκη.

Οί τίτλοι των έφημερίδων πού κάλυψαν δημοσιογραφικά τή δίκη παρουσιάζουν ιδιαίτερο ένδιαφέρον, στίς 17 και 18 Φεβρουαρίου, γιά τό γρονθοκόπημα τού περιεχομένου τους.

● 17 Φεβρουαρίου

Αύγή: Ό εισαγγελέας γιά τό «Πολυτεχνείο»: «Οί φοιτητές χτύπησαν τόν Στρατό!»

Νέα: Ό εισαγγελέας: Τό Πολυτεχνείο ητο άπλώς φωλεά διαδηλωτών!

Καθημερινή: Ό εισαγγελέας ζήτησε άπαλλαγή Μαυροειδή και Ζαγοριαννάκου. Είχαν καταδικασθεί σέ 25ετή κάθειρξη.

● 18 Φεβρουαρίου

Αύγή: Ό εισαγγελέας επιχειρεί νά άνασκευάσει τήν άγόρευσή του. Οί συνήγοροι πολιτικής άγωγής διαμαρτύρονται.

Βήμα: Διόρθωση τής άγορεύσεως γιά τό Πολυτεχνείο επιχειρήσε ό εισαγγελέας.

διαγυμνουοφδαλμου

Καθημερινή: 'Από μερίδα του τύπου: Δέν απέδόθη σωστά τό νόημα τής αγορεύσεως του εισαγγελέως. Χάρης στο έπος του Πολυτεχνείου είμεθα ελεύθεροι.

Τήν πρώτη δηλαδή μέρα τής αγόρευσης του κ. Εισαγγελέα ξαναγράφονται στο Πενταμελές 'Εφετείο τά καταξιωμένα πιά στον έλληνικό λαό γεγονότα του Πολυτεχνείου, μέ κάποιον καινούριο, προκλητικό τουλάχιστον τρόπο.

Σάν «διαδήλωση μιάς μερίδος λαού και κυρίως νέων» παρουσιάζεται τό Πολυτεχνείο, και «τά σώματα ασφαλείας διετάχθησαν νά διαλύσουν τούς διαδηλωτάς», και ή χούντα του Παπαδόπουλου άναφέρεται σάν «κάπως πολύ πιεστική κυβέρνηση». Και μετά από αυτά ό κ. Εισαγγελέας κάνει τήν καταπληκτική κοινωνιολογική παρατήρηση:

«Υπάρχει μία μεγάλη μερίς του λαού πού όταν βλέπει τά σώματα ασφαλείας παθαίνει — νά μήν πώ άμόκ — τουλάχιστον αισθάνεται μεγάλη απέχθεια», γιά νά διαπιστώσει άμέσως μετά ότι ή μερίς του λαού πού συμμετείχε στη διαμαρτυρία του Πολυτεχνείου στράφηκε «έναντίον των σωμάτων ασφαλείας μέ ξύλα και ρόπαλα» και, στη συνέχεια, «έναντίον του στρατού πού επενέβη γιά νά καταστείλει μία παράνομη ενέργεια, όχι εκείνη των σπουδαστών, αλλά όσες έπηκολούθησαν».

Στή σταυροφορία του γιά τήν άποκατάσταση τής αλήθειας, ό κ. Παπαδημητρίου προχωράει άκάθεκτος στην άπομυθοποίηση των ήρώων και διαπιστώνει ότι ό Διομήδης Κομνηνός «προκάλεσε τούς άστυνομικούς» βρίζοντάς τους «φασίστες». 'Επειδή όμως οι άστυνομικοί έχασαν πρός στιγμή τήν ψυχραιμία τους, άντί νά του δώσουν δυό χαστούκια και νά του πούνε «φύγε παλιόπαιδο πού θά μάς βρίσεις φασίστες» έκαναν τό λάθος νά τον σκοτώσουν, κάνοντάς τον έτσι σύμβολο ήρωισμού.

'Ετσι, μέ άπόλυτη διαύγεια στους συλλογισμούς του, ό εισαγγελέας κ. Βάιος Παπαδημητρίου τεκμηριώνει τίς ποινές πού προτείνει γιά τούς κατηγορουμένους:

— 'Απαλλαγή των στρατηγών τής χούντας Ζαγοριαννάκου και Μαυροειδή πού «έκαναν παλικαρία τό καθήκον τους».

— 'Ηθική άύτουργία γιά τόν Βαρνάβα.

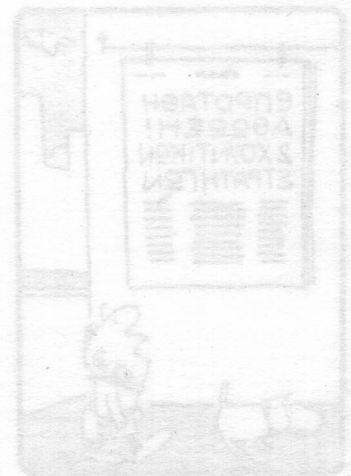
— 'Απλή συνέργεια γιά τούς υπόλοιπους (είναι κι ό πρότερος έντιμος βίος!).

Και μέ τόν τρόπο αυτό ό κ. Εισαγγελέας μετατρέπει τά 25 χρόνια κάθειρξης πού είχε επιβάλει τό Πενταμελές 'Εφετείο τό 1975, σέ διθύραμβο γιά τήν άρετή και τήν παλικαρία των κατηγορουμένων. Και ή αύλαία τής 16ης Φεβρουαρίου πέφτει, μέσα σ' ένα κλίμα άπόλυτα δικαιολογημένης εύφορίας των κατηγορουμένων και των συνηγόρων τους.

Μεσολαβεί ένα κενό μερικων ώρων, και βρισκόμαστε ξανά στο χώρο του Πενταμελους 'Εφετείου, τό πρωί τής 17ης Φεβρουαρίου, περιμένοντας τήν όμαλή συνέχεια στη διεξαγωγή τής δίκης. 'Η άπροσδόκητη όμως πραγματικά πλοκή τής παρουσίασε ιδιαίτερο ένδιαφέρον.

Καταρχήν, ό κ. Παπαδημητρίου διαμαρτύρεται έντονα γιά τήν παραποίηση του νοήματος τής αγόρευσης του από μερίδα του τύπου. Γιά νά έχει μάλιστα τό κεφάλι του ήσυχο, δίνει γραπτά αυτά πού υποτίθεται πώς είπε τήν πρώτη μέρα.

Στό κείμενο αυτό, ως διά μαγείας, «ή διαδήλωση μερίδος του λαού και κυρίως νέων» μεταμορφώνεται σέ «έπος του Πολυτεχνείου» χάρη στο όποιο «κινούμεθα και άναπνέουμε σήμερα ελεύθερα».

διαγυμνουοφδαλμου

‘Ως διά μαγείας «οί διαδηλωταί δέν ἐστρέφοντο ἐναντίον τοῦ στρατοῦ» καί ὁ Διομήδης Κομνηνός ξαναγίνεται σέ μιά νύχτα «ἥρωας ὁ ὁποῖος ἐφονεύθη ἀδίκως καί ἐν ψυχρῶ».

Ἀλλάζει δηλαδή ὁ κ. Παπαδημητρίου τήν ἀγόρευση του, τονίζοντας ὅμως συγχρόνως ὅτι διευκρινίζει ἀπλῶς τό περιεχόμενό της, τό ὁποῖο παραποιήθηκε ἀπό μερίδα τοῦ τύπου (ἐπανερχόμεστε στόν κιτρινισμό).

Ἐνῶ ὅμως ὁ κ. Εἰσαγγελεύς διαρρηγγύνει τά ἱμάτιά του γιά τή διαστρέβλωση τοῦ βαθύτερου νοήματος τῆς ἀγόρευσής του φαίνεται ὅτι δέν διαπίστωσε κανενός εἶδους διαστρέβλωση στίς ποινές πού πρότεινε. Ἐπομένως ὁ Ζαγοριαννάκος καί ὁ Μαυροειδής ἐξακολουθοῦν νά ἔχουν κάνει «παλικαρία σέ καθῆκον τους» καί πρέπει νά ἀπαλλαγοῦν, καί ἐξακολουθοῦν οἱ Καραγιάννης, Χριστολουκάς καί Καλύβας (μέ τόν πρότερο ἐντιμο βίο) νά θεωροῦνται ἀπλοί συνεργοί στή σφαγή. Στό μεταξύ, ὁ ὑπουργός Δικαιοσύνης ἐπαναλαμβάνει τό γνωστό τροπάριο ὅτι «εἶναι ἀπαράδεκτο νά διατυπώνονται ἐπικρίσεις κατά εἰσαγγελικῆς ἀγορεύσεως καί μάλιστα ὅταν συνεχίζεται ἡ διεξαγωγή τῆς δίκης».

Ἐ λοιπόν, οἱ δύο πράξεις τοῦ θεατρικοῦ ἔργου, πού παίχτηκε στίς 16 καί 17 Φεβρουαρίου στό Πενταμελές Ἐφετεῖο, δέν δένουν μεταξύ τους. Ἀντιφατικές καί συγκρουόμενες ἀπό τήν ἀρχή ὡς τό τέλος, μᾶς ὁδηγοῦν στήν ἀνάγκη νά κάνουμε μερικές διαπιστώσεις:

Ἄναμφίβολα, πρόθεση τοῦ κ. Εἰσαγγελέα ἦταν νά παίξει στίς 16 Φεβρουαρίου ἓνα μονόπρακτο μέ ὅλη τήν αὐτοτέλεια πού αὐτό συνεπάγεται. Καί τό ἔκανε μέ ἀπόλυτη συνέπεια. Ἡ ἀγόρευση του εἶχε ἀρχή (τά γεγονότα τοῦ Πολυτεχνείου κατά κύριον Παπαδημητρίου) πού προδίκαιζε ἓνα τέλος (οἱ ποινές κατά κύριον Παπαδημητρίου).

Τή δεύτερη ὅμως πράξη δέν τήν εἶχε προβλέψει. Προστέθηκε, ἄγνωστο πῶς, γιάτι καί ἀπό ποιούς —καί φυσικά, στό αὐτοτέλες του μονόπρακτο, ἡ «τσόντα» αὐτή δέν μπορούσε νά λειτουργήσει ὀργανικά. Δέν ψάχνουμε νά βροῦμε ἂν τά εἶπε ἢ δέν τά εἶπε ἢ τί ἀκριβῶς εἶπε ὁ κ. Εἰσαγγελέας. Ἐκεῖ πού πῆγες κι ἔλεγες, πῶς πῆγα κι εἶπα κι ἔλεγα —αὐτά εἶναι λόγια γιά μικρά παιδιά, πού δέν ταιριάζουν στήν περίπτωση.

Αὐτό ὅμως πού ἀναρωτιόμαστε εἶναι, μέχρι πότε πιστεύει ὁ κ. Εἰσαγγελέας ὅτι μπορούμε νά προκαλοῦμε μέ τέτοιον τρόπο τήν κοινή γνώμη καί μάλιστα ὅταν πρόκειται γιά γεγονότα τόσο βαθιά καταξιωμένα στή συνείδησή της. Ὅ,τι καί νά ἀλλάξει ἢ νά διευκρινίσει στήν ἀγόρευση του ὁ κ. Παπαδημητρίου, παραμένει ἡ πρότασή του γιά ἀθώωση τῶν στρατηγῶν τῆς χούντας, πού δέν ἀφήνει περιθώρια παρερμηνείας. Ἀπό κεῖ καί πέρα, ἡ κυβέρνηση καί οἱ ἐπικεφαλῆς τῆς δικαιοσύνης πρέπει κάποτε νά καταλάβουν ὅτι προκλήσεις ὅπως αὐτή δέν μποροῦν νά ἀντιμετωπίζονται σάν γκάφες, πού πρέπει ὅπως ὅπως νά κουκουλωθοῦν μέ κάποια διορθωτική παρέμβαση. Γιατί γιά γεγονότα ὅπως τό Πολυτεχνεῖο, γκάφες οὔτε ἐπιτρέπονται, οὔτε συγχωροῦνται.

ΒΑΣΩ ΚΙΖΗΛΟΥ

**ΥΓ. Τό ἄρθρο εἶχε ἤδη
στοιχειοθετηθεῖ ὅταν μέ τήν ἔκδοση
ἀπόφασης ἀπό τό Πενταμελές
Ἐφετεῖο τό θεατρικό ἔργο
κατακυρώθηκε ὡς μονόπρακτο.
Συνοψίζοντας:
— Πενταμελές Ἐφετεῖο 1975: δίκη
σκοπιμότητας
— Πενταμελές Ἐφετεῖο 1977:
ἀπονομή «δικαιοσύνης».**

διαγυμνουοφδαλμου

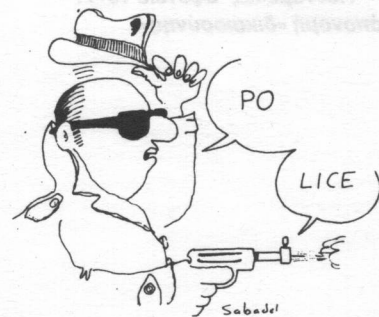
Η ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΗΣ «ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑΣ» ΚΑΙ Ο ΔΥΤΙΚΟΕΥΡΩΠΑΪΚΟΣ «ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΙΣΜΟΣ»

Η Ρωσία, η Αυστρία και η Πρωσία συνήψαν τό 1833 μέ τά άλλα ευρωπαϊκά κράτη μιά σειρά από συμβάσεις γιά τήν αμοιβαία έκδοση δσων διώκονταν γιά **πολιτικά αδικήματα**. Η νομοθετική αὐτή ἐπιλογή τῶν τριῶν σημαντικότερων μοναρχιῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἀποσκοποῦσε ἀποκλειστικά στή διασφάλιση καί τή διατήρηση τῆς κυριαρχίας τους. Η σταδιακή ἄρα ἐπιβολή τοῦ φιλελευθερισμοῦ στήν Εὐρώπη δέν ἀργησε νά ὀδηγήσει στήν κατάργηση τῆς πρακτικῆς αὐτῆς καί στήν ἀντικατάστασή της ἀπό ἕνα δίκτυο συμβάσεων πού ἀπέκλειαν ρητά τήν έκδοση διωκομένων γιά πολιτικά ἀδικήματα. Η νέα αὐτή ρύθμιση συνοδεύτηκε, μάλιστα, καί ἀπό τήν παροχή ἀσύλου καί τή συνακόλουθη ἀπαλλαγή τῶν πολιτικῶν «ἐγκληματιῶν» ἀπό τήν ἐκδικητική μανία τοῦ κράτους, ἐναντίον τοῦ ὁποῖου στρέφονταν τά πολιτικά ἀδικήματα.

Ὁ ἔσωτερικός μας νομοθέτης υιοθέτησε πάγια τήν ἀπαγόρευση τῆς έκδοσης ἐγκληματιῶν γιά πολιτικά ἀδικήματα, ἐνῶ τό ἑλληνικό κράτος ἐφρόντισε στίς διμερεῖς συμβάσεις του γιά τήν έκδοση τῶν ἐγκληματιῶν νά διασφαλίσαι τήν καθιέρωση τῆς ἀρχῆς αὐτῆς. Τό παράδειγμα τῆς ἑλληνογερμανικῆς σύμβασης τοῦ 1907 γιά τήν αμοιβαία έκδοση, μέ βίση τήν ὁποία κυρίως ζητήθηκε ἡ έκδοση τοῦ Ρόλφ Πόλε στή Δυτ. Γερμανία, ἀποτελεῖ χαρακτηριστική περίπτωση γιά τήν ἐφαρμογή τῆς ἀρχῆς αὐτῆς.

Η συρρίκνωση τοῦ φιλελευθερισμοῦ πού σημαδεύει τίς ἐξελίξεις στή Δυτ. Εὐρώπη συνοδεύεται, ἰδίως μεταπολεμικά, μέ τόν περιορισμό ἢ καί τήν ἀναίρεση ἀκόμη τῆς νομικῆς προστασίας δσων διώκονται γιά πολιτικά ἀδικήματα. Η τάση αὐτή ἐκδηλώθηκε ἀρχικά μέ τή στενή ἑρμηνεία τῆς ρευστῆς καί ἐλαστικῆς ἔννοιας τοῦ πολιτικοῦ ἀδικήματος, καί τή ματαίωση τῆς ὑπαγωγῆς ὁλοένα καί περισσότερων ἀδικημάτων στήν ἔννοια αὐτή. Τήν ἐξέλιξη πού σκιαγραφήσαμε ζήσαμε στή χώρα μας πρόσφατα μέ τόν ἀστοχο χειρισμό τῆς ὑπόθεσης Πόλε ἀπό τόν Ἄρειο Πάγο καί τόν εἰσαγγελέα του κ. Μπλέτσα. Ἄν ὁμως ἡ ὑπόθεση Πόλε μᾶς δείχνει παραστατικά τόν περιορισμό τῆς νομικῆς προστασίας δσων διώκονται γιά πολιτικά ἀδικήματα, ἡ πιό πρόσφατη Εὐρωπαϊκή Σύμβαση γιά τήν καταπολέμηση τῆς τρομοκρατίας ὀροθετεῖ **οὐσιαστικά τήν ἀναίρεση κάθε σχετικῆς νομικῆς προστασίας**, καί ἀποτελεῖ χαρακτηριστικό παράδειγμα τῆς συρρίκνωσης τοῦ δυτικοευρωπαϊκοῦ «φιλελευθερισμοῦ».

Στίς 27 Ἰανουαρίου 1977 οἱ ὑπουργοί τῶν ἐξωτερικῶν τῶν 19 κρατῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης ὑπέγραψαν στό Στρασβούργο τήν ὁμώνυμη σύμβαση. Ἄξιζει νά σημειώσουμε ὅτι ἡ Σύμβαση αὐτή συμπληρώνει καί ἐξειδικεύει τή Σύμβαση τοῦ 1957 τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης γιά τήν αμοιβαία έκδοση τῶν ἐγκληματιῶν. Η σύγκριση τῶν δύο Συμβάσεων μᾶς δείχνει ὀλοκάθαρα τήν ἐπικράτηση αὐταρχικῶν στοιχείων στή διαδικασία τῆς ἐνοποίησης τῶν δικαίων τῶν δυτικοευρωπαϊκῶν κρατῶν, πού μοιάζει νά ἀφήνει ἐντελῶς ἀδιάφορους τούς θιασῶτες τῆς χωρῆς ὄρους ἐνταξῆς μας στοῦς ὀργανισμούς τῆς Δυτ. Εὐρώπης.

διαγυμνουοφδαλμου

‘Η νέα εύρωπαϊκή σύμβαση γιά τήν καταπολέμηση τής τρομοκρατίας, πού δέν θά άργήσει μάλλον νά άπασχολήσει τή Βουλή μας μέ τήν επικύρωσή της, ποινικοποιεί σέ πανευρωπαϊκό επίπεδο τά πιό βασικά καί συνηθισμένα σήμερα πολιτικά άδικήματα. ‘Η άπαρίθμηση τους πού επιχειρεί τό άρθρ. 1 τής Σύμβασης είναι, πράγματι, άποκαλυπτική:

- α) παράνομη κατοχή άεροπλάνων,
- β) άδικήματα πού αναφέρονται στήν ασφάλεια τής πολιτικής άεροπορίας,
- γ) άδικήματα πού αναφέρονται στήν προσβολή τής σωματικής άκεραιότητας καί τής έλευθερίας τών προσώπων πού άπολαύουν διπλωματική προστασία,
- δ) άδικήματα πού αναφέρονται στήν άπαγωγή καί τήν παρακράτηση όμήρων καί, τέλος,
- ε) άδικήματα πού έχουν σχέση μέ τήν κατοχή καί τή χρησιμοποίηση έκρηκτικών ύλών κάθε είδους.

Σύμφωνα μέ τό ίδιο άρθρο τής σύμβασης επιτρέπεται όχι μόνο ή έκδοση όσων διαπράττουν τά άδικήματα αυτά, αλλά καί όσων μετέχουν στή διάπραξη τους καί όσων άποπειρώνται νά τά διαπράξουν.

‘Η παράθεση καί άλλων λεπτομερειών από τό νεότερο νομικό δημιούργημα του Συμβουλίου τής Εύρώπης δέν θά άλλαζε όπωσδήποτε τήν εικόνα πού δίνει από μόνη της ή άπαρίθμηση τών πολιτικών άδικημάτων. ‘Η επικύρωση τής σύμβασης αυτής από τή χώρα μας είναι γιά περισσότερους λόγους άπαραδέκτη· θά περιοριστούμε σέ δύο μόνο. ‘Η σύμβαση αυτή είναι σέ πολλά σημεία αντίθετη μέ τό άρθρ. 5 παρ. 2 του Συντάγματός μας πού, σ’ έναν αξιόλογο νεωτερισμό έμπνευσμένο από τήν τυραννική έφταετία, άπαγορεύει ρητά τήν έκδοση άλλοδαπου «διά τήν ύπέρ τής έλευθερίας δράσιν του». ‘Αλλά ή επικύρωση τής σύμβασης αυτής είναι καί διεθνοπολιτικά άπρόσφορη καί επικίνδυνη, γιατί ή ένδεχόμενη έφαρμογή της θά έφερνε σέ αντίθεση τή χώρα μας μέ τίς χώρες κυρίως του λεγόμενου «Τρίτου Κόσμου» καί τά εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα, τών όποίων ή συμπαράσταση στή σημερινή φάση τής διευρυνόμενης καί έντεινόμενης έθνικής μας κρίσης είναι άπόλυτα άναγκαία.

ΑΛΕΞΗΣ ΝΗΣΙΩΤΗΣ

Τό περιοδικό
άντί
κάθε δεύτερο Σάββατο
σας έννημερώνει γιά:

- τά ελληνικά πολιτικά πράγματα
- τίς τάσεις στό χώρο τής ‘Αριστεράς
- τά διεθνή θέματα
- τήν πνευματική ζωή του τόπου

●
«άντί»

άποκαλυπτικό, επίκαιρο, άντικειμενικό

Υλικά για συγκρίσεις και συμπεράσματα από μία σύντομη θεώρηση

Στά παρακάτω κείμενα δίνεται κάτι λιγότερο από μία θεωρητική τοποθέτηση και κάτι περισσότερο από μία απλή στατιστική ανάλυση της διάρθρωσης και της ανάπτυξης των οικονομιών της Νότιας Ευρώπης. Η αναφορά στις χώρες της περιοχής αυτής έχει σχετικά πρόσφατα και άθροισμα εισχωρήσει σημαντικά στη δημόσια ζωή της χώρας μας. Και κάτι τέτοιο είναι φυσικό και εύκτατο. Επιβάλλεται όλο και περισσότερο, είτε από την παράλληλη και συχνά συγκλίνουσα εξέλιξη των κοινωνικών και οικονομικών σχηματισμών των χωρών αυτών, είτε από την αντιμετώπισή τους σαν χώρο αν όχι έναιο, που αποτελεί πάντως ιδιαίτερο υποσύνολο της ευρωπαϊκής ή διεθνούς πολιτικής την οποία ασκούν τα περισσότερα — αν όχι όλα — σημαντικά κέντρα εξουσίας και οικονομικής-πολιτικής στρατηγικής του κόσμου, είτε και για τους δύο λόγους μαζί. Η συγκριτική λοιπόν γνώση και μελέτη των κοινών στοιχείων που συνιστούν μερικές βασικές πλευρές της λίγο ως πολύ κοινής μας εξέλιξης είναι χρήσιμη και αναγκαία. Τόσο περισσότερο μάλιστα που μάς βοηθάει να σχετικοποιούμε τις εκτιμήσεις μας για τη σημασία και την εξέλιξη καθενός απ' αυτά τα στοιχεία στην κάθε χώρα χωριστά. Αυτό δέν σημαίνει βέβαια καθόλου πως προτείνεται εδώ ή οποια «ευθυγράμμιση» της πολιτικής τούτου ή εκείνου του φορέα με την ανάλογη πολιτική των αντίστοιχων φορέων στις άλλες χώρες της περιοχής — κάθε

A. ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ ΤΗΝ ΕΝΤΑΞΗ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ΣΤΗΝ ΕΟΚ

Συχνά ο διάλογος γύρω από την επερχόμενη, άργα ή γρήγορα, ολοκληρωτική ένταξη της χώρας μας στην ΕΟΚ περιορίζεται σε πολλαπλό μονόλογο με έντονο ιδεολογικό χαρακτήρα.

Απ' τή μία μεριά, θεωρητικά σχήματα βγαλμένα απ' τή συγκεκριμένη ανάλυση της ιστορικής πραγματικότητας και εξέλιξης άλλων περιοχών του κόσμου μάς μεταφέρονται άβασάνιστα σαν νέα απόλυτη αλήθεια. Ποιός δέν «αισθάνεται» τήν επιρροή του δίδυμου: καπιταλιστικό κέντρο-περιφέρεια σε σημαντική μερίδα των κομμάτων της άριστερας και της προοδευτικής διανόησης; Σχηματοποιώντας στο έπακρο, ή Ελλάδα

έντάσσεται στην περιφέρεια του καπιταλιστικού κέντρου (πλάι στο συμπαθές Σουδάν και στο γραφικό Έκουαντόρ), ή μεταπολεμική της ανάπτυξη χαρακτηρίζεται μονάχα ποσοτική, και όχι ποιοτική, λόγω εξάρτησης, και ή εισοδός της στην ΕΟΚ δέν σημαίνει τίποτε περισσότερο από τήν ολοκλήρωση της εξάρτησης και τήν «ανάπτυξη της υπανάπτυξης».

Απ' τήν άλλη μεριά τα οικονομικά και κοινωνικά ελληνικά δεδομένα αναλύονται καθεαυτά. Μακριά από διεθνείς συγκρίσεις, που όταν υπάρχουν είναι συχνά μερικές ή ανορθόδοξες, χαρακτηρίζονται από μόνα τους καλά ή κακά, πολύ ή λίγο, μεγάλα ή

τῆς οἰκονομίας

τῶν νοτιοευρωπαϊκῶν χωρῶν

τῶν Λευτέρη Παπαγιαννάκη
καί Μιχάλη Παπαγιαννάκη

ἄλλο μάλιστα. Ἀλλά δέν βλάπτει καθόλου, τό ἀντίθετο, νά τροφοδοτήσουμε τίς συγκεκριμένες ἀναλύσεις μας (γιά τίς ἄλλες, δέν ὑπάρχει ἔλλειψη ἐμπνευσης) μέσα ἀπό μιὰ εὐρύτερη κλίμακα δεδομένων, καταστάσεων, ἐξελίξεων καί κάθε εἶδους πρακτικῆς, σέ χώρους ὅπου ἔτσι κι ἄλλιῶς ἐντασσόμαστε, ἢ μᾶς ἐντάσσουν οἱ τάσεις τίς ὁποῖες δέν ἐλέγχουμε. Ἡ οἰκοδόμησις μιᾶς πλαστικῆς οἰκονομικῆς καί πολιτικῆς στρατηγικῆς καί τακτικῆς περνάει ἀναμφισβήτητα καί ἀπό μιὰ παρόμοια ἄσκηση. Οἱ στόχοι τῶν παρακάτω κειμένων εἶναι πάντως πολύ λιγότερο φιλόδοξοι. Ἀποβλέπουν κυρίως στήν ὀργανωμένη καί σχετικά συνεκτική παρουσίαση τῶν ἀπαραίτητων βασικῶν στοιχείων γιά μιὰ ἐλάχιστη πληροφόρηση, καί σέ ἕναν πρότο, κατά τό δυνατόν «ἀποστασιοποιημένο» σχολιασμό. Ἐντελῶς ἀνθαίρετα, καί γιά περισσότερη σαφήνεια, ἐξετάζονται χωριστά οἱ διαρθρώσεις καί ἡ ἀνάπτυξη ὀρισμένων βασικῶν, ἐσωτερικῶν στό ἕνα καί ἐξωτερικῶν στό ἄλλο κείμενο, χαρακτηριστικῶν τῶν νοτιοευρωπαϊκῶν οἰκονομιῶν. Κάποιες ἐπικαλύψεις ἦταν ἀναπόφευκτες, ὅπως θά τό καταλάβει ὁ ἀναγνώστης. Ὅσο γιά τίς σιωπηρά ἢ ρητά ἐκφραζόμενες γενικότερες τοποθετήσεις, πού γιά τήν ὥρα ἐλαχιστοποιήσαμε στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ, δέν ἀπηχοῦν φυσικά παρά τίς ἀπόψεις τοῦ συντάκτη.

μικρά..., ἔτσι πού μέσα ἀπό μιὰ διαδικασία συνειδητῆς ἢ ὄχι αὐθαιρέσις ἢ ἐπαλήθευση κάθε θεωρητικοῦ μοντέλου νά εἶναι δυνατή.

Ὁ ἰδεολογικός χαρακτήρας τοῦ «διαλόγου» αὐτοῦ, πού εὐνοεῖται ἀπό τήν πολιτική ρευστότητα καί τήν πολυδιάστατη ἐσωτερική διαμάχη στό χῶρο τῆς ἀριστερᾶς, δέν βοηθάει καθόλου τήν προώθηση τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ἱστορικῆς ἀνάλυσης, ἀναγκάσας ὥστόσο γιά τήν πρόβλεψη τῶν τάσεων τῆς πολιτικῆς τῆς ἐξουσίας καί τῆ χάραξη τῆς στρατηγικῆς τῆς ἀριστερᾶς.

Μιά τέτοια προσέγγιση δέν μπορεῖ νά παραβλέψει τό γεγονός ὅτι δέν εἶναι μόνο ἡ Ἑλλάδα ἀλλά ὅλες οἱ χώρες τῆς νότιας Εὐρώπης (Ν.Ε.) πού φλερτάρουν τήν ΕΟΚ, ἂν δέν εἶναι ἤδη μέλη της. Καί μόνο τό γεγονός αὐτό δικαιολογεῖ τή θεώρηση τῶν χωρῶν αὐτῶν (Γαλλία, Ἰταλία, Ἰσπανία, Πορτογαλία, Ἑλλάδα, Τουρκία, Γιουγκοσλαβία) σάν ἕναν ὀρισμένο χῶρο.

Θά δώσουμε στή συνέχεια μιὰ σειρά ἀπό ἐπεξεργασμένους πίνακες μέ συγκριτικά στοιχεία πάνω σέ

μερικές πλευρές τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς τους διάρθρωσης καί ἐξέλιξης. Τά στοιχεία καλύπτουν τήν περίοδο μετά τό 1960, περίοδο κατά τήν ὁποία οἱ χώρες τῆς Ν.Ε. (γιά τή Γαλλία καί τήν Ἰταλία, ὁ νότος τους) γνώρισαν μιὰ διαδικασία γρήγορης ἐκβιομηχάνισης. Ὅπου ἦταν δυνατό, προσθέσαμε γιά σύγκριση τίς ΗΠΑ (πρότυπο ἀναπτυγμένης καπιταλιστικῆς χώρας), τήν Ἰαπωνία (τήν ταχύτερα ἀναπτυσσόμενη νέα καπιταλιστική δύναμη), τή Δυτική Γερμανία καί τήν Ἰρλανδία (πού μποροῦν νά θεωρηθοῦν σάν οἱ περισσότερο καί λιγότερο, ἀντίστοιχα, ἀναπτυγμένες χώρες τῆς ΕΟΚ) καί τούς μέσους ὄρους τῆς ΕΟΚ καί τοῦ ΟΟΣΑ.

Οἱ διαφορές στήν ταξινόμηση καί τόν ὑπολογισμό τῶν στοιχείων ἀπό χώρα σέ χώρα δέν ἐπιτρέπουν τή χρησιμοποίησή τους «κατά γράμμα». Ὡστόσο οἱ γενικές τάσεις καί οἱ σχετικές ὁμοιότητες καί διαφορές τους εἶναι δυνατό νά θεμελιωθοῦν βάσιμα. Ἐλπίζουμε, ἔτσι, ὅτι ἡ ἔστω καί μερική αὐτή εἰκόνα θά συμβάλει στήν προώθηση ἑνός πλοῦ γόνιμου καί οὐσιαστικοῦ διαλόγου.

Α. Ανάπτυξη

1. Τά τελευταία στοιχεία του ΟΟΣΑ (Όργανισμός Οικονομικής Συνεργασίας και Ανάπτυξης: τό σύνολο, πρακτικά, του καλούμενου Δυτικού Κόσμου) βεβαιώνουν για μία φορά ακόμη ότι την τελευταία 15ετία οι χώρες της Ν.Ε. γνώρισαν ρυθμούς ανάπτυξης από τους ταχύτερους σ' όλο τον κόσμο. Πολύ πιο σημαντικούς από τους μέσους όρους ΕΟΚ και ΟΟΣΑ (πίνακας 1) αλλά και από αυτούς των υπό ανάπτυξη χωρών.

Ο ρυθμός ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας ειδικότερα είναι ο ταχύτερος, μετά την Ιαπωνία, όλων των χωρών του ΟΟΣΑ. Και τό γεγονός ότι η γενική αυτή επίδοση χρησιμοποιήθηκε συχνά για θριαμβολογία από τή χουντική προπαγάνδα, δέν δικαιολογεί τήν παρασιώπηση τής σημασίας και των μεσοπρόθεσμων και των μακροπρόθεσμων συνεπειών τής.

Σάν αποτέλεσμα τής ταχύρρυθμης αυτής ανάπτυξης, οι χώρες τής Ν.Ε. βελτίωσαν σημαντικά τό κατά κάτοικο ΑΕΠ (Ακαθάριστο Έγχωριο Προϊόν) τους σέ σχέση μέ τόν μέσο όρο τής ΕΟΚ (πίνακας 2). Η Ελλάδα παρουσιάζει και έδω τήν ταχύτερη βελτίωση, μετά τήν Ιαπωνία. Η μεγάλη δημογραφική ανάπτυξη τής Τουρκίας (2,5% τό χρόνο, μέ τήν Πορτογαλία στό άλλο άκρο μέ -0,5% τό χρόνο) έξηγει μερικά τή στασιμότητά τής. Η μείωση αυτή τής απόστασης από τό καπιταλιστικό «κέντρο» δέν είναι φαινόμενο που παρατηρείται γενικά στις αναπτυσσόμενες χώρες. Αντίθετα, στις τελευταίες ή απόσταση μεγαλώνει. Τό ΑΕΠ/κάτοικο σέ σχέση μέ τό μέσο όρο τής ΕΟΚ μειώνεται από 11,2% τό 1960 σέ 7,5% τό 1972.²

2. Προέλευση του ΑΕΠ

Άξίζει νά σημειωθεί ότι σέ όλες τές χώρες τής Ν.Ε., ή βιομηχανία και ιδιαίτερα ή μεταποίηση παρουσιάζει τόν ύψηλότερο ρυθμό ανάπτυξης (πίνακας 3), μέ ιδιαίτερες επιδόσεις στις κατασκευές (Έλλάδα, Πορ-

τογαλία), στό έμπόριο (Τουρκία, Ισπανία), και στις ύπηρεσίες (Τουρκία, Πορτογαλία). Η ανάπτυξη τής γεωργίας χαρακτηρίζεται από ρυθμούς ικανοποιητικούς και σταθερούς μόνο στην Έλλάδα και τήν Ισπανία.

Η συμμετοχή έτοι τής βιομηχανίας στή σύνθεση του ΑΕΠ (πίνακας 4) βελτιώνεται ταχύτατα σέ όλες τές χώρες και κρατάει τήν πρώτη θέση, εκτός από τήν Έλλάδα (πρώτες οι ύπηρεσίες) και τήν Τουρκία (πρώτη ή γεωργία).

Ο συνδυασμός ρυθμών ανάπτυξης και ποσοτών συμμετοχής στή σύνθεση του ΑΕΠ, μάς δίνει τή συμμετοχή κάθε τομέα (τό «ειδικό του βάρος») στή συνολική ανάπτυξη (πίνακας 5). Σέ όλες τές χώρες ή βιομηχανία (ή μεταποίηση ιδιαίτερα) έχει τόν πρώτο λόγο, ακολουθούμενη από τές ύπηρεσίες, εκτός από τήν Έλλάδα όπου ή σειρά ανατρέπεται. Η γεωργία συμμετέχει ικανοποιητικά μόνο στις Έλλάδα, Ισπανία, έλάχιστα στις Τουρκία, Πορτογαλία, ενώ ή συμβολή τής είναι άρνητική στην Ιταλία.³

Στους κόλπους τώρα τής μεταποίησης οι βιομηχανικοί κλάδοι που γνώρισαν τήν ταχύτερη ανάπτυξη τήν τελευταία 15ετία (πίνακας 6) είναι χαρακτηριστικοί τής διαδικασίας τής εκβιομηχάνισης κατά χώρα: αποκλειστικά ενδιάμεσοι βιομηχανικοί κλάδοι στις Τουρκία και Έλλάδα (στήν τελευταία όμως μέ έντυπιακά γρήγορους ρυθμούς), ενδιάμεσοι και καταναλωτικοί στή Γιουγκοσλαβία, συμμετοχή των κλάδων έξοπλισμού και μεταφορικών μέσων στην Πορτογαλία και ιδιαίτερα στην Ισπανία. Η εξέλιξη αυτή προσδιορίζει και τές διαρθρωτικές αλλαγές στή σύνθεση του βιομηχανικού προϊόντος (πίνακας 7). Ανέναντι στή σχετική σταθερότητα τής δομής των περισσότερων «ώριμων» βιομηχανικών συστημάτων (Γαλλία, Ιταλία), έχουμε σαφή προσανατολισμό στις βιομηχανίες έξοπλισμού και μεταφορικών μέσων στις Πορτογαλία, Ισπανία (πολύ πιο έντονο στή δεύτερη), σέ βάρος των κλάδων καταναλωτικών αγαθών· ταχύρρυθμη αναδιάρθρωση του ελληνικού βιομηχανικού συστήματος σέ

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Α.Ε.Π (ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΟ ΕΓΧΩΡΙΟ ΠΡΟΪΟΝ): ΑΥΞΗΣΗ ΚΑΤ' ΟΓΚΟ

	ΜΕΣΟΣ ΟΡΟΣ				Συμμετοχή τής χώρας στό σύνολο ΑΕΠ του ΟΟΣΑ σέ % (1975)
	1973-4/1963-4	1975/74	1976/75	1977/76 (πρόβλεψη)	
ΗΠΑ*	4,0	-1,8	6,25	4,5	38,6
ΙΑΠΩΝΙΑ*	9,4	2,1	6,0	6,0	12,5
Δ. ΓΕΡΜΑΝΙΑ*	4,4	-3,2	5,5	3,5	10,8
ΙΡΑΝΑΝΔΙΑ	4,1	-0,5	3,25	2,5	0,2
ΓΑΛΛΙΑ	5,4	-1,2	5,0	3,0	8,3
ΙΤΑΛΙΑ	4,7	-3,7	4,5	-0,5	4,3
ΙΣΠΑΝΙΑ	6,6	0,8	2,0	1,5	2,6
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ					
ΕΛΛΑΔΑ	-7,1	5,5	5,25	5,0	0,5
ΤΟΥΡΚΙΑ					
ΕΟΚ	4,5	-2,2	4,25	2,5	33,9
ΟΟΣΑ	5,7	-7,8	8,5	5,0	100,0

* Ακαθάριστο Έθνικό Προϊόν.

ΠΗΓΗ: ΟΟΣΑ: Οικονομικές προοπτικές, άρ. 20, Δεκ. 1976

ὄφελος τῶν ἐνδιάμεσων βιομηχανικῶν κλάδων, μὲ σημαντική πάντα παρουσία τῶν κλάδων καταναλωτικῶν ἀγαθῶν· σχετική στροφή τέλος τῆς Γιουγκοσλαβίας πρὸς τὰ καταναλωτικά ἀγαθὰ σὲ βάρος τῶν ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὑπερανπτυγμένων κλάδων ἐξοπλισμῶν καὶ μεταφορικῶν μέσων.

3. Ἡ διάθεση τοῦ ΑΕΠ

Σημαντικοὶ ρυθμοὶ ἀνάπτυξης χαρακτηρίζουν καὶ τὴν κατανάλωση καὶ τὴν ἐπένδυση (πίνακας 8), ρυθμοὶ πού ἐπιταχύνονται στὸ δεύτερο μισό τῆς περιόδου,

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Α.Ε.Π. : ΚΑΤΑ ΚΑΤΟΙΚΟΝ (ΣΕ ΣΤΑΘΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ 1963)

ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ 1963-73 % τὸ χρόνο	1961			1972		
	ΔΟΛΑΡΙΑ (1963) ΚΑΤΑ ΚΑΤΟΙΚΟ	ΔΕΙΚΤΗΣ ΟΓΚΟΥ 1963=100	% ΤΗΣ Ε.Ο.Κ	ΔΟΛΑΡΙΑ (1963) ΚΑΤΑ ΚΑΤΟΙΚΟ	ΔΕΙΚΤΗΣ ΟΓΚΟΥ 1963=100	% ΤΗΣ Ε.Ο.Κ
ΗΠΑ 1,1	2.935	90	212	4.143	145	202
ΙΑΠΩΝΙΑ 1,2	615	85	44	1.569	244	76
Δ.ΓΕΡΜΑΝΙΑ 0,8	1.592	93	115	2.342	150	114
ΙΡΑΝΔΙΑ 0,7	738	93	53	1.063	142	52
ΓΑΛΛΙΑ 0,9	1.600	89	116	2.656	165	129
Ι ΤΑΛΙΑ 0,7	861	89	62	1.365	149	66
ΙΣΠΑΝΙΑ 1,1	442	84	32	816	175	40
ΠΟΡΤΟΓΑΛ. -0,5	305	89	22	632	176	31
ΕΛΛΑΔΑ 0,6	496	90	36	1.056	202	51
ΤΟΥΡΚΙΑ 2,5	227	86	16	345	172	17
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛ.						
ΕΟΚ	1.385	92	100	2.056	148	100
ΟΟΣΑ	1.626	90	117	2.463	154	120

ΠΗΓΗ: ΟΟΣΑ, 'Εθνικὸς Λογαριασμός, 1961-72.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Α.Ε.Π.: ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΤΑ ΤΟΜΕΙΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ (%ΤΟ ΧΡΟΝΟ)

	ΓΕΩΡΓΙΑ	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ		ΚΑΤΑ- ΕΚΕΥΣ	ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ ΕΠΙΚ/ΝΙΕΣ	ΕΜΠΟΡΙΟ	ΥΠΟΛΟΙΠΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ
		ΕΥΝΟΑΟ	ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ				
ΓΑΛΛΙΑ 1960-70	1,8	6,5	6,6	7,7	5,1	5,6	4,7
1970-73	1,1	5,5	5,6	2,8	4,1	6,2	5,4
ΙΤΑΛΙΑ 1960-70	2,7	7,3	7,3	3,3	5,2	6,6	4,2
1970-73	-0,5	4,8	4,6	-0,8	5,4	5,3	3,5
ΙΣΠΑΝΙΑ 1960-70	2,5	9,4	9,7	10,1	9,0	12,7	4,3
1970-73	4,3	8,4	8,3	3,5	8,2	7,1	5,0
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ 1960-70	0,8	8,9	8,9	10,5	6,2	5,7	5,5
1970-73	0,3	9,4	9,2	17,7	9,6	5,8	9,1
ΕΛΛΑΔΑ 1960-70	2,9	10,5	10,2	9,4	9,6	8,5	5,8
1970-73	3,0	12,4	12,7	15,5	12,5	8,7	7,6
ΤΟΥΡΚΙΑ 1960-70	2,5	10,3	10,8	7,3	8,6	8,7	4,9
1970-73	0,2	11,8	12,5	4,4	8,0	12,1	11,3
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛ.							
ΥΠΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΧΩΡΕΣ 1960-70	2,7	7,5	7,0	5,7	5,4	5,6	5,4
1970-73	1,1	8,5	8,6	7,3	7,9	6,7	7,1
ΑΝΑΠΤΥΓΜ. ΧΩΡΕΣ 1960-70	2,4	6,0	6,3	4,1	6,0	5,3	4,8
1970-73	1,7	6,3	6,6	3,6	5,5	5,5	4,0
ΕΣΣΙΑΛΙΣΤ. ΧΩΡΕΣ 1960-70	1,6	8,7	-	6,4	7,6	6,1	7,1
1970-73	0,2	7,2	-	6,2	6,8	7,1	6,2
ΚΟΣΜΟΣ 1960-70	2,2	6,7	-	4,7	6,1	5,4	-
1970-73	1,0	6,7	-	4,6	6,0	5,8	-

ΠΗΓΗ: Yearbook of National Accounts Statistics, ΟΗΕ 1974, τόμ. 3.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Α.Ε.Π.: ΠΡΟΒΛΕΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΜΕΙΣ (% ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΣΕ ΣΤΑΘ. ΤΙΜΕΣ 1963)

		ΓΕΩΡΓΙΑ	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ		ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ ΕΠΙΚ/ΝΙΕΣ	ΕΜΠΟΡΙΟ ΞΕΝΟΔΟΧ. ΕΣΤΙΑΤΟΡ.	ΑΣΦΑΛΕΙΕΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ ΑΚΙΝΗΤΑ	ΥΠΟΛΟΙΠΕΣ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	ΣΥΝΟΛΟΝ
			ΣΥΝΟΛΟ	ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ						
ΗΠΑ	1961	3,9	31,6	(26,8)	4,8	6,2	16,8	16,5	20,2	100
	72	3,1	33,9	(28,9)	3,4	7,3	17,3	15,6	19,6	"
ΓΑΛΛΙΑ	1965	9,5	35,1	(31,4)	6,5	8,4	15,9	10,5	14,1	"
	72	5,4	33,5	(31,1)	7,1	7,5	16,4	11,6	14,2	"
Δ. ΓΕΡΜΑΝΙΑ	1961	5,2	45,6	(41,0)	7,9	6,0	15,2	5,1	15,1	"
	72	3,7	48,8	(44,7)	7,7	5,8	13,0	5,9	15,1	"
ΙΡΛΑΝΔΙΑ	1961	20,1	26,6			16,4			37,1	"
	72	15,7	32,0			16,6			35,6	"
ΓΑΛΛΙΑ	1961	9,0	38,6	(35,4)	8,2	4,9	11,6	4,4	23,2	"
	72	6,0			9,8	4,9				"
ΙΤΑΛΙΑ	1961	13,6	26,4	(23,3)	6,9	6,3	11,3	8,7	26,8	"
	72	9,5	31,1	(27,5)	5,3	6,6	13,3	8,7	25,5	"
ΙΣΠΑΝΙΑ	1961	21,6	27,7	(24,3)	4,0	5,7	12,1	6,4	23,2	"
	72	14,1	34,7	(30,9)	4,9	6,9	13,7	7,4	18,6	"
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	1961	21,6	30,5	(27,8)	4,3	5,4	11,9	5,7	20,7	"
	72	12,3	39,5	(36,1)	6,0	6,4	10,9	5,5	19,4	"
ΕΛΛΑΔΑ	1961	25,2	15,9	(13,7)	5,7	6,1	8,7	10,7	27,9	"
	72	14,4	22,3	(19,0)	7,5	7,7	9,5	9,5	28,0	"
ΤΟΥΡΚΙΑ	1961	36,6	17,9	(15,4)	4,8	7,3	9,5	8,2	15,7	"
	72	27,1	25,3	(22,5)	4,8	9,1	12,4	7,6	13,8	"
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	1961	21,8	34,3	(28,3)	8,2	6,4	7,7	2,9	18,2	"
	71	15,8	-	(27,2)	10,7	6,9	-	-	-	"

ΠΗΓΗ: ΟΟΣΑ, 'Εθνικός Λογαριασμός 1961-72 ('Υπολογισμός δικού μας).

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Α.Ε.Π.: ΣΤΑΘΜΙΚΗ ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΩΝ ΤΟΜΕΩΝ ΣΤΗ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ (1)

	ΓΕΩΡΓΙΑ	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ		ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ	ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ ΕΠΙΚ/ΝΙΕΣ	ΕΜΠΟΡΙΟ	ΥΠΟΛΟΙΠΟΙ ΤΟΜΕΙΣ	ΣΥΝΟΛΟ
		ΣΥΝΟΛΟ	ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ					
ΓΑΛΛΙΑ								
ΙΤΑΛΙΑ	-1,3	40,8	(34,6)	-1,2	9,7	19,3	32,7	100
ΙΣΠΑΝΙΑ	9,3	44,6	(40,6)	2,6	8,7	14,9	19,9	100
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	0,4	44,6	(39,9)	12,8	7,4	7,6	27,2	100
ΕΛΛΑΔΑ	4,8	30,7	(26,8)	12,9	10,7	9,2	31,7	100
ΤΟΥΡΚΙΑ	0,7	37,8	(35,6)	2,7	9,2	19,0	30,6	100
ΑΝΑΠΤΥΓΜΕΝΕΣ ΧΩΡΕΣ 1960-68(2)	2,8		35,3					
ΥΠΟ ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΧΩΡΕΣ 1960-68(2)	18,4		22,4					
ΕΞΟΞΙΛΙΣΤΙΚΕΣ ΧΩΡΕΣ 1960-68(2)	7,2		60,0					

(1) Μέ βάση των τύπων $G_i \times R_i / \Sigma (G_i \times R_i)$ όπου G_i είναι ο ρυθμός ανάπτυξης του τομέα i και R_i η συμμετοχή του (%) στο ΑΕΠ. Χρησιμοποιήθηκαν οι ρυθμοί ανάπτυξης και η εκατοστιαία σύνθεση του ΑΕΠ τό 1972 (Βλ. Πίνακες 3 και 4).

(2) ΠΗΓΗ: ΟΗΕ, Μελέτη Βιομηχανικής ανάπτυξης, 1973, τόμ. IV.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ: ΟΙ ΤΑΧΥΤΕΡΑ ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΜΕΝΟΙ ΚΛΑΔΟΙ ΚΑΤΑ ΧΩΡΑ

		1	2	3	4	5
ΓΑΛΛΙΑ	1963-72	ΔΙΥΛΙΣΤΗΡΙΑ	ΝΑΥΠΗΓΕΙΑ	ΗΛΕΚΤΡ. ΜΗΧΑΝΕΣ	ΒΙΟΜ/ΚΗ ΧΗΜΕΙΑ	ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΑ
ΓΑΛΛΙΑ	ΜΕΣΗ	11,2%	10,3%	9,9%	9,0%	8,6%
	ΕΤΗΣΙΑ					
	ΑΥΞΗΣΗ					
ΙΤΑΛΙΑ	1963-72	ΔΙΥΛΙΣΤΗΡΙΑ	ΣΙΔΗΡΟΥΡΓΕΙΑ	ΧΑΡΤΟΠΟΙΙΑ	ΜΗ ΣΙΔΗΡΟΥΧΑ ΜΕΤΑΛΛΑ	ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΑ
	ΜΕΣΗ	10,3%	7,7%	6,7%	5,5%	5,3%
	ΕΤΗΣΙΑ					
	ΑΥΞΗΣΗ					
ΙΣΠΑΝΙΑ	1963-72	ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ	ΝΑΥΠΗΓΕΙΑ	ΔΙΥΛΙΣΤΗΡΙΑ	ΑΥΤΟΚΙΝΗΤΑ	ΣΙΔΗΡΟΥΡΓΙΑ- -ΧΗΜΕΙΑ ΒΙΟΜ/ΚΗ
	ΜΕΣΗ	18,7%	18,4%	17,2%	16,8%	15,9%
	ΕΤΗΣΙΑ					
	ΑΥΞΗΣΗ					
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	1963-72	ΧΑΡΤΟΠΟΙΙΑ	ΚΑΟΥΤΣΟΥΚ	ΒΙΟΜ/ΚΗ ΧΗΜΕΙΑ	ΜΗΧΑΝΕΣ-ΜΕΤΑΦ.ΜΕΣΑ	ΜΗ ΜΕΤΑΛ/ΚΑ ΟΡΥΚΤΑ
	ΜΕΣΗ	13,4%	11,1%	10,6%	10,1%	9,9%
	ΕΤΗΣΙΑ					
	ΑΥΞΗΣΗ					
ΕΛΛΑΔΑ	1963-72	ΜΗ ΣΙΔ/ΧΑ ΜΕΤΑΛΛΑ	ΓΥΑΛΙ	ΠΛΑΣΤΙΚΑ	ΣΙΔΗΡΟΥΡΓΙΑ	ΒΙΟΜ/ΚΗ ΧΗΜΕΙΑ
	ΜΕΣΗ	31,4%	31,4%	22,9%	20,9%	19,1%
	ΕΤΗΣΙΑ					
	ΑΥΞΗΣΗ					
ΤΟΥΡΚΙΑ	1963-72	ΣΙΔΗΡΟΥΡΓΙΑ	ΓΥΑΛΙ	ΧΑΡΤΟΠΟΙΙΑ		
	ΜΕΣΗ	17,8%	13,6%	12,1%		
	ΕΤΗΣΙΑ					
	ΑΥΞΗΣΗ					
ΓΙΟΥΚ.	1963-72	ΠΛΑΣΤΙΚΑ	ΠΟΤΑ	ΔΙΥΛΙΣΤΗΡΙΑ	ΒΙΟΜ/ΚΗ ΧΗΜΕΙΑ	ΓΥΑΛΙ
	ΜΕΣΗ	27,1%	16,1%	12,4%	12,3%	11,4%
	ΕΤΗΣΙΑ					
	ΑΥΞΗΣΗ					

ΠΗΓΗ: The Growth of World Industry, OHE 1973.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ: ΠΡΟΒΛΕΥΣΗ ΚΑΤΑ ΚΛΑΔΟ (% ΤΟΥ ΕΥΝΟΛΟΥ ΣΕ ΕΤΑΘ. ΤΙΜΕΣ 1970)

		ΤΡΟΦΙΜΑ ΠΟΤΑ ΚΑΠΝΟΣ	ΥΦΑΝΤΟΥΡΓΙΑ ΕΝΔΥΣΗ ΥΠΟΔΥΣΗ	ΕΥΛΟ ΕΠΙΠΛΑ	ΧΑΡΤΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ	ΧΗΜΕΙΑ ΠΕΤΡΕΛΑΙΟ ΚΑΟΥΤΣΟΥΚ ΠΛΑΣΤΙΚΑ	ΜΗ ΜΕΤΑΛΛΙ- ΚΑ ΟΡΥΚΤΑ (ΤΣΙΜΕΝΤΟ, ΓΥΑΛΙ...)	ΒΑΣΙΚΗ ΜΕ- ΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ	ΜΕΤΑΛΛΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ	ΔΙΑΦΟΡΑ
		1	2	3	4	5	6	7	8	9
(1)	1963	12,1	7,9	-	2,9	13,1	4,5	8,4	33,9	17,3
ΙΑΠΩΝΙΑ	1974	9,9	4,9	-	3,2	11,7	4,9	10,5	38,1	16,9
(2)	1963	15,9	10,5	10,5		10,5	5,3	11,5	37,1	
Δ. ΓΕΡΜΑΝΙΑ	1973	12,6	7,2	10,3		15,3	5,3	9,9	38,9	
(3)	1961	15,4	11,4	3,3	6,1	15,3	4,5	7,4	33,4	3,2
ΓΑΛΛΙΑ	1968	14,6	8,8	3,4	5,5	18,2	4,6	6,1	35,5	3,3
(3)	1961	9,4	17,5	6,0	8,2	11,7	6,6	6,6	33,9	-
ΙΤΑΛΙΑ	1972	10,0	15,8	5,5	7,2	15,5	6,5	7,3	32,2	-
(1)	1963	16,9	18,8	5,8	4,6	11,3	5,2	6,6	16,4	13,7
ΙΣΠΑΝΙΑ	1974	11,1	14,9	6,1	6,8	11,7	6,1	9,2	30,8	3,1
(2)	1963	13,5	19,6	8,2	4,4	10,2	7,4	4,4	25,8	5,6
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	1974	11,7	21,9	5,0	4,9	10,9	7,2	3,5	29,8	4,3
(2)	1963	22,3	26,4	6,1	5,5	7,8	7,1	1,7	19,8	3,3
ΕΛΛΑΔΑ	1973	17,8	24,4	6,0	4,1	12,5	7,1	6,7	18,7	2,5
ΤΟΥΡΚΙΑ										
(1)	1964	11,5	15,5	8,3	5,5	10,2	5,3	6,7	33,4	3,2
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	1973	13,5	15,9	8,2	5,6	11,3	5,5	5,5	30,8	3,6

(1) Σε τρέχουσες τιμές

(2) Σε σταθερές τιμές 1970.

(3) Σε σταθερές τιμές 1963.

ΠΗΓΗ: 'Υπολογισμοί δικού μας με βάση τους "Εθνικούς Λογαριασμούς" ΟΟΣΑ 1961-72 και 1974, Τόμος 2.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Α.Ε.Π. : ΑΝΑΠΤΥΧΗ ΚΑΤΑ ΤΟΜΕΙΣ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΥ (% ΤΟ ΧΡΟΝΟ)

		ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ		ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ	ΕΠΕΝΔΥΣΗ
		ΕΥΝΟΙΑΚΗ	ΚΑΤΑ ΚΑΤΟΙΚΟ		
ΗΠΑ	1961-67	4,9	3,5	6,2	5,3
	1967-72	4,1	3,1	0,8	5,0
ΙΑΠΩΝΙΑ	1961-67	9,2	8,1	6,7	11,5
	1967-72	8,6	7,3	7,4	13,9
Δ. ΓΕΡΜΑΝΙΑ	1961-67	4,2	3,3	4,5	2,6
	1967-72	5,5	4,6	4,2	7,5
ΓΡΑΝΑΔΙΑ	1961-67	3,0	2,5	3,3	8,5
	1967-72	4,8	4,0	8,0	8,6
ΓΑΛΛΙΑ	1961-67	5,8	4,5	3,1	8,8
	1967-72	5,6	4,7	4,1	7,1
ΙΤΑΛΙΑ	1961-67	5,8	5,1	4,2	2,8
	1967-72	5,0	4,4	3,7	3,4
ΙΣΠΑΝΙΑ	1961-67	7,5	6,4	5,6	4,0
	1967-72	5,0	3,9	6,4	6,3
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	1961-67	2,4	2,4	6,9	8,8
	1967-71	12,9	13,9	6,3	7,8
ΕΛΛΑΔΑ	1961-67	7,4	6,7	6,6	9,8
	1967-72	7,8	7,3	5,0	13,3
ΤΟΥΡΚΙΑ	1961-67	5,1	2,9	6,8	7,4
	1967	7,1	4,4	5,7	6,8
ΕΟΚ	1961-67	4,4	3,7	3,8	5,2
	1967-72	4,7	4,0	3,6	5,4
ΟΟΣΑ	1961-67	5,0	3,8	5,5	6,1
	1967-72	4,7	3,7	2,2	6,3

ΠΗΓΗ: ΟΟΣΑ, 'Εθνικός Λογαριασμός, 1961-72.

έκτός από την Ίσπανία που παρουσιάζει σχετική επιβράδυνση. Ίδιαίτερα για την Ελλάδα, οι παραπάνω ρυθμοί συγκρίνονται μόνο με τους ρυθμούς της Ίαπωνίας (ιδιαίτερα οι επενδύσεις που αναπτύσσονται με ρυθμούς υπερδιπλάσιους εκείνων του ΟΟΣΑ και της ΕΟΚ).

Η μικρή όμως μείωση του ποσοστού του ΑΕΠ που καταναλώνεται (που εξηγείται και από τη συμμετοχή όλοένα και μεγαλύτερων στρωμάτων πληθυσμού) και η παράλληλη ταχύτατη αύξηση των επενδύσεων σαν ποσοστό του ΑΕΠ (πίνακας 9) διευρύνουν το «άνοιγμα» όλων των χωρών της Ν.Ε. στο έξωωτερικό, άνοιγμα ιδιαίτερα σημαντικό στην περίπτωση της Ελλάδας και της Πορτογαλίας. Άνοιγμα τέλος που θα καλύψουν οι άδηλοι πόροι (τουρισμός, ναυτιλία, μετανάστες) και το ξένο κεφάλαιο, και οι όποιοι θα αναλυθούν ειδικότερα στο επόμενο άρθρο.

Ίδιαίτερα η ιδιωτική κατανάλωση αυξάνεται ταχύτατα και οι κατά κάτοικο καταναλωτικές επιδόσεις των χωρών της Ν.Ε. βελτιώνονται σημαντικά σε σχέση με τον μέσο καταναλωτή της ΕΟΚ (πίνακας 10). Τη σημαντικότερη πρόοδο παρουσιάζει πάλι η Ελλάδα, με σχετική στασιμότητα αντίθετα της Τουρκίας.

Η παραπάνω βελτίωση συνοδεύεται και από αναδιάρθρωση του καταναλωτικού τους μοντέλου που ευθνηγραμίζεται γρήγορα με τα πρότυπα των αναπτυγμένων χωρών. Άς σημειωθεί ιδιαίτερα η μείωση του ποσοστού που διαθέτει ο μέσος καταναλωτής για τρόφιμα.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 9

Α.Ε.Π.: ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΜΕΙΣ (% ΤΟΥ ΕΥΝΟΑΟΥ ΣΕ ΕΤΑΘΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ 1970)

		Κ Α Τ Α Ν Α Λ Ω Σ Η		ΕΠΕΝΔΥΣΗ	ΑΠΟΘΕΜΑΤΑ	ΓΕΩΥΓΙΟ ΑΓΑΘΩΝ + ΥΠΗΡΕΣΙΩΝ (ΕΙΣΑΓ-ΕΞΑΓ.)	ΕΥΝΟΑΟ
		ΙΔΙΩΤΙΚΗ	ΔΗΜΟΣΙΑ				
Η.Π.Α.	1963	60,5	20,4	17,5	0,8	0,8	100
	1973	62,8	17,2	18,2	1,0	0,3	100
ΙΑΠΩΝΙΑ	1963	57,8	11,8	27,9	2,8	-0,2	100
	1973	50,6	7,9	37,2	3,4	0,9	100
Δ.ΓΕΡΜ.	1963	54,3	18,6	25,7	0,5	1,5	100
	1973	54,3	16,5	25,5	1,1	2,8	100
ΓΡΑΝΔ.	1963	71,5	13,9	17,3	1,5	-4,2	100
	1973	72,1	14,9	23,7	2,2	-13,0	100
ΓΑΛΛΙΑ	1963	62,6	14,7	20,1	2,3	0,2	100
	1973	60,6	12,3	25,0	2,2	-0,2	100
ΙΤΑΛΙΑ	1963	62,0	14,1	24,5	1,2	-1,8	100
	1973	64,5	12,9	20,1	2,9	0,4	100
ΙΣΠΑΝΙΑ	1970	67,2	8,9	23,2	1,9	-1,1	100
	1973	66,6	8,7	24,2	2,4	-1,8	100
ΠΟΡΤ/ΛΙΑ	1963	74,9	13,6	17,2	-0,9	-5,4	100
	1973	76,2	13,9	20,8	-0,4	-10,7	100
ΕΛΛΑΣ	1963	71,7	13,2	20,2	1,9	-7,1	100
	1973	66,4	12,0	26,9	5,3	-10,6	100
ΤΟΥΡΚΙΑ	1963	76,4	12,3	14,6	0,9	-4,1	100
	1973	70,4	13,1	19,0	0,1	-2,6	100
ΓΙΟΥΓΚΟ-ΕΛΛΑΣΙΑ*	1963	45,1	18,8	29,8	7,6	-1,4	100
	1973	53,0	14,9	24,2	9,0	-3,3	100

* Σε τρέχουσες τιμές

ΠΗΓΗ: ΟΟΣΑ, 'Εθνικός Λογαριασμός, 1974.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 10

		ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ: ΑΝΑΛΥΣΗ - % ΤΟΥ ΕΥΡΩΚΟΥ ΣΕ ΣΤΑΘΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ 1963								
		ΔΟΛΑ- ΡΙΑ 1963 ΚΑΤΑ ΚΑΤΟΙΚ. =100	ΔΕΙ- ΚΤΗΣ 1963=	% ΤΟΥ ΕΥΡΩΚΟΥ ΣΟΚ	ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΚΟΙΣ ΙΔΙΩΤΙΚΗΣ ΚΑΤΑΝΑΛ. (%)					ΔΙΑΦΟΡΑ
					ΤΡΟΦΙΜΑ ΠΟΤΑ ΚΑΙΝΟΣ	ΕΝΔΥΣΗ ΥΠΟΔΥΣΗ	ΚΑΤΟΙΚΙΑ ΓΕΡΜΑΝΙΑ ΗΛΕΚ/ ΙΟΚ ΕΠΙΤΑ. ΝΟΙΚ.	ΥΠΕΛΑ ΣΥΓΧΑΙ- ΔΕΥΣΗ ΔΙΑΣΚΕΔΑ.	*ΕΤΑ- ΟΡΕΣ ΣΠΙ- ΚΟΙΝΩΝΙΑ	
Η.Π.Α.	1961	1872	91	221	22,4	8,1	27,8	14,8	14,0	13,0
	1972	2689	149	212	17,0	8,1	28,8	15,3	17,3	13,6
ΙΤΑΛΙΑ	1961	338	83	40	42,1	13,3	19,9		24,8	
	1972	768	213	60	32,0	10,6	25,2		32,2	
Δ.ΓΕΡΜΑΝΙΑ	1961	890	92	105	36,7	12,5	24,8	10,8	8,9	6,4
	1972	1354	153	107	29,9	12,2	26,9	11,1	12,8	7,0
ΓΡΑΝΔΑ	1961	553	93	65	52,2	9,9	19,0	6,9	8,6	3,4
	1972	779	140	61	45,3	11,0	19,6	6,5	11,2	6,4
ΓΑΛΛΙΑ	1961	972	87	115	41,0	11,4	(21,0)		(26,6)	
	1968	1316	127	122	36,2	11,1	22,3	15,2	9,8	4,9
ΙΣΠΑΝΙΑ	1961	549	86	65	48,9	9,4	20,7	10,0	7,3	3,7
	1972	916	155	72	43,4	9,1	19,8	11,5	11,3	4,7
ΣΠΑΝΙΑ	1961	300	83	35	53,6	11,9	18,3	6,4	6,1	3,5
	1971	496	152	41	43,9	12,9	20,8	10,1	8,0	4,3
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	1961	241	93	28	56,5	—	—	—	—	—
	1971	468	175	37	48,8	—	—	—	—	—
ΕΛΛΑΔΑ	1961	357	86	42	51,2	10,9	22,9	5,6	6,6	3,0
	1972	750	192	59	36,1	12,2	24,2	6,0	8,0	13,4
ΤΟΥΡΚΙΑ	1961	173	84	20	—	—	—	—	—	—
	1971	245	153	19	—	—	—	—	—	—
Ε.Ο.Κ.	1961	846	90	100	—	—	—	—	—	—
	1972	1269	147	100	—	—	—	—	—	—
Ο.Ο.Σ.Α.	1961	1016	90	120	—	—	—	—	—	—
	1972	1528	152	120	—	—	—	—	—	—

ΠΗΓΗ: ΟΣΕΑ, 'Εθνικός Λογαριασμός, 1961-72 (υπολογισμός δικός μας)

Β. Έπένδυση

Δέν χρειάζεται νά τονίσουμε ιδιαίτερα τή σημασία του ύψους και του προανατολισμού τής συνολικής επένδυσης για τή διαδικασία τής εκβιομηχάνισης και, γενικότερα, τó χαρακτήρα τής ανάπτυξης μίας χώρας. *Ας δοϋμε λοιπόν ποιές τάσεις χαρακτηρίζουν τήν περιοχή τής Ν.Ε.

1. Ανάλυση τών επενδύσεων κατά είδος

Σέ όλες τές χώρες τó μέρος τών συνολικων επενδύσεων πού προορίζεται για μηχανές και βιομηχανικό εξοπλισμό είναι μεγαλύτερο από τó αντίστοιχο πού προορίζεται για κατοικίες, εκτός από τήν Ελλάδα (πίνακας 11) όπου ή σχέση αντιστρέφεται με εξισορρόπηση, κατά τó τέλος τής περιόδου. Ο βιομηχανικός προανατολισμός τών επενδύσεων είναι ιδιαίτερα έντονος στήν Ισπανία και τήν Τουρκία, κυρίως τά τελευταία χρόνια.

Ωστόσο ή εικόνα αυτή διαφοροποιείται σημαντικά αν για τήν κάθε κατηγορία υπολογιστεί όχι τó ποσοστό τής στίς συνολικές επενδύσεις (τό ύψος τών τελευταίων διαφέρει από χώρα σε χώρα) αλλά τó ποσοστό τής στό ΑΕΠ. *Ετσι αποκαλύπτεται ότι σε

όλες τές χώρες οί επενδύσεις σε μηχανές και βιομηχανικό εξοπλισμό καλύπτουν τó ίδιο ποσοστό του ΑΕΠ τους (6,3 έως 6,7%), σημαντικά χαμηλότερο από τές αναπτυγμένες Γαλλία - Ιταλία (9 έως 10%). Στίς κατασκευές και στίς κατοικίες διακρίνονται ή Ελλάδα και ή Ισπανία. Ιδιαίτερα όμως για τήν τελευταία κατηγορία (κατοικίες) οί υψηλές επενδύσεις τους δέν προκύπτουν από τόν αντιπαραγωγικό «καθεαυτό» προανατολισμό τών επενδύσεών τους αλλά από τó μεγαλύτερο ύψος τους (23-25% του ΑΕΠ) σε σχέση με τές Πορτογαλία, Τουρκία (19 και 17% του ΑΕΠ αντίστοιχα).

2. Ανάλυση τών επενδύσεων κατά τομείς

Τó σύνολο τής βιομηχανίας (+δουχεία + μεταποίηση + ηλεκτρισμός) απορροφά ποσοστά του ΑΕΠ πού κυμαίνονται από 39% για τήν Πορτογαλία μέχρι 31% για τήν Ιταλία. Μόνο ή Ελλάδα διαθέτει μικρότερο ποσοστό στή βιομηχανία (23% περίπου) ενώ παράλληλα διαθέτει και τó μεγαλύτερο στή γεωργία (πίνακας 12).

Και πάλι ωστόσο ή εικόνα διαφοροποιείται με τόν υπολογισμό τών ποσοστών σε σχέση με τó ΑΕΠ. *Ετσι τó σύνολο τής βιομηχανίας καλύπτει 8,8% του ΑΕΠ στήν Ισπανία, 8,3 στή Γαλλία, 7,6 στήν Πορτογαλία,

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 11

ΕΠΕΝΔΥΣΗ: ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΤΑ ΕΙΔΟΣ (% ΤΩΝ ΣΥΝΟΛΙΚΩΝ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ - % ΤΟΥ Α.Ε.Π. ΜΕΣΟΙ ΟΡΟΙ ΠΕΡΙΟΔΟΥ - ΣΕ ΣΤΑΘΕΡΕΣ ΤΙΜΕΣ 1970)											
		ΚΑΤΟΙΚΙΚΙΕΣ		ΛΟΙΠΕΣ		ΜΕΤΑΦΟΡΕΣ		ΜΗΧΑΝΕΣ		ΣΥΝΟΛΟ	
		ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ						ΕΞΟΠΛΙΣΜΟΣ			
		ΕΠΕΝΔ.	Α Ε Π	ΕΠΕΝΔ.	Α Ε Π	ΕΠΕΝΔ.	Α Ε Π	ΕΠΕΝΔ.	Α Ε Π	ΕΠΕΝΔ.	Α Ε Π
Η.Π.Α.											
ΙΑΠΩΝΙΑ	1963-68	21,0	6,2			79,0	23,3			100	29,5
	1969-74	20,6	7,3			79,4	28,1			100	35,4
Δ.ΓΕΡΜΑΝΙΑ	1963-68	26,2	6,7	33,4	8,5	7,9	2,0	32,5	8,3	100	25,6
	1969-74	22,4	5,7	31,5	8,0	9,4	2,4	36,8	9,4	100	25,6
ΙΡΑΝΑΔΙΑ	1963-68	19,1	3,7	41,2	7,9	12,0	2,3	27,6	5,3	100	19,2
	1969-73	20,6	4,6	32,7	7,4	14,9	3,3	31,8	7,2	100	22,5
ΓΑΛΛΙΑ	1970-74	28,2	7,0	22,4	5,5	8,2	2,0	41,2	10,2	100	24,7
ΙΤΑΛΙΑ											
ΙΣΠΑΝΙΑ	1970-74	23,1	5,4	36,2	8,4	11,9	2,8	28,8	6,7	100	23,2
ΠΟΡΤ/ΓΙΑ	1963-68	19,8	3,5	44,4	7,8	9,5	1,7	26,4	4,7	100	17,7
	1969-74	15,9	3,0	39,6	7,6	10,2	2,0	34,3	6,6	100	19,1
ΕΛΛΑΔΑ	1963-68	27,6	6,2	42,6	9,5	8,2	1,8	21,6	4,8	100	22,3
	1969-74	25,8	6,4	39,4	9,8	9,2	2,3	25,6	6,3	100	24,8
ΤΟΥΡΚΙΑ	1963-68	19,1	3,0	48,6	7,5			32,3	5,0	100	15,5
	1969-72	20,1	3,5	43,8	7,6			36,1	6,3	100	17,4
ΓΙΟΥΓΚΟ-ΕΛΔΑΒΙΑ											

"Εθνικός Λογαριασμός" των χωρών των ΟΟΣΑ, 1974 (τόμος 2)
 ΠΗΓΗ: Υπολογισμοί δικού μας με βάση τους πίνακες του ΟΟΣΑ.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 12

ΕΠΕΝΔΥΣΗ : ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΤΑ ΤΟΜΕΙΣ (% ΣΥΝΟΛΙΚΩΝ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ - % ΑΕΠ, ΜΕΣΟΙ ΟΡΟΙ ΠΕΡΙΟΔΟΥ ΣΕ ΣΤΑΘ.ΤΙΜΕΣ 1963)													
		ΓΕΩΡΓΙΑ		ΟΡΥΧΕΙΑ		ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ		ΗΛΕΚΤΡΙΣΜΟΣ		ΛΟΙΠΟΙ		ΣΥΝΟΛΟΝ	
								ΥΔΡΕΥΣΗ		ΤΟΜΕΙΣ			
		ΕΥΝ.ΕΠΕΝΔ.	ΑΕΠ	ΕΥΝ.ΕΠΕΝΔ.	ΑΕΠ	ΕΥΝ.ΕΠΕΝΔ.	ΑΕΠ	ΕΥΝ.ΕΠΕΝΔ.	ΑΕΠ	ΕΥΝ.ΕΠΕΝΔ.	ΑΕΠ	ΕΥΝ.ΕΠΕΝΔ.	ΑΕΠ
Η.Π.Α. ¹	1963-68	4,1	0,8	1,3	0,2	19,1	3,2	5,3	0,9	70,2	11,8	100	16,7
	1969-72	3,6	0,6	1,0	0,2	18,2	3,1	5,2	0,9	72,0	12,3	100	17,2
ΙΑΠΩΝΙΑ ¹	1963-68	5,5	2,1	1,2	0,5	22,9	8,8	3,9	1,5	66,5	25,5	100	38,4
	1969-72	5,0	2,1	0,8	0,3	22,4	9,3	3,8	1,6	68,0	28,4	100	41,7
Δ.ΓΕΡΜΑΝΙΑ													
ΙΡΑΝΑΔΙΑ	1963-68	13,5	2,8	2,5	0,5	20,1	4,1	6,6	1,4	57,4	11,8	100	20,6
	1969-70	11,7	2,9	2,4	0,6	21,8	5,3	6,4	1,6	57,7	14,1	100	24,5
ΓΑΛΛΙΑ	1963-68	5,1	1,3	1,0	0,2	28,0	6,8	5,2	1,3	60,7	14,8	100	24,4
ΙΤΑΛΙΑ	1963-68	8,4	1,7	+	+	29,0	5,9	+	+	62,6	12,7	100	20,3
	1969-72	7,2	1,4	+	+	31,4	6,2	+	+	61,3	12,1	100	19,7
ΙΣΠΑΝΙΑ	1963-68	9,1	2,2	0,6	0,1	26,7	6,4	9,7	2,3	53,8	13,0	100	24,1
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	1963-68	5,8	1,1	0,4	0,1	28,9	5,4	8,9	1,7	56,1	10,4	100	18,6
	1969-72	4,9	1,0	0,5	0,1	30,5	5,9	8,1	1,6	56,0	10,8	100	19,4
ΕΛΛΑΔΑ	1963-68	12,6	2,8	1,3	0,3	13,2	3,0	8,5	1,9	64,2	14,3	100	22,3
	1968-72	11,0	2,9	2,0	0,5	13,2	3,4	8,2	2,1	65,5	17,0	100	26,0
ΤΟΥΡΚΙΑ													
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛ.													

¹ Σε τρέχουσες τιμές.

ΠΗΓΗ : Υπολογισμοί δικού μας με βάση τους πίνακες του ΟΟΣΑ: "Εθνικός Λογαριασμός" των χωρών του ΟΟΣΑ, 1961-72.

6,2 στην Ίταλία, και 6% στην Ελλάδα, που διατηρεί πάντα τις καλύτερες επιδόσεις στη γεωργία. Θά λέγαμε σέ τελευταία ανάλυση ότι ο προσανατολισμός των επενδύσεων και της ελληνικής οικονομίας γενικότερα μπορεί νά χαρακτηριστεί στό πλαίσιο της Ν.Ε. σάν λιγότερο βιομηχανικός αλλά όχι αντιπαραγωγικός.

3. Ο ρόλος του κράτους και του ξένου κεφαλαίου

Σέ ό,τι αφορά τή χρηματοδότηση της συνολικής επένδυσης δύο παράγοντες χρειάζεται νά μελετηθούν ιδιαίτερα: ο ρόλος του κράτους και του ξένου κεφαλαίου.

Γιά τόν πρώτο δέν διαθέτουμε συγκρίσιμα στοιχεία. Ωστόσο χωρίς κίνδυνο αυθαιρεσίας θά χαρακτηρίζαμε αποφασιστικό και αυξανόμενο τόν οικονομικό ρόλο του κράτους σέ όλες τις χώρες της περιοχής. Οί πρόσφατες εξελίξεις στην Ελλάδα (ίδρυση ΕΛΕΒΜΕ, ΔΕΠ, κρατικοποίηση συγκροτημάτων Άνδρεάδη και Νιάρχου...) δέν αποτελούν «σοσιαλιστική» εξαίρεση. Στην Ίταλία (ENI, IRI), στην Ίσπανία (IRI...), στην Πορτογαλία (κρατικοποιήσεις και νέοι κυβερνητικοί προσανατολισμοί), σέ όλες τις χώρες τό κράτος επεμβαίνει δλοένα και περισσότερο στην παραγωγική δραστηριότητα, συμβάλλοντας αποφασιστικά στην οργάνωση της οικονομίας και στόν προσανατολισμό της πρós τις βιομηχανικές δραστηριότητες, όπως τουλάχιστον αφήνουν νά συμπεράνουμε τά προγραμματιζόμενα τελευταία επενδυτικά σχέδια.

Γιά τό ξένο κεφάλαιο μέ δυσκολία συγκεντρώσαμε συγκρίσιμα στοιχεία, και για περιόδους όχι πολύ πρόσφατες, ενώ οι εξελίξεις των τελευταίων χρόνων (μέ τήν κρίση του καπιταλιστικού συστήματος) έχουν αποφασιστική σημασία για τήν περιοχή.

Τή δεκαετία πάντως 1960 ή διεθνοποίηση της παραγωγής στις χώρες της Ν.Ε. αναπτύχθηκε σημαντικά. Ήδη τό 1967 τό επενδυμένο ξένο κεφάλαιο είναι 129 δολ. κατά κάτοικο στή Γαλλία, 30 στην Ίταλία, 43 στην Ίσπανία, 33 στην Ελλάδα, 8 στην Τουρκία,⁴ και ή διεθνοποίηση επιταχύνεται πρós τά τέλη της περιόδου. Για τήν Ελλάδα τό εισερχόμενο ξένο κεφάλαιο από 8,8 εκατ. δολάρια τό χρόνο για τήν περίοδο 1954-62 ανεβαίνει στά 78,3 εκατ. δολάρια τό χρόνο για τήν περίοδο 1963-73. Ο προσανατολισμός του ξένου παραγωγικού κεφαλαίου είναι χαρακτηριστικός (πίνακας 13). Οί ενδιάμεσοι βιομηχανικοί κλάδοι (πετρέλαιο, χημεία, μέταλλα) απορροφούν τά μεγαλύτερα ποσοστά. Δέν είναι σίγουρα τυχαίο τό γεγονός ότι οι ίδιοι κλάδοι γνωρίζουν τούς υψηλότερους ρυθμούς ανάπτυξης (πίνακας 6) και εξαγωγικών επιδοσεων (βλ. τό άρθρο πού ακολουθεί)· πλάι τους οι κλάδοι διαρκών καταναλωτικών αγαθών (μεταφορικά μέσα - ηλεκτρικές μηχανές), μέ στόχο τις εξαγωγές αλλά και τήν κάλυψη των αναπτυσσόμενων εσωτερικών αγορών· για τόν τελευταίο λόγο αναπτύσσεται και ο κλάδος των τροφίμων (ιδιαίτερα στίς περισσότερο εξελιγμένες σέ μέγεθος αγορές). Πράγματι, ο «έκμυγετρινομός» των καταναλωτικών μοντέλων

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 13

ΞΕΝΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ: ΑΝΑΛΥΣΗ ΚΑΤΑ ΚΛΑΔΟ ΠΡΟΟΡΙΣΜΟΥ (% ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ)							
ΓΑΛΛΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ 1966 - - 1970	ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑ ΣΥΝΟΛΟ : 53,5				ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ 23,9	ΔΙΑΦΟΡΑ 22,6
		ΜΕΤΑΛΛΑ 17,8	ΧΗΜΕΙΑ 10,9	ΕΝΕΡΓΕΙΑ 6,4	ΔΙΑΦΟΡΑ 18,4		
ΙΤΑΛΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ 1956 - - 1970	ΠΕΤΡΕΛΑΙΟ ΧΗΜΕΙΑ 35,5	ΜΗΧΑΝΟΥΡΓΙΑ 10,1	ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ 7,5	ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ 5,4	ΤΡΟΦΙΜΑ 4,6	ΔΙΑΦΟΡΑ 36,9
ΙΣΠΑΝΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ 1960 - - 1971	ΠΕΤΡΕΛΑΙΟ ΧΗΜΕΙΑ 36,8	ΤΡΟΦΙΜΑ 16,7	ΜΕΣΑ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ 8,7	ΗΛΕΚΤΡΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ 7,9	ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ 6,8	ΔΙΑΦΟΡΑ 23,1
ΕΛΛΑΔΑ	ΣΥΝΟΛΟ 1953 - - 1973	ΠΕΤΡΕΛΑΙΟ ΧΗΜΕΙΑ 37,2	ΜΗ ΣΙΔΗΡΟΥ- ΧΑ ΜΕΤΑΛΛΑ 30,2	ΜΕΣΑ ΜΕΤΑΦΟΡΩΝ 9,8	ΗΛΕΚΤΡΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ 8,6		ΔΙΑΦΟΡΑ 14,2
ΓΙΟΥΓΚΟ- ΕΛΛΑΒΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ 1968 - 31.1.74	ΜΕΤΑΦΟΡΙ- ΚΑ ΜΕΣΑ 35,1	ΧΗΜΕΙΑ 17,2	ΚΑΟΥΤΕΟΥΚ 8,3	ΗΛΕΚΤΡΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ 7,2	ΜΕΤΑΛΛΟΥΡΓΙΑ 6,8	ΔΙΑΦΟΡΑ 25,4
ΤΟΥΡΚΙΑ	ΣΥΝΟΛΟ 1951 - 31.3.66	ΚΑΟΥΤΕΟΥΚ 24,5	ΧΗΜΕΙΑ 22,8	ΗΛΕΚΤΡΙΚΕΣ ΜΗΧΑΝΕΣ 13,8	ΤΡΟΦΙΜΑ 10,0	ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΠΡΟΪΟΝΤΑ 6,2	ΔΙΑΦΟΡΑ 22,7

Π Η Γ Ε Σ : Γαλλία : INSEE : Fresque Historique du Systeme Productif - Σειρά E/27 1974
 Ίταλία : A. Piatier : Οι κολυθευτικές εταιρείες στή Μεσογειακή Οικονομία-Monde en Développement, No 2, 1973
 Ίσπανία : ΕΝΕΙΔΑΔΕ : Οι επενδύσεις κεφαλαίων εξωτερικού - Εισήγηση στό Βιομηχανικό Συνέδριο 1975, ΣΕΒ 1975
 Γιουγκοσλαβία ΟΟΣΑ : Εξέως επενδύσεις στή Γιουγκοσλαβία, 1974
 Τουρκία - N. Arditi : Οι ξένες επενδύσεις στή Τουρκία, Έκδ. Droz.

στρέφει την αυξανόμενη κατανάλωση προς τά έπεξεργασμένα τρόφιμα σέ βάρος τών φρέσκων και «χύμα».

Έτσι, στά τέλη τής περιόδου ή διείδουση τού διεθνούς κεφαλαίου στά έθνικά παραγωγικά συστήματα τής περιοχής έμφανίζεται (πίνακας 14) ιδιαίτερα σημαντική, τόσο στό σύνολο τών απασχολουμένων κεφαλαίων όσο και στό σύνολο τών πραγματοποιούμενων επενδύσεων.

Γ. Άπασχόληση

Οί συνέπειες τής γρήγορης ανάπτυξης (λιγότερο ή περισσότερο βιομηχανικού χαρακτήρα) στή σύνθεση τής απασχόλησης είναι ιδιαίτερα σημαντικές.

1. Κατανομή τών εργαζομένων κατά τομέα

Η συμμετοχή τής γεωργίας μειώνεται σέ όλες τίς χώρες, και σχετικά (ποσοστό τής συνολικής απασχόλησης) και σέ απόλυτους αριθμούς απασχολουμένων (πίνακας 15). Μέ μοναδική εξαίρεση τήν Τουρκία, όπου οί απασχολούμενοι στή γεωργία αυξάνονται έστω και αν τό σχετικό τους βάρος μειώνεται έλαφρά. Είμαι άλλωστε ή χώρα μέ τήν περισσότερο «άγροτική» σύνθεση τής απασχόλησης, ακολουθούμενη από τή Γιουγκοσλαβία και τήν Ελλάδα. Μόνο στήν Ισπανία (και φυσικά στή Γαλλία και τήν Ιταλία) τό ποσοστό τής βιομηχανίας ξεπερνάει έκείνο τής γεωργίας.

Σέ ποιούς όμως τομείς κατευθύνεται ό εξερχόμενος άγροτικός πληθυσμός; Όχι πάντως στή βιομηχανία, όπως πολλοί θά περίμεναν. Μόνο στήν Ιταλία και τή Γιουγκοσλαβία ή βιομηχανία άπορρόφησε τό μεγαλύτερο μέρος. Στίς άλλες χώρες έποφελούνται καταρχήν έμπόριο-τουρισμός-τράπεζες, μέ τή βιομηχανία δεύτερη σέ ικανότητα άπορρόφησης στίς Ισπανία, Ελλάδα, Πορτογαλία, και τρίτη στήν Τουρκία. Σημαντικό μέρος καρπώνονται οί κατασκευές (Ισπανία, Ελλάδα), οί ύπηρεσίες (Ιταλία, Ισπανία, Τουρκία, Γιουγκοσλαβία) και τέλος ή ... άνεργία (Γιουγκοσλαβία, Πορτογαλία). Έτσι ή βιομηχανία παρουσιάζει μέτριες αύξησης σέ απόλυτους αριθμούς, όχι όμως και άμελητέες σέ σύγκριση μέ τό σύνολο τής ΕΟΚ πού, γιά τήν περίοδο 1961-73, παρουσίαζε αύξηση τής βιομηχανικής απασχόλησης ...μηδέν.⁵ Τίς μεγαλύτερες αύξησης σέ απόλυτους αριθμούς παρουσίασαν: έμπόριο-τουρισμός-τράπεζες και οί κατασκευές. Άς σημειωθεί τέλος ότι ή Ελλάδα είναι ή μόνη σχεδόν χώρα πού παρουσιάζει μείωση τών απασχολουμένων στίς ύπηρεσίες, και σχετικά και σέ απόλυτους αριθμούς.

2. Άπασχόληση στή μεταποίηση

Στή μεταποίηση ιδιαίτερα οί βιομηχανικοί κλάδοι πού παρουσιάζουν τή μεγαλύτερη αύξηση απασχόλησης (πίνακας 16) δέν ταυτίζονται πάντα μέ τούς ταχύτερα άναπτυσσόμενους κλάδους από άποψη προϊόντος. Πράγματι οί τελευταίοι χαρακτηρίζονται από ύψηλή

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 16

ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ: ΔΕΙΚΤΕΣ ΤΟΥ ΕΥΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΤΑΧΥΤΕΡΑ ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΜΕΝΩΝ (έπί άποψη ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΛΑΔΩΝ: 1973=100)

ΧΩΡΑ	ΕΤΟΣ ΚΑΛΩΣ ΔΕΙΚΤΗΣ	ΕΥΡΩΠΟ		ΟΙ ΤΑΧΥΤΕΡΑ ΑΝΑΠΤΥΣΣΟΜΕΝΟΙ ΚΛΑΔΟΙ				
		1965	1974	1	2	3	4	5
ΓΑΛΛΙΑ	ΕΤΟΣ ΚΑΛΩΣ ΔΕΙΚΤΗΣ	100	103	1974	1974	1974	1974	
	ΕΥΛΟ-ΕΠΙΠΛΑ			ΜΗΧΑΝΕΣ-ΜΕΤΑΦ. ΜΕΣΑ	ΧΗΜΕΙΑ-ΚΑΟΥΤΣΟΥΚ ΠΛΑΣΤΙΚΑ	ΜΗ ΜΕΤΑΛΛΙΚΑ ΟΡΥΚΤΑ		
ΙΤΑΛΙΑ	ΕΤΟΣ ΚΑΛΩΣ ΔΕΙΚΤΗΣ	89	107	1973	1973	1973	1973	1973
	ΜΕΤΑΦ. ΜΕΣΑ			ΗΛΕΚΤΡ. ΜΗΧΑΝΕΣ	ΒΑΣΙΚΗ ΜΕΤΑΛΟΥΡΓ.	ΕΠΙΣΤΗΜ. ΟΡΓΑΝΑ ΔΙΑΦΟΡΑ	ΚΑΟΥΤΣΟΥΚ	
ΙΣΠΑΝΙΑ	ΕΤΟΣ ΚΑΛΩΣ ΔΕΙΚΤΗΣ	87	115	1974	1973	1973	1973	1973
	ΕΝΔΥΜΑΤΑ			ΧΗΜΕΙΑ-ΚΑΟΥΤΣΟΥΚ ΠΛΑΣΤΙΚΑ	ΕΥΛΟ - ΕΠΙΠΛΑ	ΔΕΡΜΑ-ΠΑΠΟΥΤΕΙΑ	ΜΗΧΑΝΕΣ - ΜΕΤΑΦ. ΜΕΣΑ	
ΕΛΛΑΔΑ	ΕΤΟΣ ΚΑΛΩΣ ΔΕΙΚΤΗΣ	91	118	1972	1972	1972	1972	1972
	ΜΕΤΑΦΟΡ. ΜΕΣΑ			ΗΛΕΚ. ΜΗΧΑΝΕΣ	ΔΙΥΛΙΣΤΗΡΙΑ	ΠΛΑΣΤΙΚΑ	ΓΙΑΛΙ	
ΓΙΟΥΓΚΟ-ΚΛΑΔΟΣ ΕΛΛΑΔΙΑ	ΕΤΟΣ ΚΑΛΩΣ ΔΕΙΚΤΗΣ	69	125	1972	1972	1972	1972	1972
	ΔΕΡΜΑ ΠΑΠΟΥΤΕΙΑ			ΜΗΧΑΝΕΣ	ΜΕΤΑΛ. ΠΡΟΪΟΝΤΑ	ΚΑΟΥΤΣΟΥΚ	ΓΙΑΛΙ	
ΓΙΟΥΓΚΟ-ΚΛΑΔΟΣ ΕΛΛΑΔΙΑ	ΕΤΟΣ ΚΑΛΩΣ ΔΕΙΚΤΗΣ	95	121					

ΠΗΓΗ: Διεθνές Γραφείο Έργασίας, Έπετηρίδα 1975

τεχνολογία (έντασως κεφαλαίου) και χαμηλή κατά συνέπεια απορροφητικότητα εργασιών. Έτσι η συνολική απασχόληση στη μεταποίηση την περίοδο 1963-74 αναπτύσσεται με χαμηλούς ρυθμούς, και στο μέλλον φαίνεται ότι μάλλον θα επιβραδυνθούν (κατά τα δυτικοευρωπαϊκά πρότυπα).

3. Κατανομή των εργαζομένων κατά οικονομική δραστηριότητα

Σε ποιές δραστηριότητες κατευθύνονται οι εξερχόμενοι γεωργοί; Μόνο στην Ισπανία και την Ελλάδα σημαντικό μέρος τους μετατρέπεται σε εργάτες (πίνακας 17). Σημαντικό μέρος απορροφάει ακόμα η κατηγορία των υπαλλήλων, και ακολουθούν τα ελεύθερα επαγγέλματα (Γαλλία, Ελλάδα, Τουρκία, Γιουγκοσλαβία) και η κατηγορία των πωλητών (Ιταλία, Ισπανία).

4. Άμοιβές

Στη μελέτη του ΟΟΣΑ που ήδη αναφέραμε δίνεται ο μέσος ρυθμός αύξησης των ώρομισθίων στη μεταποίηση. Για τις χώρες της Ν.Ε. (πίνακας 18) ο ρυθμός αυτός είναι μεγαλύτερος από το μέσο όρο της ΕΟΚ και του ΟΟΣΑ.

Η Ελλάδα ειδικότερα φαίνεται να υστερεί σε σχέση με τις Ισπανία, Ιταλία, αλλά και Ιαπωνία, Ιρλανδία. Η έντύπωση ωστόσο διαφοροποιείται αν συνυπολογιστεί και ο ρυθμός πληθωρισμού (πίνακας 19). Έτσι με τον χαμηλότερο ρυθμό πληθωρισμού απ' όλες τις χώρες του ΟΟΣΑ, ο ρυθμός αύξησης των πραγματικών άμοιβών στη μεταποίηση δεν πρέπει να υστερεί στην Ελλάδα σε σχέση με τις παραπάνω χώρες.

5. Άνεργια

Σε ό,τι αφορά τέλος το ύψος της άνεργίας (πίνακας 20), μόνο στην περίπτωση της Ελλάδας παρατηρούνται φθίνουσες τάσεις (δεν περιλαμβάνονται ωστόσο οι ναυτικοί).

* Αν κάτι βγαίνει άβιαστα από την παραπάνω σύντομη (έσω και μερική) συγκριτική ανάλυση των χωρών της Ν.Ε. είναι ότι οι υπερασπιστές της νέας απόλυτης αλήθειας και προφήτες της καταστροφικής μελλοντικής επίδρασης της ΕΟΚ πρέπει να ξανασυντάξουν τις «αναλύσεις» τους. Το γεγονός και μόνο ότι όλες οι χώρες της περιοχής επιδιώκουν την ένταξή τους στην

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 17

		ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ: ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗ ΚΑΤΑ ΟΙΚΟΝ/ΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ (% ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ)							
		ΕΔΕΥΘΕΡΑ ΕΠΑΓΓΕΛ- ΜΑΤΑ	ΔΙΕΥΘΥΝ- ΤΕΣ ΣΤΕΛΕΧΗ	ΥΠΑΛ/ΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙ- ΚΟ	ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙ- ΚΟ	ΕΡΓΑΖΟΜΕ- ΝΟΙ ΣΕ ΥΠΗΡΕΣΙΕΣ	ΓΕΩΡΓΟΙ	ΕΡΓΑΤΕΣ	ΔΙΑΦΟΡΟΙ (+ ΑΝΕΡΓΟΙ + ΕΝΟΠΛ. ΔΥΝ.)
ΓΑΛΛΙΑ	1962	9,1	3,1	8,0	8,6	7,5	19,9	38,5	5,3
	1968	11,4	2,7	11,7	7,6	8,4	15,3	34,6	8,3
	Σ.Μ. Α.Μ.	+ 2,3 +29%	- 0,4 - 8%	+ 3,7 +50%	- 1,0 - 8%	- 0,9 +15%	- 4,6 -20%	- 3,9 - 7%	+ 3,0 +62%
ΙΤΑΛΙΑ	1961	5,2	1,2	7,0	7,3	7,8	27,9	39,6	4,0
	1965	5,3		8,0	11,6	3,6	24,8	40,9	5,8
	Σ.Μ. Α.Μ.	+ 0,1 + 2%		- 0,2 - 3%	+ 4,3 +57%	- 4,2 -45%	- 3,1 + 2%	+ 1,3 -11%	+ 1,8 +44%
ΙΣΠΑΝΙΑ	1960	4,1	1,0	5,8	6,1	8,3	39,8	32,1	2,8
	1970	5,5	0,7	9,2	8,3	9,3	24,5	39,8	2,7
	Σ.Μ. Α.Μ.	+ 1,4 +38%	- 0,3 -33%	+ 3,4 +64%	+ 2,2 +39%	+ 1,0 +13%	-15,3 -37%	+ 7,7 +27%	- 0,1 + 3%
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	1960	2,7	1,3	4,4	6,2	8,9	42,0	30,8	3,7
	1970	3,6	0,3	7,8	7,0	7,4	29,3	33,7	10,9
	Σ.Μ. Α.Μ.	+ 0,9 +33%	- 1,0 -75%	+ 3,4 +73%	+ 0,8 +14%	- 1,5 -17%	-12,7 -31%	+ 2,9 + 9%	+ 7,2 +192%
ΕΛΛΑΣ*	1961	3,4	0,7	4,0	6,1	6,8	53,7	22,2	3,1
	1971	5,7	0,7	7,5	7,2	7,4	40,6	29,9	1,1
	Σ.Μ. Α.Μ.	+ 2,3 +42%	-- -33%	+ 3,5 +67%	+ 1,1 + 5%	+ 0,6 - 4%	-13,1 -34%	+ 7,7 +21%	- 2,0 -64%
ΤΟΥΡΚΙΑ	1965	2,2		2,6	2,8	3,5	71,6	13,5	3,8
	1970	3,2		2,6	2,9	3,6	69,0	14,5	4,2
	Σ.Μ. Α.Μ.	+ 1,0 +66%		-- +21%	+ 0,1 +20%	+ 0,1 +21%	- 2,6 +22%	+ 1,0 +25%	+ 0,4 +31%
ΓΙΟΥΓΚΟ- ΣΛΑΒΙΑ*	1961	5,6	1,1	3,8	2,7	5,9	56,7	23,3	0,9
	1971	7,6	1,0	6,0	3,2	5,8	43,0	25,0	8,4
	Σ.Μ. Α.Μ.	+ 2,0 +45%	- 0,1 --	+ 2,2 +66%	+ 0,5 +22%	- 0,1 + 6%	-13,7 -19%	+1,7 +14%	+ 7,5 +850%

* Οι Ένοπλες Δυνάμεις περιλαμβάνονται στη κατηγορία "Εργαζόμενοι σε Υπηρεσίες" Σ.Μ. (Σχετική Μεταβολή): Μεταβολή της συμμετοχής κάθε κατηγορίας, στην εκατοστιαία σύνθεση της απασχόλησης Α.Μ. (Απόλυτη Μεταβολή): Μεταβολή του απόλυτου αριθμού απασχολούμενων σε κάθε κατηγορία.

ΠΗΓΗ: Διεθνές Γραφείο Έργων: Στατιστική Έπετηρίδα 1970-75 (υπολογισμοί δικό μας).

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

ΑΜΟΙΒΗ ΤΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΙΗΣΗ (σέ τρέχουσες τιμές)				
Μέσο όρο μισθού (σέ εθνικό νόμισμα/ώρα)			% Μεταβολής	
1965	1970	1974	Μέσος όρος 1964-74	1975/74 1976/75 1977/76 πρόβλεψη
ΗΠΑ			5,7	9,1 7,5 8,0
ΙΑΠΩΝΙΑ			16,0	11,5 11,0 12,0
Δ. ΓΕΡΜΑΝΙΑ			8,8	8,2 6,0 7,0
ΙΡΑΝΔΙΑ			12,7	28,7 17,5 12,0
ΓΑΛΛΙΑ	3,00	4,66	8,39	10,8 17,3 15,5 13,0
ΙΤΑΛΙΑ	386	606	1213	11,8 26,7 21,5 24,0
ΙΣΠΑΝΙΑ	21,57	39,47	78,82	16,0 30,3 24,0 21,0
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ				
ΕΛΛΑΔΑ	10,13	15,95	27,87	11,6 24,4 21,0 20,0
ΤΟΥΡΚΙΑ*	20,66	35,72	70,92	
ΟΟΣΑ				9,2 13,6 10,7 10,2

* Ήμερομίσθια (τουριστικές λίρες/ημέρα)

ΠΗΓΗ: Διεθνές Γραφείο Έργασίας, Έπετηρίδα 1975 (γιά τά όρομίσθια),

ΟΟΣΑ: Οικονομικές Προοπτικές, όρ. 20, Δεκ. 1976

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΙΜΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ (ΠΑΗΘΩΡΙΣΜΟΣ)					
	Μέσος Όρος 1962-1972	12 μήνες (μέχρι Όκτ. 1976)			
		1973	1974	1975	
ΗΠΑ	3,3	6,2	11,0	9,1	5,3
ΙΑΠΩΝΙΑ	5,7	11,7	24,5	11,8	8,6
Δ. ΓΕΡΜΑΝΙΑ	3,2	6,9	7,0	6,0	3,8
ΙΡΑΝΔΙΑ	5,8	11,4	17,0	20,9	18,9
ΓΑΛΛΙΑ	4,4	7,3	13,7	11,7	9,9
ΙΤΑΛΙΑ	4,3	10,8	19,1	17,0	20,1
ΙΣΠΑΝΙΑ	7,1	11,4	15,7	16,9	18,9
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	5,4	11,5	29,2	20,3	24,6
ΕΛΛΑΔΑ	2,7	15,5	27,0	13,4	11,5
ΤΟΥΡΚΙΑ	8,6	14,0	23,8	21,2	18,3
ΕΟΚ	4,2	8,1	12,7	12,9	10,4
ΟΟΣΑ	3,9	7,9	13,4	11,2	8,1

ΠΗΓΗ: ΟΟΣΑ: Οικονομικές Προοπτικές, όρ. 20, Δεκ. 1976

ΕΟΚ μέ τήν «άνοχή» (τουλάχιστον) τής πλειοψηφίας τής οργανωμένης άριστεράς τους θά έπρεπε νά τούς προβληματίσει περισσότερο.

Γιατί τό δίλημμα ναι ή όχι στήν ΕΟΚ μοιάζει μάλλον παραπλανητικό. Είναι μήπως οί χώρες τής Ν.Ε. ύπανάπτυκτες (σέ προκαπιταλιστικά στάδια παραγωγής) ώστε ή σύνδεσή τους μέ τό μπλόκ τής ΕΟΚ θά καθορίσει τίς δυνατότητες και τό χαρακτήρα τής μελλοντικής τους ανάπτυξης; Καλώς ή κακώς όχι. Όλες οί χώρες τής περιοχής γνώρισαν μεταπολεμικά (κυρίως μετά τό 1960) ρυθμούς ανάπτυξης από τούς ύψηλότερους στόν κόσμο, βελτιώνοντας έτσι τό βιοτικό επίπεδο του πληθυσμού τους σέ σχέση μέ τό καπιταλιστικό κέντρο, και σέ αντίθεση μέ τίς θεωρίες τής γενικής εξαθλίωσης τής καπιταλιστικής περιφέρειας. Ανάπτυξη πού οδήγησε σέ βαθιές διαρθρωτικές (ποιοτικές και όχι μόνο ποσοτικές) μεταβολές στήν παραγωγή και τήν άπασχόληση.

Στήν πρώτη περίπτωση ή διαδικασία τής εκβιομηχάνισης, σήγορη σ' όλες τίς χώρες, μετατοπίζει τό κέντρο βάρους τής παραγωγής στή βιομηχανία, μέ παράλληλο εκσυγχρονισμό τής γεωργίας (κυρίως στίς Έλλάδα, Ίσπανία) και τών άλλων τομέων.

Στή δεύτερη περίπτωση ή ύψηλης τεχνολογίας εκβιομηχάνιση δέν «βοηθάει» τήν απορρόφηση τής άγροτικής εξόδου από τή βιομηχανία και τήν αύξηση τής εργατικής τάξης (σχετική πρόοδος μόνο στήν Ίσπανία και τήν Έλλάδα παρατηρήθηκε, αλλά και εκεί χωρίς ιδιαίτερα αισιόδοξο μέλλον). Αντίθετα σημαντικό μέρος απορροφούν ευπόριο-τουρισμός-τραπέζες, μέ αντίστοιχη αύξηση του «ειδικού βάρους» τών μεσαίων στρωμάτων.

Είναι αλήθεια ότι ό «βιομηχανικός χαρακτήρας» τών δομών τής παραγωγής και τής άπασχόλησης ποικίλλει από χώρα σέ χώρα — προϊόν αναπότρεπτης ιστορικής εξέλιξης, και ή ιστορική άνάλυση (πού ξεφεύγει από τό πλαίσιο του άρθρου αυτού) έχει εδώ τό λόγο.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20

ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΣΥΝΟΛΙΚΗΣ ΑΝΕΡΓΙΑΣ (1970=100)				
	1965	1970	1973	1975
ΓΑΛΛΙΑ	54	100	150	282
ΙΤΑΛΙΑ	117	100	110	110
ΙΣΠΑΝΙΑ	101	100	103	167
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	-	-	-	-
ΕΛΛΑΔΑ	131	100	43	53
ΤΟΥΡΚΙΑ	55	100	102	302
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	74	100	119	157

ΠΗΓΗ: Διεθνές Γραφείο Έργασίας, Έπετηρίδα 1975

Όστόσο τό πρόβλημα δέν είναι ή στατική εικόνα αλλά ή δυναμική τής εξέλιξη. Και εδώ πρέπει νά διαλύσουμε μία παρεξήγηση πού πηγάζει από τήν περιορισμένων δυνατοτήτων άντίληψη τής εκβιομηχάνισης σάν τήν επέκταση του βιομηχανικού τομέα. Αν αντίθετα θεωρήσουμε εκβιομηχάνιση τή «διαδικασία ριζικών μετασηματισμών τών οικονομικών και κοινωνικών δομών μιας χώρας κάτω από τήν πίεση ενός οργανωμένου συστήματος μηχανών», δίνοντάς της έτσι τό ιστορικό κοινωνικοοικονομικό της περιεχόμενο, τότε ή διαδικασία τής εκβιομηχάνισης άγγίζει και τή γεωργία και τούς άλλους τομείς.

Γιατί πράγματι δέν υπάρχει βιομηχανικός, γεωργικός κ.λπ. τρόπος παραγωγής, αλλά καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής στη βιομηχανία, τη γεωργία κ.λπ. Καί ένα πράγμα είναι βέβαιο: Στις χώρες της Ν.Ε. ο καπιταλισμός έχει διεισδύσει και κυριαρχεί σε όλους τους τομείς: στη γεωργία (έκμηχάνιση, χημειοποίηση, συγκέντρωση των εκμεταλλεύσεων με απαλλοτριώσεις, άναδασμός, όμαδικές καλλιέργειες, άνώνυμες εταιρείες, άγροτικές βιομηχανίες), στο έμποριο (ύπεραγορές), στις τράπεζες και τις ύπηρεσίες (όργάνωση με συστήματα ηλεκτρονικών έγκεφάλων), στον τουρισμό (σειρές ξενοδοχείων), στο μοντέλο κατανάλωσης...

Οί χώρες της Ν.Ε. (με εξαίρεση τη Γιουγκοσλαβία) έχουν ήδη περάσει, λιγότερο ή περισσότερο, σε καπιταλιστικό στάδιο ανάπτυξης (έστω και εκτός ΕΟΚ) με τη «βοήθεια» του ξένου κεφαλαίου και με ιδιόμορφο τρόπο από χώρα σε χώρα. Με περισσότερο ή λιγότερο «βιομηχανικό» χαρακτήρα, ανάλογα και με τις προϋπάρχουσες ιστορικά δομές. Με διόγκωση των μεσαίων στρωμάτων, ιδιαίτερα στις χώρες «άγροτικού» χαρακτήρα. Παντού ώστόσο, ή διεθνοποίηση του παραγωγικού κεφαλαίου, ισχυρός όμοιογενοποιός και διαφοροποιός ταυτόχρονα παράγοντας, διαπερνά τά έθνικά

παραγωγικά συστήματα, αναδιαρθρώνοντάς τα στη βάση των διεθνών προτύπων, και εξειδικεύοντάς τα στο πλαίσιο του διεθνούς καταμερισμού της εργασίας.

Έτσι ή ένταξη των χωρών της Ν.Ε. (ήδη ένσωματωμένων στον διεθνή καταμερισμό εργασίας) στην ΕΟΚ δέν μοιάζει νά είναι πρόβλημα καταστροφής, περιφερειακής εξαθλίωσης ή καταλήστευσης των έθνικών παραγωγικών δυνάμεων ούτε πρόβλημα εξάρτησης-άνεξαρτησίας (τί σημαίνει άραγε σήμερα «άνεξάρτητος καπιταλισμός»;) αλλά περισσότερο πρόβλημα τύπου άλληλεξάρτησης ή άλλιώτικα θέσης στον νέο διεθνή καταμερισμό εργασίας που διαγράφεται μετά την κρίση.

Άλλά οί διαπραγματευτικές δυνατότητες κάθε χώρας που προσπαθεί νά «παίξει τις τύχες της» δέν προσδιορίζονται μόνο από τις έσωτερικές οικονομικοκοινωνικές δομές της και τη δυναμική τους αλλά κι από τό πλέγμα των διεθνών της σχέσεων, θέμα που διαπραγματεύεται τό επόμενο άρθρο.

1. Για τις χώρες αυτές: 5,3% τό χρόνο μεταξύ 1960-70 και 6% μεταξύ 1970-73. ΟΗΕ: Έπετηρίδα Έθνικών Λογαριασμών 1974.
2. Στο ίδιο.
3. Στο ίδιο.
4. A. Piatier: *Monde en développement*, No 2, 1973.
5. ΟΗΕ: *Η ανάπτυξη της παγκόσμιας βιομηχανίας*, 1973, τόμ. 1.

ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

B.

ΓΙΑ ΕΝΑΝ ΣΧΗΜΑΤΙΚΟ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟ ΤΩΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Στό κείμενο αυτό προσπαθώ νά δώσω μερικά βασικά στοιχεία για την άνάλυση και εκτίμηση όρισμένων πλευρών των διεθνών οικονομικών σχέσεων των πέντε νοτιοευρωπαϊκών χωρών, μη μελών της ΕΟΚ, τά όποια με τον ένα ή τον άλλο τρόπο βρίσκονται σ' ένα προχωρημένο στάδιο ένσωμάτωσής τους στη διεθνή οικονομία. Είναι βέβαια άρκετά αυθαίρετο νά ξεχωρίζει κανείς τις πλευρές αυτές από τη γενικότερη σύνθεση και εξέλιξη των κοινωνικών και οικονομικών σχηματισμών των χωρών αυτών, καθώς και από τη γενικότερη σύνθεση και εξέλιξη του διεθνούς κεφαλαίου την περίοδο που πέρασε (χοντρικά τη δεκαετία του '60 και άρχές του '70). Για μέν τό δεύτερο σημείο, δέν είναι πάντως χωρίς ένδιαφέρον ή έρευνα της εξέλιξης από τη μεριά των ύφισταμένων, ως ένα βαθμό, τις γενικές και άφηρημένες τάσεις και εξελίξεις του διεθνούς κεφαλαίου. Πολύ περισσότερο μάάλιστα που, άπ' αυτή τη μεριά, θά κριθεί ως ένα βαθμό ή δυνατότητα των ένλόγων χωρών νά ένταχθούν ή όχι στη νέα περίοδο που άνοιξε ή δήθεν «πετρελαιική κρίση» τό 1973.¹ Όσον άφορά όρισμένα χαρακτηριστικά των έσωτερικών εξελίξεων, θά κάνω όρισμένες νύξεις, όπου χρειαστεί, μιά και τό προηγούμενο κείμενο της ένότητας αυτής άνάλυει βασικά τους στοιχεία.

Πρέπει επίσης νά προειδοποιήσω τον άναγνώστη ότι οί πηγές για τά θέματα που θίγονται παρακάτω είναι συχνά πολλές, ή πολύ λίγες, και όχι πάντα όμοιογενείς. Προσπάθησα νά διατηρήσω ή, με ύπολογισμούς κ.λπ., νά έπαληθεύσω ή νά αύξησω την όμοιογένεια των στοιχείων, θυσιάζοντας κάποτε τά πιο πρόσφατα άπ' αυτά. Έκείνο πάντως που έχει κυρίως σημασία είναι οί τάσεις που χοντρικά βγαίνουν από αυτά, και που δείχνουν ως ένα βαθμό τις δυνατότητες του σήμερα και ένδεχόμενα του αύριο, καθώς και ή σχετική άξία των κρίσεων που πολλές φορές εκφέρουμε άβαφάνιστα μη έχοντας ύπόψη μας ανάλογα στοιχεία για ανάλογες χώρες.

Στις άρχές της δεκαετίας του '60, σ' ένα συνέδριο για την άνάπτυξη των μεσογειακών χωρών, ένας όμιλητής είχε, με κάποια δόση άφέλειας, όρίσει τό «μοντέλο» άνάπτυξης των χωρών αυτών σε σχέση με τό κλίμα και τη γεωγραφία τους, χαρακτηρίζοντας σαν βασικά του στοιχεία τη γεωργία και τις γεωργικές εξαγωγές καθώς και τον τουρισμό. Κάτι ανάλογο μās έλεγαν κάποιοι οικονομικοί σύμβουλοι την ίδια περίοδο ή

λίγο πριν απ' αυτήν. Στην πραγματικότητα, τά πράγματα εξελίχθηκαν άρκετά, αν όχι πολύ, διαφορετικά. Οί εξελίξεις πού θά διαφανούν παρακάτω εντάσσονται σέ μία κοινή στρατηγική γραμμή πλευσης πού υιοθετήθηκε από τίς πέντε χώρες τίς Ν. Ευρώπης περίπου τήν ίδια εποχή και πού συνίσταται στό περίφημο «άνοιγμα» τών οικονομιών τους στή διεθνή αγορά έμπορευμάτων, κεφαλαίων και έργασίας: ή Ισπανία παίρνει βασικά αυτό τό δρόμο από τό 1958-61, μετά από συνεννοήσεις μέ τή Διεθνή Τράπεζα και ύποτίμηση τίς πεσέτας, ή Πορτογαλία τό 1961, ή Τουρκία τό 1960-62 (βλ. και τό πρώτο μεταπολεμικό της σχέδιο ανάπτυξης, υπό τήν αιγίδα μάλιστα του Γιάν Τιμπεργκεν, μετέπειτα βραβείου Νομπέλ στήν οικονομία...), ή Γιουγκοσλαβία άρχίζει τή στροφή της λίγο άργότερα (1965-67), ενώ ή Ελλάδα έχει άρχισεί λίγο πίο πριν από όλες τίς άλλες. Μέσα σ' αυτό τό πλαίσιο, οί εξελίξεις είναι ταχύρρυθμες.

λονται: ή Ελλάδα και ή Ισπανία εμφανίζουν μία αύξηση του δείκτη εισαγωγών και εξαγωγών τους μεγαλύτερη από τή μέση παγκόσμια αύξηση, και συγκρίνονται άριστα μέ τούς δείκτες τίς Γαλλίας και τίς Ιταλίας, πού πήρα εδώ σάν παράδειγμα και μόνο, ή και τούς ξεπερνούν. Οί δείκτες για τίς άλλες χώρες άρχίζουν νά κάμπτονται από τό 1971-73 και μετά, όταν άκριβώς οί δυό πρώτες χώρες έχουν δείκτες άκόμη πίο ύψηλούς. Η δεύτερη παρατήρηση άφορα τό συσχετισμό του δείκτη εισαγωγών και εξαγωγών. Η σύγκριση είναι υπέρ του δείκτη εξαγωγών για τήν Ελλάδα και τήν Ισπανία, ενώ τό αντίθετο συμβαίνει για τίς άλλες χώρες, πράγμα πού ύποδηλώνει σχετικά δυσμενέστερη εξέλιξη του έμπορικού τους ίσοζυγίου. Άλλά αυτό θά τό δούμε και παρακάτω.

I. Η ανάπτυξη του έμπορίου

Στόν πίνακα 1 μπορεί εύκολα κανείς νά διαπιστώσει τήν ταχύρρυθμη ανάπτυξη του έξωτεροικου έμπορίου τών πέντε χωρών. Δυό βασικές διαπιστώσεις επιβάλ-

Η σύνθεση του έμπορίου κατά προϊόντα

Τό πόσο και πώς αυξάνεται τό έξωτεροικό έμπόριο δέν είναι καθόλου άσχετο μέ τό τί τύπου προϊόντα τό συνθέτουν. Στούς πίνακες 2 και 3 περιγράφεται ή σύνθεση αυτή κατά κατηγορίες τών προϊόντων, και ή εξέλιξη της από τό 1962 ως τό 1973. Οί κατηγορίες

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΑΥΞΗΣΗ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ
(Βάση μέσος όρος 1962-65 = 100)
Δείκτες

	1971-73		1973		1974		1975	
	ΕΙΣΑΓ.	ΕΞΑΓ.	ΕΙΣΑΓ.	ΕΞΑΓ.	ΕΙΣΑΓ.	ΕΞΑΓ.	ΕΙΣΑΓ.	ΕΞΑΓ.
ΕΛΛΑΔΑ	300	340	394	495	498	694	605	782
ΙΣΠΑΝΙΑ	320	470	435	609	697	833	687	920
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	330	300	421	403	624	497	485	418
ΤΟΥΡΚΙΑ	250	240	337	325	612	378	779	346
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	330	270	420	350	708	471	677	471
ΚΟΣΜΟΣ	267	273	341	353	490	515	-	-
ΓΑΛΛΙΑ	310	340	404	446	569	565	-	-
ΙΤΑΛΙΑ	300	240	395	288	578	392	-	-

ΠΗΓΗ: ΟΗΕ: Έπετηρίδα Στατιστικών Διεθνούς Έμπορίου, 1974

ΟΟΣΑ: Οικονομική Έπιθεώρηση κατά χώρα, 1976

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Σύνθεση τών εισαγωγών
κατά κατηγορίες προϊόντων

ΠΗΓΗ ΟΗΕ: Έπετηρίδες στατιστικών διεθνούς έμπορίου, 1968, 1974.

		0+1	2+4	3	5	7	6+8
		ΕΛΛΑΔΑ	1962	11,3	9,9	7,3	10,0
	1973	11,6	9,7	12,3	9,2	36,5	20,6
ΙΣΠΑΝΙΑ	1962	14,4	21,9	15,7	8,7	25,7	13,7
	1973	14,1	16,6	13,0	10,9	27,4	18,0
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	1962	12,3	19,0	10,7	9,5	29,0	19,5
	1973	13,8	14,1	6,2	10,7	31,9	23,0
ΤΟΥΡΚΙΑ	1962	9,2	17,9	12,4	9,6	38,2	21,6
	1973	2,6	4,8	10,9	19,3	42,2	20,2
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	1962	14,6	16,6	5,4	8,8	53,1	21,5
	1973	11,1	11,3	8,0	10,0	31,4	28,1
ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑΠΤΥΓ. ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ	1962	18,1	16,5	10,3	5,5	20,3	26,5
	1973	13,2	10,9	12,1	6,8	27,5	28,5

είναι δυστυχώς αρκετά περιορισμένες, αλλά ήταν αναγκαίο να συμπυκνωθούν έτσι για να επιτραπούν διεθνείς συγκρίσεις (βλέπε παρακάτω). Οι κατηγορίες που χρησιμοποιήθηκαν είναι οι λεγόμενες κατηγορίες ΤΤΔΕ (Τυπική Ταξινόμηση Διεθνούς Έμπορίου) του ΟΗΕ. Περιέχουν τα παρακάτω προϊόντα: 0: τρόφιμα

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 3

Σύνθεση των εξαγωγών κατά κατηγορίες προϊόντων

		0+1	2+4	3	5	7	6+8
ΕΛΛΑΔΑ	1962	56,2	32,1	0,4	2,4	2,0	6,8
	1973	29,2	14,7	14,0	5,5	2,1	34,3
ΙΣΠΑΝΙΑ	1962	49,4	14,4	6,1	4,9	7,4	16,8
	1973	25,3	6,9	4,7	4,6	21,6	36,8
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	1962	26,1	16,8	1,6	6,9	3,0	45,6
	1973	17,1	11,8	1,2	5,8	13,2	50,0
ΤΟΥΡΚΙΑ	1962	62,9	32,1	1,6	0,5	0,0	2,9
	1973	44,2	34,0	3,7	1,1	0,7	16,3
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	1962	27,4	14,4	2,5	3,1	22,8	30,0
	1973	16,1	9,6	0,8	6,2	24,7	41,9
ΣΥΝΟΛΟ ΑΝΑΠΤΥΓ- ΜΕΝΩΝ ΚΑΠΙΤΑΛ. ΧΩΡΩΝ	1962	14,2	11,5	3,9	7,6	28,7	30,4
	1973	12,1	8,5	3,5	8,7	35,3	30,5

ΠΗΓΗ: Βλ. πιν. 2

και ζωντανά ζώα, 1: ποτά και καπνός, 2: πρώτες ύλες και εδώδιμες, εκτός από καύσιμα, 3: όρυκτά, καύσιμα, λιπαντικά κ.λπ., 4: λάδια και λίπη ζωικά ή φυτικά, 5: χημικά προϊόντα, 6: βιομηχανικά προϊόντα σύμφωνα με την πρώτη ύλη τους, 7: μηχανικός εξοπλισμός και

ύλικά μεταφορών, 8: διάφορα βιομηχανικά είδη.

Όρισμένες διαρθρωτικές αλλαγές είναι τόσο σημαντικές, ώστε δεν μπορεί κανείς να τις θεωρήσει πρόσκαιρες, αλλά αποτέλεσμα γενικότερων τάσεων των οικονομιών των πέντε χωρών. Για μόν τις εισαγωγές δεν έχει πολλά πράγματα να πει κανείς, εκτός από τα σχετικώς υψηλά ποσοστά της κατηγορίας 7, λογική συνέπεια της διαδικασίας εκβιομηχάνισης με εισαγόμενο εξοπλισμό και της ανάπτυξης των μεταφορών.

Για ό,τι αφορά τις εξαγωγές, αντίθετα, οι αλλαγές είναι πολλές και ποικίλες. Γενική μείωση της σημασίας των εξαγωγών αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών (0-4): πολύ σημαντική για την Ισπανία και την Ελλάδα, λιγότερο για τη Γιουγκοσλαβία, ακόμη λιγότερο για τις άλλες χώρες.

Γενική αύξηση των βιομηχανικών εξαγωγών (6 + 8): η πιο ταχύρρυθμη αύξηση γίνθηκε στην Ελλάδα, την Τουρκία (αλλά σε χαμηλά επίπεδα) και την Ισπανία, ενώ τα υψηλά επίπεδα της Πορτογαλίας και της Γιουγκοσλαβίας δεν φαίνεται να επιτρέπουν δραματικές αλλαγές. Για τις άλλες κατηγορίες προϊόντων, οι εξελίξεις είναι διαφορετικές κατά χώρα: Η Ισπανία και η Γιουγκοσλαβία, και πίσω τους η Πορτογαλία, αυξάνουν με τρόπο θεαματικό τις εξαγωγές εξοπλισμού, όχημάτων κ.λπ. (κατηγορία 7), ενώ η Ελλάδα και η Τουρκία βρίσκονται πολύ πίσω τους, πράγμα που αποτελεί στρατηγική αδυναμία του εξωτερικού τους έμπορου. Αντίθετα η Ελλάδα γνωρίζει πολύ σημαντικές εξελίξεις στις εξαγωγές χημικών προϊόντων (καθώς και η Γιουγκοσλαβία) και κυρίως στις εξαγωγές καυσίμων, λιπαντικών κ.λπ. (κατηγορία

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 4

Αύξηση του εξωτερικού έμπορου κατά ζώνες
Δείκτης 1974 (1970=100)

	ΚΟΣΜΟΣ		ΑΚΧ		ΥΚΧ		ΣΧ		ΕΟΚ(9)		ΜΑ		ΒΑ	
	ΕΙΣ.	ΕΞ.	ΕΙΣ.	ΕΞ.	ΕΙΣ.	ΕΞ.	ΕΙΣ.	ΕΞ.	ΕΙΣ.	ΕΞ.	ΕΙΣ.	ΕΞ.	ΕΙΣ.	ΕΞ.
ΕΛΛΑΔΑ	224	316	193	298	470	690	202	230	194	303	964	535	585	925
ΙΣΠΑΝΙΑ	324	296	278	294	443	294	525	313	298	303	934	855	382	420
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	292	242	290	283	291	141	411	650	263	279	330	189	438	186
ΤΟΥΡΚΙΑ	426	260	387	251	1150	425	230	192	429	253	1462	458	283	262
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ (δείκτης 1973/ 1969)	224	205	216	202	253	164	233	226	209	192	370	219	116	141

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 5

Ποσοστιαία κατανομή του εξωτερικού έμπορου 1974

	ΚΟΣΜΟΣ		ΑΚΧ		ΥΚΧ		ΣΧ		ΕΟΚ		ΜΑ		ΒΑ	
	ΕΙΣ.	ΕΞ.	ΕΙΣ.	ΕΞ.	ΕΙΣ.	ΕΞ.	ΕΙΣ.	ΕΞ.	ΕΙΣ.	ΕΞ.	ΕΙΣ.	ΕΞ.	ΕΙΣ.	ΕΞ.
ΕΛΛΑΔΑ	100	100	72,4	71,4	22,9	16,3	4,7	12,1	43,3	50,0	15,8	6,8	2,7	7,3
ΙΣΠΑΝΙΑ	100	100	62,5	74,7	35,1	21,9	2,3	3,0	35,9	47,4	18,4	3,5	5,0	5,7
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	100	100	73,1	80,1	25,2	17,4	0,8	0,9	43,6	48,2	7,1	0,7	0,8	0,6
ΤΟΥΡΚΙΑ	100	100	72,0	72,8	21,0	16,6	7,0	10,6	45,2	46,8	18,6	13,4	0,9	1,4
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	100	100	60,5	46,6	16,2	11,9	23,3	41,6	40,0	27,4	7,2	3,4	1,2	2,1

ΠΗΓΗ: ΟΗΕ δπ. παρ.

ΟΟΣΑ, Οικονομική Έπιθεώρηση, Γιουγκοσλαβία, 1976

3), τῶν ὁποίων τὸ ποσοστὸ τὴν ξεχωρίζει ἀπὸ τὸ «μοντέλο» τῶν ἀναπτυγμένων καπιταλιστικῶν χωρῶν ὅσο καὶ τῶν τεσσάρων ἄλλων τῆς Ν. Εὐρώπης, ὅσο καὶ ἡ ἀδυναμία τῆς στὴν κατηγορία 7.

Μετὰ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις διαγράφεται μιὰ ἀναμφισβήτητη γενικὴ τάση: ὁ ἐκβιομηχανισμὸς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου ὅλων τῶν χωρῶν τῆς Ν. Εὐρώπης, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Τουρκία. Καὶ ὁρισμένες γενικὲς ἐνδείξεις γιὰ κάποια εἰδίκευση τῶν τεσσάρων σὲ ὁρισμένες κατηγορίες προϊόντων: καθαρὰ «μεταποιητικά» προϊόντα καὶ κατασκευὲς γιὰ τὶς τρεῖς, καὶ περισσότερο ἐνδιάμεσα καὶ ἐνεργειακά προϊόντα γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Γιὰ τὴν τελευταία, καὶ ἄσχετα ἀπὸ ὁποιαδήποτε ἄλλη γενικότερη τοποθέτηση ὡς πρὸς τὴν ἐμπορικὴ τῆς πολιτικῆς, ἡ κατηγορία 7 (ἐξοπλισμὸς κ.λπ.) ἀποτελεῖ ἀναμφισβήτητα ἀναγκαῖο καὶ καιρὸ στόχο τῆς ἀναπτυξιακῆς στρατηγικῆς τῆς, ἰδίως ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἀγορᾶς γιὰ τὸν γύρω τῆς χώρα καὶ κυρίως γιὰ τὴ νέα φάση ποῦ ἄνοιξε στὴ διεθνή ἀνάπτυξη μετὰ τὴν «κρίση».

Γεωγραφικὴ σύνθεση τοῦ ἐμπορίου

Οἱ πίνακες 4 καὶ 5 δίνουν τὰ βασικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴν πορεία καὶ τὴ σύνθεση τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου κατὰ ζῶνες στὰ τελευταία χρόνια. Στὰ 10-12 χρόνια ποῦ πέρασαν, τὰ ἀνάλογα στοιχεῖα ἦταν ἀρκετὰ ὁμοιογενή: αὐξητικὲς τάσεις τοῦ ἐμπορίου μετὰ τὴν ΕΟΚ (ἔξι μέλη), σημαντικὸ ἐμπόριο μετὰ τὶς χώρες τῆς ΕΖΕΣ γιὰ τὴν Πορτογαλία καὶ τὴν Ἰσπανία, ἐνῶ ἀντίθετα σημαντικό τμῆμα τοῦ γιουγκοσλαβικοῦ ἐμπορίου γινόταν μετὰ αὐτές. Ἡ Πορτογαλία εἶχε ἐπίσης ἐλάχιστο ἐμπόριο μετὰ τὶς ὑπανάπτυκτες καπιταλιστικὲς χώρες (γιὰ λόγους κυρίως πολιτικούς), ἀντίθετα μετὰ τὴν Ἰσπανία ποῦ διατηροῦσε καὶ διατηρεῖ σημαντικοὺς δεσμούς μετὰ τὴ Λατινικὴ Ἀμερική καὶ τὴ Μεσόγειο (παράλληλα μετὰ τὴν ἔντονα ἀντι-ισραηλινὴ τῆς πολιτικῆς), καὶ ἀντίθετα ἐπίσης μετὰ τὴ Γιουγκοσλαβία ποῦ θέριζε τοὺς καρπούς τῆς ἀδέσμευτης πολιτικῆς τῆς.

Οἱ ἐξελίξεις τῆς περιόδου 1970-74 ἔχουν ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Οἱ σημαντικότερες ἀπὸ αὐτές εἶναι: 1) ἡ σημαντικὴ αὔξηση τοῦ ἐμπορίου μετὰ τὶς ΥΚΧ (ὑπανάπτυκτες καπιταλιστικὲς χώρες), τὴ Μέση Ἀνατολή καὶ τὴ Β. Ἀφρική ποῦ παρουσιάζει ἡ Ἑλλάδα καὶ ἡ Ἰσπανία, 2) τὸ ἄνοιγμα τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Πορτογαλίας (ἀλλὰ σὲ πολὺ χαμηλὰ επίπεδα) στὶς σοσιαλιστικὲς χώρες, 3) ἡ ἐπιτάχυνση τῶν ἐμπορικῶν σχέσεων Τουρκίας - Μ. Ἀνατολῆς.

Ἐντελῶς πρόσφατα (1974) τὰ ἀποτελέσματα τῶν

ἐξελίξεων αὐτῶν ἀντικατοπτρίζονται στὴν ποσοστιαία σύνθεση τοῦ ἐμπορίου. Ἄν τὴν ἐξετάσουμε συνολικά, συσχετίζοντας εἰσαγωγὲς καὶ ἐξαγωγὲς, διαπιστώνουμε: 1) Οἱ ΥΚΧ καὶ ἡ Μέση Ἀνατολή εἶναι περισσότερο προμηθευτὲς καὶ σχετικὰ λιγότερο πελάτες καὶ τῶν πέντε χωρῶν. 2) Ἀντίθετα, οἱ σοσιαλιστικὲς χώρες (ΣΧ) εἶναι περισσότερο πελάτες τοὺς παρὰ προμηθευτὲς τοὺς. Τὸ ἴδιο ἰσχύει χοντρικὰ καὶ γιὰ τὴ Β. Ἀφρική. 3) Ἡ ΕΟΚ παραμένει κύριος προμηθευτὴς ὅλων τοὺς (λιγότερο γιὰ τὴν Ἰσπανία) καὶ ὁ κύριος πελάτης τοὺς (πολὺ λιγότερο ὁμως γιὰ τὴ Γιουγκοσλαβία).

Τελικὰ ἡ Ἑλλάδα, ἡ Πορτογαλία καὶ ἡ Τουρκία εἶναι σημαντικὰ προσανατολισμένες πρὸς τὴν ΕΟΚ. Ἡ Ἰσπανία ἔχει σχετικὰ περισσότερο διαφοροποιημένους προμηθευτὲς (ΥΚΧ) καὶ ἡ Γιουγκοσλαβία σχετικὰ περισσότερο διαφοροποιημένους πελάτες (ΣΧ). Πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικοὺς τύπους ἐνδιάμεσης θέσης στὸ διεθνὲς ἐμπόριο, τοὺς ὁποίους διευκολύνουν οἱ συγκεκριμένες γεωπολιτικὲς συνθήκες καὶ στρατηγικὲς ἀνάπτυξης τῶν δύο χωρῶν.

Πάντως οἱ τάσεις ποῦ διαφαίνονται στοὺς δείκτες τοῦ πίνακα 4 προοιωνίζουν, ἂν συνεχιστοῦν, ἀλλαγὲς στὴ σύνθεση τῶν ἐξαγωγῶν τουλάχιστον τῆς Ἰσπανίας καὶ τῆς Ἑλλάδας καὶ ἀναπροσδιορισμὸ τῆς «ἐνδιάμεσης» λειτουργίας καὶ τῶν δύο.²

Θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον, μιὰ ἀνάλογη ἀνάλυση νὰ γινόταν ἀπὸ τὴ μεριά τῶν ἐμπορικῶν συνεταιρῶν τῶν 5 χωρῶν, καὶ εἰ δυνατόν κατὰ κατηγορίες προϊόντων. Γιὰ τὴν ὥρα εἶναι δύσκολο καὶ θὰ ἴσχυε πολὺ χρόνος καὶ χρονο. Δίνω ὁμως παρακάτω τὰ σχετικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴ μεριά τῆς ΕΟΚ, ὅπως τὰ ἐπεξεργάζεται αὐτὸν τὸν καιρὸ τὸ ΙΑΜ τοῦ Μοντελιέ,³ στὸν πίνακα 6.

Τὰ ποσοστὰ μπορεῖ νὰ φαίνονται πολὺ μικρὰ σὲ σχέση μετὰ τὰ ἀνάλογα ποσοστὰ τῆς ΕΟΚ στὸ ἐμπόριο τῶν 5 χωρῶν. Ἀλλὰ δὲν εἶναι ἀσήμαντα, ἰδίως ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τὴν τεράστια διαφοροποίησή τοῦ ἐμπορίου τῆς ΕΟΚ. Ἄς παρατηρηθεῖ ἐπίσης ὅτι, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Πορτογαλία καὶ τὴ Γιουγκοσλαβία, τὰ γεωργικὰ προϊόντα παίζουν ἀκόμη μεγάλο ρόλο γιὰ τὶς ἄλλες χώρες, παρὰ τὶς γενικότερες τάσεις ποῦ διαπιστώσαμε παραπάνω σχετικὰ μετὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς σύνθεσης τοῦ ἐμπορίου τοὺς κατὰ προϊόντα. Καὶ ἐδῶ λοιπὸν, μετὰ δοσμένες τὶς παραπάνω τάσεις καθὼς καὶ τὸ «παράδειγμα» τῆς Γιουγκοσλαβίας καὶ τῆς Πορτογαλίας, ἀξιοσημείωτες ἀλλαγὲς μποροῦν νὰ ἀναμένονται, ἰδίως γιὰ τὴν Ἰσπανία καὶ τὴν Ἑλλάδα (βλέπε παρακάτω).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

	ΠΟΣΟΣΤΟ ΣΤΟ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ				Ἀγροτικὰ προϊόντα ὡς ποσοστὸ τῶν εἰσαγωγῶν ΕΟΚ (6) (μέσος ὅρος 1971-73) (%)
	ΤΗΣ ΕΟΚ (1974)				
	ΕΟΚ (6)		ΕΟΚ (9)		
	ΕΙΣΑΓ.	ΕΞΑΓ.	ΕΙΣΑΓ.	ΕΞΑΓ.	
ΕΛΛΑΔΑ	0,5	0,9	0,4	0,8	65,7
ΙΣΠΑΝΙΑ	1,3	2,1	1,3	2,0	45,4
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	0,2	0,7	0,4	0,8	23,5
ΤΟΥΡΚΙΑ	0,3	0,7	0,3	0,7	43,6
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	0,6	1,4	0,5	1,3	21,6

ΠΗΓΗ: ὁπ. παρ., καὶ ΟΟΣΑ: Στατιστικὲς Ἐξωτερικοῦ Ἐμπορίου, σειρά 1971-73

Για μία γενικότερη εκτίμηση της εξέλιξης του εμπορίου

Πώς μπορεί λοιπόν να κρίνει κανείς μέσα στην περίοδο που εξετάζουμε και στη δυναμική του τόξου εξωτερικό εμπόριο των 5 χωρών; Φυσικά, ανάλογα με το κριτήριο που χρησιμοποιεί, ή κρίση θα 'ναι «ευνόικη» ή «δυσμενής». Είδαμε τη σημαντική άνοδική του πορεία, την αποφασιστική του διαφοροποίηση (γεωγραφικά και κατά κατηγορία προϊόντων) κ.λπ. Μία κάπως πιο συνθετική εκτίμηση μπορεί να γίνει με βάση τους πίνακες 7 και 8.

Στον πίνακα 7 δίνω τα αποτελέσματα ενός αρκετά πολύπλοκου υπολογισμού για τη διατύπωση ενός συνθετικού δείκτη «ομοιότητας» ή «άνομοιότητας» της σύνθεσης του εξωτερικού εμπορίου κατά κατηγορίες προϊόντων ανάμεσα στις 5 χώρες και το σύνολο των αναπτυσσόμενων καπιταλιστικών χωρών (ΑΚΧ). Αν η σύνθεση είναι ακριβώς ή ίδια, ο δείκτης⁴ είναι ίσος με 1, άλλως μικραίνει όσο μεγαλώνουν οι διαφορές και τείνει προς το 0.

Τα αποτελέσματα των συγκρίσεων αυτών είναι πολύ ενδιαφέροντα. Από την άποψη των εισαγωγών η εξέλιξη δεν είναι θεαματική, ούτε ιδιαίτερα εκπληκτική (βλ. και τον δείκτη των ΥΚΧ), εκτός βέβαια από την περίπτωση της Τουρκίας που οφείλεται στο ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό εισαγωγών αγροτικών προϊόντων και στο σχετικά υψηλό ποσοστό εισαγωγών της κατηγορίας 7 στη συγκεκριμένη χρονιά.

Αντίθετα η εξέλιξη του δείκτη για τις εξαγωγές είναι πολύ πιο σημαντική. Επαληθεύεται μία ταχεία διαδικασία ανάπτυξης και «ωρίμανσης» (αν κρίνουμε με πρότυπο τη σύνθεση του εμπορίου των ΑΚΧ) του ελληνικού και του ισπανικού εμπορίου. Αντίθετα η ανάλογη διαδικασία λιμνάζει στην περίπτωση της Πορτογαλίας (άλλα σε υψηλό βαθμό ομοιότητας) και της Τουρκίας (σε πολύ χαμηλό βαθμό ομοιότητας που την ταυτίζει μάλλον με τις ΥΚΧ). Τέλος ο δείκτης δεν δείχνει αλλαγές, τουλάχιστον σε σχέση με το αντικείμενο για το οποίο φτιάχτηκε, στο εμπόριο της Γιουγκοσλαβίας, που είχε υψηλό επίπεδο «ωρίμανσης» από την αρχή της περιόδου.

Αν τελικά βάλουμε μαζί όλες τις μέχρι τώρα παρατηρήσεις διαπιστώνουμε «θετικές» εξελίξεις στο εμπόριο της Ισπανίας και της Ελλάδας, καθώς και ένθαρρυντικές προοπτικές που βγαίνουν από τις διαφορές «τάσεις» που παρατηρήσαμε. Αντίθετα, για την Τουρκία οι περισσότερες παρατηρήσεις οδηγούν σε «άρνητικές» εξελίξεις, που προειωνίζουν στασιμότητα ή υποχώρηση. Τέλος «μέτριες» πρέπει να κριθούν οι εξελίξεις του πορτογαλικού εμπορίου, και από όμως για περιπτώσεις με έντονα χαρακτηριστικά διεθνοποίησης, διαφοροποίησης και «ωρίμανσης», που μία ένδεχόμενη ανάκαμψη της παγκόσμιας οικονομίας, μπορεί αρκετά εύκολα να τις επαναφέρει σε ανάλογο δρόμο με τις δύο πρώτες χώρες.

Από μία πιο παραδοσιακή (και χρήσιμη αναμφισβήτητα) άποψη κρίνεται συνήθως η εξέλιξη του διεθνούς εμπορίου από την ελλειμματική ή περιουσιακή του κατάσταση και από την εξέλιξη της κάλυψης των εισαγωγών από τις εξαγωγές. Από την άποψη αυτή το εμπόριο των πέντε χωρών ήταν μέν σε όλη την περίοδο 1961-75 ελλειμματικό, ή σχέση όμως εισαγωγών-εξαγωγών είχε την τάση να βελτιώνεται για την Ελλάδα και την Ισπανία, και να επιδεινώνεται για τις άλλες τρεις χώρες (που ξεκινούσαν όμως από σχετικά υψηλά επίπεδα κάλυψης). Γύρω στα 1973-74, οι επιπτώσεις της «κρίσης» οδηγούν και τις πέντε χώρες σε επιδείνωση της κατάστασης, που φαίνεται να διορθώνεται λίγο προς το 1975, εκτός από την Τουρκία που καταρακυλάει και την Ελλάδα όπου η βελτίωση σταματά το 1975, και υπάρχει μία μικρή υποχώρηση.

Από μία πιο παραδοσιακή (και χρήσιμη αναμφισβήτητα) άποψη κρίνεται συνήθως η εξέλιξη του διεθνούς εμπορίου από την ελλειμματική ή περιουσιακή του κατάσταση και από την εξέλιξη της κάλυψης των εισαγωγών από τις εξαγωγές. Από την άποψη αυτή το εμπόριο των πέντε χωρών ήταν μέν σε όλη την περίοδο 1961-75 ελλειμματικό, ή σχέση όμως εισαγωγών-εξαγωγών είχε την τάση να βελτιώνεται για την Ελλάδα και την Ισπανία, και να επιδεινώνεται για τις άλλες τρεις χώρες (που ξεκινούσαν όμως από σχετικά υψηλά επίπεδα κάλυψης). Γύρω στα 1973-74, οι επιπτώσεις της «κρίσης» οδηγούν και τις πέντε χώρες σε επιδείνωση της κατάστασης, που φαίνεται να διορθώνεται λίγο προς το 1975, εκτός από την Τουρκία που καταρακυλάει και την Ελλάδα όπου η βελτίωση σταματά το 1975, και υπάρχει μία μικρή υποχώρηση.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 8

ΜΕΡΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ*

		62-65	1972	1973	1974	1975
ΕΛΛΑΔΑ	M	881	2346	3473	4385	5334
	X	294	871	1454	2040	2300
	X-M	-587	-1475	-2019	-2345	-3034
	X/M	0,33	0,37	0,42	0,46	0,43
ΙΣΠΑΝΙΑ	M	2193	6755	9537	15293	15067
	X	847	3803	5162	7059	7789
	X-M	-1346	-2952	-4375	-8234	-7278
	X/M	0,39	0,56	0,54	0,46	0,51
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	M	730	2227	3073	4556	3541
	X	463	1294	1865	2300	1937
	X-M	-267	-933	-1208	-2256	-1604
	X/M	0,63	0,58	0,61	0,51	0,55
ΤΟΥΡΚΙΑ	M	608	1508	2049	3720	4738
	X	405	885	1317	1532	1401
	X-M	-203	-623	-732	-2188	-3337
	X/M	0,67	0,59	0,64	0,41	0,30
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	M	1137	3233	4776	8047	7679
	X	865	2237	3024	4071	4072
	X-M	-272	-996	-1752	-3976	-3625
	X/M	0,76	0,69	0,63	0,51	0,53

ΟΗΕ: Έπετηρίδα.....

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

	ΣΥΓΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΔΟΜΗΣ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΕΜΠΟΡΙΟΥ ΜΕ ΕΚΕΙΝΗ ΤΟΥ ΣΥΝΟΛΟΥ ΤΩΝ ΑΝΕΠΤΥΓΜΕΝΩΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ (ΑΚΧ)			
	ΕΞΑΓΩΓΕΣ		ΕΙΣΑΓΩΓΕΣ	
	1962	1973	1962	1973
ΕΛΛΑΔΑ	0,48	0,68	0,90	0,97
ΙΣΠΑΝΙΑ	0,64	0,92	0,93	0,96
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	0,81	0,84	0,95	0,97
ΤΟΥΡΚΙΑ	0,41	0,47	0,91	0,88
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	0,95	0,95	0,94	1,00
ΣΥΝΟΛΟ ΥΠΑΝΑΠΤΥΚΤΩΝ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ (ΥΚΧ)	0,53	0,48	0,96	0,98

* ΒΙΣΑΓΩΓΕΣ : M (CIF)
ΕΞΑΓΩΓΕΣ : (FOB)
ΓΙΟΣΥΓΓΙΟ : (Έλλειμμα-)
ΒΑΘΜΟΣ ΚΑΛΥΨΗΣ : X
M

Τά στοιχεία είναι σε εκατομμύρια δολάρια. Για το 1975 η πηγή είναι ο ΟΟΣΑ (1976) και τά στοιχεία είναι απολύτως συγκρίσιμα με τά άλλα χρόνια.

Τελικά οι παραπάνω παρατηρήσεις δέν αλλάζουν θεμελιακά τις κρίσεις πού διατυπώθηκαν προηγουμένως. Από μίαν άλλη πλευρά είναι δύσκολο νά διατυπωθεί πρόβλεψη σχετικά μέ τήν πιθανή εξέλιξη του δείκτη τής «κάλυψης» γιά τις 5 χώρες. Ο δυναμισμός των εξαγωγών τής Ελλάδας και τής Ισπανίας, γιά νά συνεχιστεί πέρα από ένα όριο, θά απαιτεί όλο και περισσότερο νέες επενδύσεις και αύξηση τής παραγωγής (και βελτίωση τής σύνθεσής τής), αλλά μέ τρόπο πού νά μήν προκαλεί ακόμη μεγαλύτερες εισαγωγές εξοπλισμού, ενέργειας, πρώτων ύλων. Μετά τήν παταγώδη άποτυχία, από αυτή τήν άποψη τουλάχιστον, τής λεγόμενης «στρατηγικής γιά τήν ύποκατάσταση τής εθνικής παραγωγής στις εισαγωγές», άπαιτούνται άλλες σημαντικές μέ στόχους τήν αξιοποίηση των ντόπιων πλουτοπαραγωγικών πηγών και κυρίως τήν πύκνωση των επιτόπου διακλαδικών σχέσεων στη διάρθρωση τής οικονομίας. Τέτοιες προοπτικές φαίνεται νά έρευνώνται και στις δύο χώρες, όπως και στη Γιουγκοσλαβία. Άλλά τό θέμα ξεφεύγει από αυτό τό άρθρο. Έκτός από τήν «τεχνική» του άποψη, έχει πολλές και βασικότερες πολιτικές και θεσμικές προεκτάσεις, πού αξίζουν εκτενέστερη άνάλυση.

II. Οι άλλες διεθνείς συναλλαγές

Τό σύνολο των διαφόρων πληρωμών από και πρós τό έξωτερικό περιλαμβάνεται σ' αυτό πού συνήθως άποκαλείται «ισοζύγιο των τρεχουσών πληρωμών», πού περιλαμβάνει, εκτός από τις εισαγωγές και εξαγωγές έμπορευμάτων, τις «εισαγωγές» και «εξαγωγές» διαφόρων ύπηρεσιών (ναύλοι, ασφάλειες, τουρισμός, κέρδη κ.λπ. των επενδύσεων, ιδιωτικά εισοδήματα

ΠΙΝΑΚΑΣ 9

	Έμπορικó	Ίσοζύγιο	Τρέχον	Ίσοζύγιο
	1965	1973	1965	1973
ΕΛΛΑΔΑ	- 814	-2019	-235	-998
ΙΣΠΑΝΙΑ	-2325	-4375	-564	+461
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	- 412	-1211	+ 38	+286
ΤΟΥΡΚΙΑ	- 235	- 732	- 82	+516
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	- 355	-1763	- 39	+407

ΠΗΓΗ: Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, Έπετηρίδα των Ίσοζυγίων Πληρωμών, Τόμοι 23, 27.

κ.λπ.) καθώς και τις «εισαγωγές» ή «εξαγωγές» ιδιωτικών ή δημοσίων εισοδημάτων χωρίς οικονομικό αντίλλαγμα (βοήθεια, δώρα κ.λπ.). Από καθαρά «λογιστική» άποψη μπορούμε νά συγκρίνουμε σέ δύο διαφορετικά χρόνια τό τρέχον ισοζύγιο και τό έμπορικό ισοζύγιο πού άποτελεί τμήμα του (σέ έκατ. δολάρια).

Τά συστατικά των ισοζυγίων αυτών μπορούν εύκολα νά μεταβληθούν, και δέν πρέπει νά βγουν βιαστικά συμπεράσματα από τή θετική εξέλιξη του τρέχοντος ισοζυγίου όλων των χωρών, εκτός από τήν Ελλάδα. Άν δούμε τήν εξέλιξή τους τά τελευταία χρόνια διαπιστώνουμε (πίνακας 10) ότι ή τάση πρós μιά

ΠΙΝΑΚΑΣ 10

Εξέλιξη των Ισοζυγίων τά τελευταία χρόνια (έκατ. δολ.)

ΕΛΛΑΔΑ		1972	1973	1974	1975
		Έμπορικó	-1572	-2800	-2861
	Τρέχον	- 368	-1175	-1218	-1009
ΙΣΠΑΝΙΑ	Έμπορικó	-2316	-3545	-7069	-7278
	Τρέχον	+ 572	+ 558	-3136	-3477
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	Έμπορικó	- 727	- 908	-1989	-1605
	Τρέχον	+ 351	+ 349	- 823	- 734
ΤΟΥΡΚΙΑ	Έμπορικó	- 678	- 769	-2245	-3337
	Τρέχον	- 8	+ 484	- 719	-1879
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	Έμπορικó	- 992	-1658	-3737	.....
	Τρέχον	+ 419	+ 485	-1218	.....

ΠΗΓΗ: ΟΟΣΑ: Οικονομικές Έπιθεωρήσεις κατά χώρα, 1976.

βελτίωση πού είδαμε πió πάνω σταματά άπότομα και αντίστροφεται πρós μιά επιδεινωση των έξωτερικών ισορροπιών από κει και πέρα.

Άπό τά στοιχεία του 1974-75 μάλιστα, φαίνεται ότι μόνο ή Ελλάδα και ή Πορτογαλία πετυχαίνουν νά βελτιώσουν σχετικά τό τρέχον ισοζύγιό τους, μειώνοντας τό έλλειμμα του. Άλλά φυσικά και σ' αυτές τις περιπτώσεις σημαντικές άλλες μισορούν νά επέλθουν από χρόνο σέ χρόνο.

Πió ενδιαφέρον ίσως είναι νά δει κανείς τήν διαρθρωτική εξέλιξη του τρέχοντος ισοζυγίου και τό ρόλο πού παίζουν τά διάφορα στοιχεία του. Η σχετική μελέτη θά μιάς οδηγούσε μακριά και σέ αναλύσεις πού δέν έχουν πάντα γενικότερο ενδιαφέρον. Άς αναφέρουμε έδω ότι από τις πέντε χώρες μόνο στην Ισπανία τά τελευταία χρόνια (1965-73) ή σημασία (σέ ποσοστό) των έμπορικών συναλλαγών, μέσα στό τρέχον ισοζύγιο, μεγαλώνει στις εξαγωγές και μικραίνει στις εισαγωγές, ενώ παντού άλλου μικραίνει ή μένει στάσιμη. Αυτό δείχνει ακόμη μιά φορά τό δυναμισμό των ισπανικών εξαγωγών, αυτή τή φορά από τή σκοπιά των γενικότερων έξωτερικών οικονομικών συναλλαγών και σχέσεων τής χώρας. Ένώ στις άλλες περιπτώσεις είτε ό δυναμισμός αυτός «φρενάρει», είτε οι άλλες σχέσεις των χωρών αυτών άποκτούν ένα δυναμισμό ακόμη μεγαλύτερο. Στην τελευταία περίπτωση άνηκει μάλλον ή Ελλάδα, όπου ή εξέλιξη των εσόδων από τά έμβάσματα των μεταναστών, τόν τουρισμό και κυρίως τή ναυτιλία είναι ιδιαίτερα σημαντική.⁵

Άς παραμείνουμε γιά λίγο ακόμη στη «λογιστική» αυτή άνάλυση των στοιχείων των τρεχόντων ισοζυγίων, γιά νά δούμε άν και τί μπορεί νά διατυπωθεί σαν τάση γιά τήν εξέλιξή τους, πράγμα πολύ σημαντικό μιά και ή «λογιστική» αυτή εξέλιξη προσδιορίζει σέ μεγάλο βαθμό τις έξωτερικές ισορροπίες, «φρενάρει» ή όχι τήν ανάπτυξη, καθορίζει, σέ μεγάλο βαθμό επίσης, τόν έξωτερικό δανεισμό και τις συνέπειές του. Άν πάρουμε τά ύπάρχοντα σχετικά όμοιογενή στοιχεία του ΟΗΕ και του ΟΟΣΑ (καθώς και διαφόρων εθνικών πηγών) έχουμε τήν παρακάτω εικόνα γιά τά έσοδα από τόν τουρισμό και τά μεταναστευτικά έμβάσματα.

Ἡ σημασία τῶν ἐσοδῶν αὐτῶν δὲν χρειάζεται πολλά σχόλια. Εἶναι ὀλοφάνερη εἴτε ἀναφέρεται στή σχέση τους με τὸ ΑΕΠ εἴτε στή σχέση τους με τὴν εἰσαγωγὴν κ.λπ. Δυστυχῶς ὁ χῶρος δὲν ἐπιτρέπει λεπτομερέστερη ἀνάλυση. Ἄν περιοριστοῦμε στὴν γενικότερη τάση πού διαφαίνονται μποροῦμε νὰ ποῦμε τὰ παρακάτω:

Ὁ τουρισμός, σάν οικονομική δραστηριότητα, σάν ἐξαγωγή ὑπηρεσιῶν κ.λπ. ἔχει ἀκόμη ἀρκετές δυνατότητες στὴν περισσότερη χώρα τῆς νότιας Εὐρώπης (Ν.Ε.). Μιὰ σύγκριση με τὴν Ἰσπανία (ἀπὸ τὴν πρώτην τουριστικὴν χώραν στὸν κόσμον) ἀρκεῖ γιὰ νὰ δείξει ὅτι οἱ ἐπιδόσεις τῶν ἄλλων χωρῶν ἔχουν ἀκόμη μπροστά τους μεγάλα περιθώρια ἐπέκτασης, ἰδίως στὴν Ἑλλάδα, Τουρκία καὶ Γιουγκοσλαβία. Ἡ σχέση δολάρια /τουρίστες εἶναι ὑψηλὴ στὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ τὰ πάντα δείχνουν ὅτι θὰ εἶναι δύσκολη ἢ ἀξίση τῆς στο μέλλον. Ἀντίθετα, δυνατότητες ὑπάρχουν στὴν ἀξίση τῆς σχέσης τουρίστες/κάτοικοι, ἄσχετα φυσικὰ ἀπὸ τὴν κρίση «ἠθικοῦ» ἢ ἄλλου περιεχομένου πού μπορεῖ νὰ ἐκφέρει ὁ καθένας. Πάντως δὲν νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ κανεῖς νὰ περιμένει θεαματικὴς ἀξίσεις τῶν ἐπιδόσεων αὐτῶν: ὁ μαζικὸς τουρισμός, ὁ ἀξιημένος

ρόλος τῶν ἐνδιάμεσων ξένων τουριστικῶν ἐπιχειρήσεων κ.λπ. θὰ τείνουν μᾶλλον νὰ κρατήσουν τὴν ἐξέλιξή τους σὲ αὐξητική, πιθανότατα, ἀλλὰ σχετικὰ ὀμαλή ἀνοδική τάση.

Ἀντίθετα ἡ ἐξέλιξη τῶν μεταναστευτικῶν ἐμβασμάτων, πού ἐκφράζει συνθετικὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς κοινωνικοοικονομικῆς ἀνάπτυξης καὶ πολιτικῆς στὴν χώρα πού στέλλουν καὶ στὴν χώρα πού δέχονται τοὺς μετανάστες, εἶναι μᾶλλον δυσσοίωη γιὰ τὴν οικονομίαν τῆς Ν. Εὐρώπης. Ἡ σημασία τῶν ἐμβασμάτων αὐτῶν εἶναι ἐπίσης προφανέστατη στὸν πίνακα 12 γιὰ ὅλες τὴν χώρας, ἐκτός ἀπὸ τὴν Ἰσπανία ὅπου τὸ σχετικὸ τῆς βάρους φαίνεται νὰ μειώνεται ἢ νὰ διατηρεῖται σὲ χαμηλὸ ἐπίπεδο (γρήγορη ἀνάπτυξη τῆς οικονομίας, παλαιὰ μετανάστευση πού συχνὰ ὀδήγησε σὲ ἔνταξη στὴν χώρα ὑποδοχῆς κ.λπ.). Ἡ ἐξέλιξη ὁμως τῶν στοιχείων δείχνει φανερὰ πὺς φτάσαμε σ' ἕνα μέγιστο ὄριο, καὶ ἀρχίζει τώρα ὁ κατήφορος (σχετικὰ πάντοτε). Ὁ καιρὸς πού οἱ ἐνλόγω οικονομίαι πλήρωναν μετὰ τὴν μετανάστευση, ἐκτός ἀπὸ τὴν πολιτικὴν τους ἡσυχίαν, τὴν κατανάλωσιν εἰσαγομένων προϊόντων καὶ μέρος τῶν ἐπενδύσεων τους, τελείωσε. Καὶ μᾶλλον ὀριστικά. Οἱ ΑΚΧ τῆς Εὐρώπης σταμάτησαν τὴν εἰσαγωγὴν

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 11

Ε Σ Ο Δ Α Ἀ Π Ο Τ Ο Ν Τ Ο Υ Ρ Ι Σ Μ Ο

	Ἐκατομμύρια δολάρια			Δολάρια κατὰ Τουρίστα			Τουρίστες-Κάτοικοι			Ἔσοδα σάν % τοῦ Α Ε Π
	1962	1972	1973	1962	1968	1972	1962	1972	1963	1972
ΕΛΛΑΔΑ	76	362	512	140	136	149	0,06	0,28	2,0	3,0
ΙΣΠΑΝΙΑ	513	2.297	3.225	59	63	71	0,28	0,95	4,2	5,0
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	56	391	521	137	85	100	0,05	0,44	2,6	4,6
ΤΟΥΡΚΙΑ	7	99	172	--	41	108	0,01	0,03	0,1	0,6
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	32	460	631	26	49	90	0,07	0,25	--	2,1

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 12

Μεταναστευτικὰ ἐμβάσματα

	Ἐκατομμύρια δολάρια						Σέ % τῶν εἰσαγωγῶν		Δολ. κατὰ κάτοικο		Σέ % τοῦ ΑΕΠ	
	1962	1968	1972	1973	1974	1975	1962	1972	1962	1972	1962	1972
ΕΛΛΑΔΑ	117	231	575	735	645	734	16,7	21,3	14	56	2,8	4,1
ΙΣΠΑΝΙΑ	148	324	599	913	860	815	9,4	8,2	5	16	1,2	1,2
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	61	177	462 [ⓧ]				10,4	25,3 [ⓧ]	7	52 [ⓧ]	2,7	5,4
ΤΟΥΡΚΙΑ	8	107	740	1183	1426	1312	1,3	49,1	0,3	20	0,1	4,6
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	23	122	1049	(1319)	(1145) ^{ⓧⓧ}		2,6	25,3	1	40	-	3,3

ⓧ 1971

ⓧⓧ ἐκτιμήσεις

μεταναστών, και αν την ξαναρχίσουν δεν πρόκειται πιθανότατα να απευθυνθούν στους παλιούς τους προμηθευτές, αλλά σε νέους, περισσότερο πεισμένους από τις ανάγκες, πλιό υπάκουους, πλιό εύκολους να διώξει κανείς όταν χρειαστεί.

Έτσι, με βάση τα παραπάνω κυριότερα παραδείγματα, οι τάσεις προς εξισορρόπηση των τρεχόντων ισοζυγίων δεν φαίνονται και πολύ ένθαρρυντικές. Γιατί ανάλογες παρατηρήσεις θα μπορούσαμε να κάνουμε και για τα περισσότερα από τα άλλα στοιχεία των ισοζυγίων αυτών. Παραθέτω στον πίνακα 13 έντελως πρόσφατα και σχετικά άνομοιογενή στοιχεία για την εξέλιξη όρισμένων υπηρεσιών. Έκτός από τα ναυτιλιακά έσοδα της Ελλάδας (πού εξαρτώνται όμως ως ένα βαθμό από την εξέλιξη της παγκόσμιας κρίσης), όλα τα υπόλοιπα στοιχεία δείχνουν τάσεις δυσμενείς για την εξωτερική ισορροπία των χωρών αυτών: σημαντική αύξηση των πληρωμών της Ισπανίας για «λοιπές υπηρεσίες» (βασικά έδω, κέρδη και άλλες άμοιβές του ξένου κεφαλαίου), εξαφάνιση των εισπράξεων από τις επενδύσεις στο εξωτερικό (κυρίως αποικίες) της Πορτογαλίας, αύξηση των τουριστικών πληρωμών στο ξένο κεφάλαιο, επίσης αύξηση των ανάλογων πληρωμών της Γιουγκοσλαβίας κ.λπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 13

	1972	1973	1974	1975
	έκατομύρια δολάρια			
ΕΛΛΑΔΑ				
Ναυτιλιακά έσοδα (ΟΟΣΑ)	+436	-1600	+874	+854
Εισοδήματα από επενδύσεις (ΔΝΤ)	-80	-91	-154	-
ΙΣΠΑΝΙΑ				
"Λοιπές" Υπηρεσίες (ΔΝΤ)	-767	-1067	-1203	-
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ				
Εισοδήματα από επενδύσεις (καθαρά) (ΟΟΣΑ)	+21	+86	+129	-1
Μεταφορές (καθαρά) (ΟΟΣΑ)	-35	-72	-145	-125
ΤΟΥΡΚΙΑ				
Κέρδη (καθαρά) (ΟΟΣΑ)	-35	-35	-71	-36
Τόκος (άκαθάριστα) (ΟΟΣΑ)	-62	-59	-103	-124
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ				
Εισοδήματα επενδύσεων (ΟΟΣΑ)	-139	-155	-181	-192
Μεταφορές (ΔΝΤ) έσοδα	+235	+249	+260	+392
έξοδα	-261	-292	-457	-530

Τελικά, μετά από την κουραστική ίσως αυτή ανάλυση, βλέπουμε ότι στο σύνολό τους οι χώρες της Ν.Ε. κατάφεραν με σχετική επιτυχία τη δεκαετία 1962-72 να μὴν «μπλοκαριστούν» από τις έλλειμματικές τους έμπορικές σχέσεις, κι αυτό χάρη στην ανάπτυξη των μὴ αὐστηρά έμπορικών τους συναλλαγών, αλλά ότι αυτή ή στρατηγική φαίνεται να «λαχανιάζει» τώρα και στο μέλλον. Βέβαια τό δεύτερο στοιχείο της πολιτικής αυτής ήταν ή προσφυγή στο ξένο κεφάλαιο, είτε για λόγους «λογιστικούς» (κάλυψη των έλλειμμάτων των ισοζυγίων) είτε για λόγους οικονομικούς (ανάπτυξη επενδύσεων, εισαγωγή τεχνολογίας, δημιουργία απασχολήσεων κ.λπ.). Όπως θά δοῦμε οι

έκλήσεις τους έγιναν άκουστές, αν και είναι δύσκολο να δει κανείς κατά πόσο ή είσοδος του ξένου κεφαλαίου έγινε για τους παραπάνω λόγους ή για λόγους περισσότερο σχετικούς με τις δικές του ανάγκες και «στρατηγικές».

III. Τά ξένα κεφάλαια και μερικές γενικότερες σκέψεις για τις προοπτικές της ανάπτυξης της Ν. Ευρώπης

I. Δεν μπορεί κανείς να εξαντλήσει τό θέμα του διεθνούς κεφαλαίου στη Ν. Ευρώπη στις λίγες γραμμές πού ακολουθούν. Οι λόγοι πού δικαιολόγησαν τις διευκολύνσεις πού του παραχωρήθηκαν ήταν διάφοροι κατά χώρα, κατά περίοδο κ.λπ. Η δική του λογική και εξέλιξη χαρακτηρίζεται επίσης από σημαντικές αλλαγές κατά χώρα και περίοδο. Τέλος, ό γενικός όρος «ξένο κεφάλαιο» καλύπτει πολλά και διάφορα τμήματα κεφαλαίου, τό καθένα με διαφορετικές ιδιότητες, επιδιώξεις και ...στατιστικές αναλύσεις. Έτσι ώστε συχνά μιλάμε με τό ίδια λόγια για άλλα πράγματα (δημόσια και ιδιωτικά κεφάλαια, δάνεια και δωρεάν βοήθεια, μακροχρόνια και βραχυχρόνια δάνεια, «άμεσες» επενδύσεις κ.λπ.).

Πολύ συνοπτικά λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι στη Ν. Ευρώπη μπορούμε να διακρίνουμε μεταπολεμικά δύο φάσεις στις σχέσεις με τό ξένο κεφάλαιο.

A. Σέ μία πρώτη φάση, πού φτάνει σχεδόν ως τό τέλος της δεκαετίας του '50, τό διεθνές κεφάλαιο πού εισέρχεται στη Ν. Ευρώπη είναι κυρίως «δημόσιο», τόσο από την άποψη της προέλευσης όσο και από την άποψη του προσορισμού. Πρόκειται για κεφάλαια πού προορίζονται κυρίως για σκοπούς «λογιστικούς», δηλαδή την κάλυψη των έλλειμμάτων πού προκαλούν οι εισαγωγές τροφίμων και άλλων καταναλωτικών ειδών, οι επενδύσεις στις υποδομές και ή έκβιομηχάνιση πού μόλις αρχίζει ξανά μετά τόν πόλεμο, με βάση τις δημόσιες επενδύσεις (κυρίως Ισπανία, Τουρκία, Γιουγκοσλαβία...). Τά κεφάλαια έρχονται με τή μορφή βοήθειας και δανείων, με λιγότερο ή περισσότερο ευνοϊκούς όρους, και συνήθως στο πλαίσιο προγραμμάτων όπου οι πολιτικοί και οι οικονομικοί προσδιοριστικοί παράγοντες είναι άρρηκτα ένωμένοι (σχέδιο Μάρσαλ, στρατιωτική βοήθεια, διμερείς συμφωνίες...). Η προέλευση των κεφαλαίων είναι κυρίαρχα άμερικανική. Η φάση αυτή τελειώνει μαζί με τή δεκαετία του '50, όταν αρχίζουν με έκπληκτική... σύμπτωση στο χρόνο και στη διατύπωση οι πολιτικές των «ανοιγμάτων» σε όλες τις χώρες της Ν. Ευρώπης (βλ. παραπάνω).

B. Η δεύτερη φάση χαρακτηρίζεται βασικά από μερικές νέες τάσεις:

— Ανάπτυξη των εισροών ιδιωτικών κεφαλαίων και σχετική πτώση των δημοσίων, αν και τά τελευταία διατηρούν σημαντικό βάρος σε όρισμένες περιπτώσεις (κυρίως Τουρκία). Αυτή ή τάση εικονογραφείται στους πίνακες 14 και 15.

Άς σημειωθεί ότι τά στοιχεία για τή Γιουγκοσλαβία δεν είναι συγκρίσιμα άκριβώς με τά άλλα. Από τά μέσα του 60-70 τά δάνεια από τό έξωτερικό συμφω-

νοῦνται ἀπὸ τὶς ἐπιχειρήσεις καὶ ὄχι ἀπὸ τὴν κυβέρνηση.

Τὸ ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς τάσης ἦταν ἡ σημαντικὴ συσσώρευση ἰδιωτικῶν ἀμέσων ἐπενδύσεων σὲ ὅλες τὶς χῶρες τῆς Ν. Εὐρώπης, συσσώρευση πού ξεπέρασε πρὸς τὸ τέλος τῆς περιόδου τὶς δωρεές (βοήθεια κ.λπ.), πράγμα χαρακτηριστικὸ τῆς ἀλλαγῆς τῆς θέσης τους στὸ συνολικὸ πλέγμα τῶν διεθνῶν τους οἰκονομικῶν-πολιτικῶν σχέσεων μὲ τὶς ΑΚΧ. Αὐτὸ εἶναι

ΠΙΝΑΚΑΣ 14

ΚΑΘΑΡΗ ΣΥΝΟΛΙΚΗ ΕΙΣΡΟΗ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ (ἐκτός τοῦ "νομισματικοῦ" τομέα)-ἐκ. δολλ.				
	1962	1968	1970	1972
ΕΛΛΑΔΑ	109	216	307	501
ΙΣΠΑΝΙΑ	156	581	674	815
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	136	85	17	-74
ΤΟΥΡΚΙΑ	127	165	235	189
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	28	241	200	257

ΠΙΝΑΚΑΣ 15

ΑΚΑΘΑΡΙΣΤΑ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ ἐκ. δολλ.			
	1965	1968	1972
ΕΛΛΑΔΑ	45	44	17
ΙΣΠΑΝΙΑ	21	163	88
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	40	51	-
ΤΟΥΡΚΙΑ	197	238	244
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	248	134	252

ΠΗΓΗ: ΔΝΤ, 'Επετηρίδες 'Ισοζυγίων Πληρωμῶν

ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ ἀκόμη μιά φορά γιὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἰσπανία, πολὺ λιγότερο γιὰ τὴν Τουρκία. Γιὰ τὴ Γιουγκοσλαβία τὰ στοιχεῖα εἶναι ἀπατηλά, γιατί τὸ μέγα μέρος τῆς εἰσροῆς τῶν ξένων κεφαλαίων δέν γίνεται μὲ μορφή ἀμέσης ἐπένδυσης, ἀλλὰ μὲ μορφή μακροχρόνιων δανείων στὶς ἐπιχειρήσεις.

— Παράλληλα, τὸ διεθνές κεφάλαιο στρέφεται ὄλο καὶ περισσότερο πρὸς τὶς ἄμεσα «παραγωγικές» δραστηριότητες, ἔστω καὶ ἂν τὸ ποσοστὸ τῶν συνολικῶν κεφαλαίων πού πάει σὲ ἄλλες δραστηριότητες (ἐμπόριο, τράπεζες, ἀσφάλειες, οἰκοδομές κ.λπ.) μένει συγχά πλειοψηφικὸ.

Αὐτὸ εἶναι ἀρκετὰ φανερό ἀπὸ τὸν παραπάνω πίνακα, ἂν καὶ ἀφορᾷ μόνο τὶς ἄμεσες ἐπενδύσεις καὶ ὄχι τὸ σύνολο τοῦ κεφαλαίου. Γιατί μεγάλο μέρος τῶν δανείων κ.λπ. ἀκολουθεῖ τὶς ἄμεσες ἐπενδύσεις σάν συμπλήρωμά τους, ἐπωφελέστερο καὶ ἀσφαφέστερο μέσο γιὰ κέρδη.

— Ἡ προέλευση τῶν κεφαλαίων διαφοροποιεῖται. Τὰ εὐρωπαϊκά κεφάλαια κατέχουν ὄλο καὶ μεγαλύτερα μερίδια στὶς συνολικές εἰσροές, ἔστω καὶ ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι πολλές «εὐρωπαϊκές» ἐπενδύσεις εἶναι τελικά ἀμερικανικές, μέσω τῶν ἀμερικανικῶν ἐπιχειρήσεων πού ὄλο καὶ περισσότερες ἐγκαθίστανται στὴν Εὐρώπη (π.χ. ἔτσι ἐξηγεῖται ἕνα μέρος τοῦ ὑψηλοῦ ποσοστοῦ τῶν ἐλβετικῶν ἐπενδύσεων σὲ ὀρισμένες χῶρες). Πάντως ὁ δυναμισμὸς τῶν εὐρωπαϊκῶν κεφαλαίων εἶναι σημαντικὸς καὶ συμβαδίζει μὲ τὴν οἰκοδόμηση τῆς ΕΟΚ καὶ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐμπορικῆς τῆς πολιτικῆς. Ἡ παραπάνω τάση εἰκονογραφεῖται καὶ στὸν πίνακα 18.

Πίνακας 16

	Ευσορευμένες Ἰδιωτικές Ἐπενδύσεις			Ευσορευμένη Δωρεῶν Βοήθεια (1974)
	1967 (ἐκ. δολλ.)	1974 (ἐκ. δολλ.)	Σὲ % τοῦ ΑΕΠ (1971)	
ΕΛΛΑΔΑ	291	850	4,3	212
ΙΣΠΑΝΙΑ	1377	3300	5,6	151
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	-	-	-	-
ΤΟΥΡΚΙΑ	253	600	2,4	936
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	-	90	0,5	457

ΠΗΓΗ: ΟΟΣΑ: Συνεργασία γιὰ τὴν Ἀνάπτυξη, Ἀπολογισμὸς 1974, 1976

Π Ι Ν Α Κ Α Σ 17

	Ποσοστιαία κατανομή τῶν ξένων ἀμέσων ἐπενδύσεων κατὰ τομεῖς - 1967																
	Πετρέλαιο		Βιομηχανία		Ἐμπόριο		Ὀρυχεία Ἐνέργεια		Ἀσφάλ. Τράπ.		Τουρισ.		Ἄλλα		Σύνολο		
	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	(1)	(2)	
ΕΛΛΑΔΑ	4I	14,I	200	68,7	II	3,8	I2	4,I	5	I,8	5,8	5	I,8	24I	100		
ΤΟΥΡΚΙΑ	I5I	59,7	89	35,2	3	I,2	2	0,8	5	2,0	I	0,4	2	0,8	253	100	
ΙΣΠΑΝΙΑ	97	7,0	90I	65,4	I5,4	II,2	78	5,7	8	0,6				I39	10,I	I377	100
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ			-	37,4					-	9,8				33,I	-	100	

Πηγές: ΟΟΣΑ γιὰ τὶς τρεῖς πρῶτες χῶρες (βλέπε πίνακα 18)

Τράπεζα τῆς Πορτογαλίας, ἀπολογισμὸς 1971.

2. Από τις παραπάνω τάσεις ή πιο σημαντική είναι αναμφισβήτητα ή στροφή προς τις άμεσα παραγωγικές επενδύσεις. Δυό όψεις της είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες:

Από τη μιὰ μεριά οι επενδύσεις του διεθνούς κεφαλαίου στη Ν. Ευρώπη παρουσιάζουν πολλά κοινά σημεία. Ένας αριθμός από κλάδους, λιγότερο ή περισσότερο περιορισμένους κατά χώρα, τραβάει τό ενδιαφέρον του διεθνούς κεφαλαίου, και σάν άμεση συνέπεια διαπιστώνουμε σημαντικές διαρθρωτικές αλλαγές στη δομή της βιομηχανικής παραγωγής και των εξαγωγών (βλ. παραπάνω). Τέτοιοι κλάδοι είναι: τό πετρέλαιο και τά προϊόντα του, τά βασικά μέταλλα, τό καουτσούκ, ή πέτροχημεία και χημεία, τά όχήματα (ιδιωτικά αυτοκίνητα, φορτηγά, τρακτέρ κ.λπ.) και άλλοι. Γενικά μπορούμε νά πούμε ότι πρόκειται για κλάδους παραγωγής «ένδιαμέσων» και «κεφαλαϊκών» προϊόντων περισσότερο, παρά για κλάδους παραγωγής καταναλωτικών προϊόντων. Οί κλάδοι αυτοί αναπτύσσονται σέ σχέση μέ τήν ανάπτυξη των αντίστοιχων και συγγενών τους κλάδων στίς χώρες προέλευσης, έχουν λίγες σχέσεις μεταξύ τους στή χώρα πού τους «φιλοξενεί», εισάγουν τήν τεχνολογία τους και δημιουργούν λίγες βιομηχανικές άπασχολήσεις.

Φυσικά αυτές οι γενικές διαπιστώσεις διαφέρουν από χώρα σέ χώρα (στή Γιουγκοσλαβία π.χ. ή ένσωμάτωση των κλάδων είναι πολύ ύψηλότερη από ό,τι στήν Τουρκία) και δέν άπαντούν σέ πολλά ερωτήματα π.χ. είναι βέβαιο, αλλά πρέπει νά μελετηθεί λεπτομερέστερα, ότι τό ξένο κεφάλαιο στήν Ελλάδα δέν είναι άσχετο από τίς σημαντικές ποσοτικές και διαρθρωτικές αλλαγές στήν άπασχόληση του ένεργου πληθυσμού γενικότερα.

Από μιὰ άλλη πλευρά, οι διάφοροι τομείς πού αναπτύχθηκαν από τό διεθνές κεφάλαιο κυριαρχούνται από διαφορετικής προέλευσης κεφάλαια. Π.χ. τό πετρέλαιο και τά πετρελαιοειδή από άμερικανικά κεφάλαια, καθώς και τμήμα των βασικών μετάλλων και της χημείας. Στούς δυό τελευταίους κλάδους ένα άλλο τμήμα κυριαρχείται από γερμανικά και ιταλικά κεφάλαια, καθώς και τά ελαστικά. Τά μη σιδηρούχα μέταλλα από γαλλικά κεφάλαια, τά ηλεκτρονικά προϊόντα από γερμανικά και άμερικανικά κ.λπ. Οί διακρίσεις αυτές είναι εξαιρετικά δύσκολες νά γίνουν στίς λεπτομέρειές τους, άλλ' έξηγούν ένα σημαντικό αριθμό οικονομικοπολιτικών διαφορών και αντιθέσεων, π.χ. όταν συζητούνται έμπορικές συμφωνίες μέ τήν ΕΟΚ κ.λπ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18

ΠΟΣΟΣΤΙΑΙΑ ΚΑΤΑΝΟΜΗ ΤΟΥ ΞΕΝΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ ΚΑΤΑ ΧΩΡΕΣ "Η ΖΩΝΕΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ							
	ΗΠΑ	ΕΟΚ (6)	ΓΕΡΜΑΝΙΑ	ΓΑΛΛΙΑ	ΙΤΑΛΙΑ	ΒΡΕΤΑΝΙΑ	ΕΥΡΩΠΑΪΚΕΣ ΧΩΡΕΣ ΟΟΣΑ έκτός ΕΟΚ(6)
(1) ΕΛΛΑΔΑ 1964	57,9	16,0				9,0	
1972	34,3	43,1				18,0	
(2) ΙΣΠΑΝΙΑ 1967	34,8		9,8	15,3	10,9	9,5	
(3) ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ 1971	23,8	28,9					25,5
(4) ΤΟΥΡΚΙΑ 1967	42,2		9,5	1,6		18,6	
(5) ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ 1974	10,5		20,7	9,7	22,1		

ΠΗΓΗ: (1) ΔΝΤ, Έπετηρίδα, τόμος 17

(2) ΟΟΣΑ: Τά κεφάλαια των άμέσων επενδύσεων του ίδιωτικού τομέα στίς ΥΧ, 1972

(3) Τράπεζα της Πορτογαλίας, άπολογισμός, 1971

(4) Βλέπε σημ. (2)

(5) ΟΟΣΑ: Οί ξένες επενδύσεις στή Γιουγκοσλαβία, 1974

Τέλος, και στό ίδιο πλαίσιο άνάλυσης, ή άνισότητα στό μέγεθος των επιχειρήσεων υπό «ξένο» ή «έθνικό» έλεγχο είναι αναμφισβήτητη σέ βάρος των δευτέρων (κυρίως στήν Πορτογαλία), άλλ' υπάρχουν σημαντικές εξαιρέσεις: μεγάλες, κρατικές κυρίως, επιχειρήσεις στήν Ισπανία στούς κλάδους της μεταλλουργίας, των ναυπηγείων, της έριουργίας κ.λπ., μεγάλες τραπεζικές και ναυτιλιακές επιχειρήσεις στήν Ελλάδα, μεγάλες επιχειρήσεις σέ όλους τους τομείς στή Γιουγκοσλαβία.

3. Οί συνέπειες αυτής της δεύτερης φάσης στήν εισροή του διεθνούς κεφαλαίου στή Ν. Ευρώπη είναι πολλές και ποικίλες, και όχι μόνο στήν περιοχή των έξωτερικών οικονομικών σχέσεων. Περιληπτικά άς αναφέρουμε:

— Τήν αναμφισβήτητη επιτάχυνση της ανάπτυξης, ιδιαίτερα της βιομηχανικής, στίς περισσότερες χώρες.

— Τή σημαντική διαρθρωτική αλλαγή στίς εξαγωγές.

τους: 50 ως 70% αυτών των εξαγωγών είναι πιά βιομηχανικές (εκτός από την Τουρκία).

— Τήν έγκρηκτηκή ανάπτυξη των εισαγωγών που δημιουργήθηκε από την ανεπαρκή διακλαδική ενσωμάτωση των ξένων επενδύσεων και από την ταχύτατη αλλαγή του τρόπου ζωής κ.λπ. που έφεραν τα «άνοιγματα» στην παγκόσμια αγορά. Έκει πρέπει να αναζητηθεί ή δημιουργία ενός χρονίζοντος εμπορικού ελλείμματος, αν και ως το 1973 δέν φαίνεται να επιδεινώνεται, τό αντίθετο μάλιστα (βλ. παραπάνω). Άς σκεφτούμε όμως ότι ως τή δεκαετία του '50 άρκετές χώρες τής Ν. Ευρώπης είχαν εμπόριο ίσοροπυμένο ή περισευματικό, αλλά φυσικά σέ επίπεδο «αυτάρκειας» και ανάπτυξης εξαιρετικά χαμηλό (Τουρκία λχ.). Η συνολική αυτή εξέλιξη έχει πάντως μιά ακόμη συνέπεια: τήν αυξανόμενη ανάγκη για νέες εισροές ξένων κεφαλαίων (κυρίως δανειακών) για τήν πλήρωση των ελλειμμάτων, έστω κι αν τά τρέχοντα ίσοζύγια έπωφελήθηκαν σημαντικά από τά παραέμπορικά «άνοιγματα» (ύπηρεσίες, τουρισμός, μεταναστευτικά έμβάσματα κ.λπ.).

— Τήν αυξανόμενη ένταξη των χωρών τής Ν. Ευρώπης σέ έναν νέου τύπου «καταμερισμό τής έργασίας» που τίσ άπομακρύνει από τή θέση των «ύπαναπτυκτών και γεωργικών» συνεταιίρων προς μορφές άλλες μέ προβλήματα άλλα: άς σκεφτούμε πώς σέ δέκα χρόνια ό καπνός π.χ. πέρασε σέ έντελώς δευτερεύουσα θέση στίς έξωτερικές οικονομικές σχέσεις τής Ελλάδας, ενώ τά προβλήματα των σχέσεων τής μέ τήν ΕΟΚ ή τίσ άλλες μεσογειακές χώρες γυρίζουν πολύ περισσότερο γύρω από τά πετρελαιοειδή, τά κλωστούφαντουρικά προϊόντα, τό τσιμέντο κ.λπ. Άνάλογες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν και για τίσ άλλες χώρες τής Ν. Ευρώπης, εκτός από τήν Τουρκία που μένει —αν και μέ σημαντικές εξελίξεις— πολύ μακριά ακόμη από τέτοιες άποφασιστικές αλλαγές.

— Από γεωπολιτική άποψη τό αυξανόμενο βάρος τής Ευρώπης, ή των ευρωπαϊκών χωρών, σέ σχέση μέ εκείνο των ΗΠΑ, δημιουργεί άντικειμενικά τίσ δυνατότητες διαφορετικής εξέλιξης στίς οικονομικές έπιρροές σέ σχέση μέ τίσ ύπάρχουσες πολιτικές έπιρροές. Οί τελευταίες παραμένουν ουσιαστικά άμερικανικές, αλλά άναγκαστικά πολύ λιγότερο άποτελεσματικές (σέ σχέση μέ τήν άμεση μεταπολεμική περίοδο) εξαιτίας τής παραλυτικής επίδρασης που άσκει ή ίσοροπία των υπερδυνάμεων και ή «ύφεση» από τή δεκαετία του '60 και μετά.

Άπό μιά άλλη μεριά, ή θέση των χωρών τής Ν. Ευρώπης στόν διεθνή καταμερισμό τής έργασίας (κυρίως πιά βιομηχανικής) τούς δίνει και τή δυνατότητα να λειτουργήσουν σάν «γέφυρες» τής εξάπλωσης του διεθνούς κεφαλαίου και ιδιαίτερα του ευρωπαϊκού προς τή Μεσόγειο, τή Μέση Άνατολή και τήν Άφρική. Μιά τέτοια τάση θά μπορούσε να σημαίνει πίο διαφοροποιημένη έξωτερική πολιτική, όχι πάντα άπόλυτα σύμφωνη μέ τό «άτλαντικό» μπλόκ ή τά ύποσυνολά του, άμερικανικό και ευρωπαϊκό. Ένα τέτοιο ένδεχόμενο, του όποιου ή πιθανότητα δέν είναι έντελώς άσήμαντη, δέν μπορεί όμως να διερευνηθεί, παρά σέ σχέση μέ τίσ γενικότερες οικονομικές και πολιτικές εξελίξεις και άνακατατάξεις που έγκυμονεί τό παρελθόν και τό παρόν τής περιοχής.

4. Μέ βάση τά παραπάνω, για τήν ώρα δέν μπορούμε παρά να διαπιστώνουμε τίσ άντιφάσεις που μπορούν

να γεννήσουν τή σημερινή και αύριανή δυναμική. Από γενικότερη οικονομική άποψη, οι χώρες τής Ν. Ευρώπης βρίσκονται σήμερα ακόμη στή θέση να χρειάζονται αυξανόμενες εισροές κεφαλαίων, τόσο για λόγους «λογιστικούς» όσο και για οικονομικούς και χρηματοδοτικούς (σχετικά μ' αυτό βλ. τόν πίνακα 19). Η πηγή των κεφαλαίων τείνει όλο και περισσότερο να τοποθετείται στήν Ευρώπη και ιδιαίτερα στήν ΕΟΚ. Άπ' τήν άλλη μεριά ό προανατολισμός των οικονομικών δραστηριοτήτων τους στρέφεται βασικά προς τό ίδιο ευρωπαϊκό κέντρο, έστω και συχνά σέ αντίθεση μέ μερικότερα συμφέροντα στήν έγγχωρια οίκοномиά τους, πράγμα που άπαιτεί φυσικά έναν κάποιο άναπροσδιορισμό των άρχών και των μέσων τής πολιτικής τους, τόσο άπέναντι στήν ΕΟΚ (π.χ. ό προανατολισμός προς τήν ένταξη τής Ελλάδας, τής Ισπανίας και τής Πορτογαλίας, ενώ πρόσφατα γίνεται λόγος, αν και φαίνεται για τήν ώρα άπίθανο, για τή Γιουγκοσλαβία) όσο και άπέναντι στόν γεωγραφικό τους περίγυρο και τά άλλα κέντρα οίκονομικής δύναμης (ΗΠΑ, Ιαπωνία, άνατολικό μπλόκ).

ΠΙΝΑΚΑΣ 19

	(1)	(2)	(3)	(4)			
				1967	1970	1972	1974
ΕΛΛΑΔΑ	2026	16,3	16	5,7	8,5	9,4	9,7
ΙΣΠΑΝΙΑ	2399	5,2	6	1,8	4,0	3,5	2,5
ΠΟΡΤΟΓΑΛΙΑ	598	-	2	6,7	6,2	4,3	2,4
ΤΟΥΡΚΙΑ	3105	18,4	15	16,4	22,5	20,1	12,2
ΓΙΟΥΓΚΟΣΛΑΒΙΑ	2133	19,3	14	12,6	9,6	6,3	6,9

(1) Συσσωρευμένο έξωτερικό χρέος τήν 31.12.74 σέ εκ. δολλ.

(2) Ποσοστό του συσσωρευμένου χρέους στό ΑΕΠ (1971)

(3) Έξυπνρήτηση του έξωτερικού χρέους σάν % των έξαγωγών έμπορευμάτων (1974)

(4) Έξυπνρήτηση του έξωτερικού χρέους σάν % των έξαγωγών έμπορευμάτων και ύπηρεσιών

ΠΗΓΕΣ (1) και (4): Διεθνής Τράπεζα, έτήσιος άπολογισμός, 1976

(2) και (3): ΟΟΣΑ: Συναργασία και Άνάπτυξη, έτ. άπολογ., 1976

Άν εξετάσουμε αυτό τό θέμα από τήν άποψη του διεθνούς κεφαλαίου, δέν ύπάρχουν καθαρές και άπλές άπαντήσεις. Πολλές επενδύσεις έγιναν μέ στόχο τήν έσωτερική αγορά (π.χ. Ισπανία), άλλες μέ στόχο τήν ευρωπαϊκή αγορά (π.χ. ύφαντουργία σέ όλες τίσ χώρες τής Ν. Ευρώπης, άλλ' επίσης χημεία, βιομηχανία διατροφής, ακόμη και σιδηρογυρία), άλλες τέλος μέ στόχο τρίτες αγορές (ήλεκτρικά είδη, αυτοκίνητα, πετρελαιοειδή, ύφαντουρικά) όπως οι άνατολικές χώρες και οι μεσογειακές. Στήν πρώτη περίπτωση τό πλησίασμα μέ τήν Ευρώπη δέν ένδιαφέρει τό ξένο κεφάλαιο, ίσως μάλιστα τό ένοχλει. Στίς δυό άλλες περιπτώσεις οι άπαντήσεις είναι πίο πολύπλοκες, μιά και μάλιστα τέτοιες επενδύσεις έχουν γίνει από ευρωπαϊκά κεφάλαια. Τό πλησίασμα μέ τήν Ευρώπη φαίνεται πάντως να είναι γενικά ευχταίο, ιδίως αν λάβουμε ύπόψη μας τίσ γενικότερες εξελίξεις: ύφεση γενικά και ειδικότερα στή Μεσόγειο και Μέση Άνατολή, ανάπτυξη τής πολιτικής τής ΕΟΚ προς τήν Άφρική (συμφωνίες τής Λομέ) κ.λπ. καθώς και τό ένδεχόμενο για μιά αναγέννηση τής άμερικανικής παρουσίας και έπιρροής στή Μεσόγειο και τόν άραβικό κόσμο. Για να

Ξανάρθουμε λοιπόν στά προηγούμενα, και στό βαθμό πού ή κατάσταση τών διεθνών σχέσεων προσδιορίζει όλο και περισσότερο τά σημαντικά προγράμματα επενδύσεων και τά μεγάλα βιομηχανικά σχέδια, ή μελλοντική εξέλιξη τής οικονομικής πολιτικής (ιδιαίτερα έξωτερικής) τών χωρών τής Ν. Εύρώπης θά έξαρτηθεί sé μεγάλο βαθμό άπ' τό δρόμο πού θά πάρει ή σύνθεση τών σχέσεων μεσογειακών-άραβικών χωρών, Εύρώπης και ΗΠΑ. *Αν οι μεσογείο-άραβικές χώρες δεχτούν τελικά τίς λογικές συνέπειες τής «ύφεσης», στόν κόσμο και στήν περιοχή, και τής ίδιας τους τής πολιτικής, ή εύρω-μεσογειακή και εύρω-άραβική σύνδεση, ένδεχόμενα και μέ τήν άμερικανική εύλογία, θά προχωρήσει ούσιαστικά, και τότε οι χώρες τής Ν.Ε. έχουν κάθε συμφέρον νά ένταχθούν στήν εξέλιξη τής χωρίς σημαντικές μεταβολές στίς συμμαχίες τους, «οικονομικές» ή άλλες. Στό βαθμό δέ πού δέν θά επιδιώξουν τέτοιες μεταβολές, ή διασύνδεσή τους μέ τόν μεσογείο-άραβικό «χώρο» φαίνεται πολύ πιθανότερη, παρά άν, αντίθετα, επιδιώξουν μέ εικότολογίες, πάνω στή σημερινή του φύση και εξέλιξη, νά έναντιωθούν στίς παραπάνω τάσεις πού αυτός έννοει όλο και περισσότερο.

Τά παραπάνω βάζουν σημαντικά προβλήματα οικονομικού και πολιτικού χαρακτήρα, ιδίως τώρα πού αρχίζουν νά διαφαίνονται οι συνέπειες τής κρίσης πού σοβεί στό διεθνές καπιταλιστικό σύστημα άπό τά μέσα τής δεκαετίας του '60 και πού άποκαλύφθηκε στό μάτια τών πολλών μέ τήν «κρίση» του 1973. *Από τίς πιό σημαντικές, βραχυπρόθεσμα, συνέπειες ήταν ή τάση πού διαπιστώσαμε στήν επιδείνωση τών έξωτερικών ίσορροπιών τών χωρών τής Ν.Ε., επιδείνωση πού άλλες υπέμειναν μέ τρόπο σχετικά ίκανοποιητικό και άλλες μέ τρόπο σχετικά καταστροφικό. *Από μία άλλη μεριά τό ένδεχόμενο ξεπέραςμα τής κρίσης, και έκτός άπό τίς ήδη έμφανείς άνακατατάξεις στά ρεύματα του διεθνούς έμπορίου (βλ. και παραπάνω) και τών άλλων συναλλαγών, προϋποθέτει και άνακατατάξεις οικονομικές και γεωπολιτικές πού τείνουν νά μεταβάλουν σημαντικά τόν διεθνή καταμερισμό τής εργασίας και τή διεθνή οικονομική τάξη. Σ' αυτή τή διαδικασία οι χώρες τής Ν.Ε. έχουν ένα σημαντικό ρόλο νά παίξουν (βλ. και παραπάνω). Σέ ποιό βαθμό μπορούν νά τό κάνουν θά έξαρτηθεί φυσικά άπό τήν πορεία τών σχέσεων στό συνολικό διεθνές σύστημα και άπό τήν πορεία τής δικής τους έσωτερικής και έξωτερικής πολιτικής. *Αν αφήσουμε άπέξω τήν Τουρκία, πού άπ' όλες τίς ένδείξεις δέν φαίνεται για τήν ώρα νά μπορεί νά είναι σοβαρή ύποψήφια στή διαδικασία τών άνακατατάξεων πού άναφέραμε, οι άλλες 4 χώρες έχουν σοβαρά «ατού» και δυνατότητες. Οι κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις εκεί, καθώς και οι κυβερνήσεις τους, φαίνονται νά προσανατολίζονται πρόσφατα προς στρατηγικές πού βασίζονται στίς παραπάνω ή άνάλογες αναλύσεις. Οι έκτός έξουσίας κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις δέν παρουσιάζουν άνάλογη όμοιογένεια. Στήν Ισπανία π.χ. τό ΚΚΙ φαίνεται νά δέχεται όριστικά και για μεγάλο διάστημα μία «πολιτική ανάπτυξης του νεοκαπιταλισμού», μέσα sé δημοκρατικό πλαίσιο, τήν ένταξη στήν ΕΟΚ, τή μη άνατροπή τής διεθνούς πολιτικής ίσορροπίας τών «Υπερδυνάμεων» στήν περιοχή κ.λπ. *Ακολουθώντας έτσι τό

Ιταλικό Κ.Κ., πού χάραξε πρώτο μιάν άνάλογη πολιτική, άποφασισμένο, σύμφωνα μέ πρόσφατη δήλωση, νά κρίνει τό ξένο κεφάλαιο όχι μέ κριτήρια «έθνικιστικά», αλλά άνάλογα μέ τίς κατευθύνσεις πού δίνει στίς βασικές οικονομικές του άποφάσεις, και φτάνοντας ως τό σημείο νά εγκρίνει τήν «πολιτική λιτότητας» σάν άπαραίτητη προϋπόθεση για έξοδο άπό τήν κρίση και διαπαιδαγώγηση του λαού για μιάν άλλη πολιτική. Στήν Πορτογαλία τά πράγματα είναι πιό συγκεκριμένα, μιά και ή «έξομάλυνση» τής πρόσφατης «επανάστασης τών γαριφάλων» είναι άκόμη νωπή, αλλά sé μεγάλο βαθμό άνάλογες γραμμές πλευσης άκολουθούνται άπό τό Σοσιαλιστικό Κόμμα φυσικά, αλλά και άπό άλλα τμήματα τής Άριστεράς, οι δέ σχετικοί προβληματισμοί έμφανίζονται και στους χώρους του ΚΚΠ.

Οί λίγο ως πολύ γνωστές αυτές κατευθύνσεις τής πολιτικής τής άριστεράς στή Ν. Εύρώπη μπορούν νά χαρακτηρίζονται άπό κάποιους «άγνους και σκληρούς» θεωρητικούς σάν προδοσία κ.λπ., μαρτυρούν όμως στό βάθος τήν ύπαρξη νέων προβλημάτων. *Η όριστικοποίηση, παρά τά έδώ και εκεί περιθωριακά φαινόμενα, τής ύφεσης και τής συνεργασίας sé παγκόσμιο και ύψηλό επίπεδο τείνει άπό τή μιά μεριά νά έλέγξει, άπό «πάνω», τίς διαδικασίες ανάπτυξης (πολιτικής αλλά άκόμη και οικονομικής), ιδίως στόν εύρωπαϊκό και μεσογειακό χώρο, αλλά άπό τήν άλλη μεριά άπελευθερώνει νέες δυνατότητες δράσης πολλών δυνάμεων πολιτικής, κοινωνικής και οικονομικής άλλαγής (όχι πάντοτε όμοροσπων). Κι αυτό γιατί οι ντελικάτες ίσορροπίες τής ύφεσης δέν επιτρέπουν εύκολα έπεμβάσεις τύπου «επίδειξη μιάς κανονίερας» έξω άπό λιμάνια τής «άτακτης» χώρας. Και γιατί τά σύνορα τών άνταγωνισμών παύουν νά είναι μόνο γεωγραφικά, κι ένας λόγος γι' αυτό είναι ή άμεση παγκοσμότητα ενός ένδεχόμενου πολέμου. *Έτσι τά «σύνορα» γίνονται και οικονομικά και κοινωνικά, έξω και μέσα sé κάθε χώρα και περιοχή. Κι έτσι οι δυνατότητες για άσκηση πολιτικής και έλιγμούς πολλαπλασιάζονται για όλους δσους θέλουν νά τό κάνουν μέ «επαγωγικό» και όχι άμεσα «άπαγωγικό» τρόπο. *Άσε πού οι στόχοι οι ίδιοι τής πολιτικής δράσης μετατοπίζονται ή αλλάζουν άρδην (ποιός π.χ., έκτός άπό κάποιους καθυστερημένους και δυστυχώς όχι πάντα άγνωστους στό κοινό, θά τολμούσε νά βεβαιώσει πως ή σοσιαλιστική μετατροπή τής Ελλάδας συνίσταται στήν είσοδο της στήν ΚΟΜΕΚΟΝ και στή μεταφορά έδώ του εκεί «μοντέλου» όργάνωσης τής οικονομίας και τής κοινωνίας;). Και άφου ή κρίση φαίνεται τελικά νά μη μεταφράζεται sé άμεσες θεμελιακές πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές μεταβολές στήν Εύρώπη, τό δίλημμα είναι: έμμονή sé κάποιες «άρχές» (πού ούτε αρχές είναι, ούτε κανείς δοκιμάζει πραγματικά νά τίς βάλει στήν πράξη) ή, άλλως, άνάλυση άπό τήν αρχή τής συγκεκριμένης κατάστασης για διαμόρφωση συγκεκριμένης νέας πολιτικής —πράγμα πού βέβαια είναι ή μόνη άπαράβατη «αρχή».

Και για νά μη νομισθεί ότι στήν παραπάνω άπαρίθμηση τών χωρών ξεχάσα τήν Ελλάδα, ως πούμε ότι

(Συνέχεια στή σελ. 88)

Διεθνής Έπικαιρότητα

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΙΣΠΑΝΙΑ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ

Κυριακή 23/1: Σέ διαδήλωση γιά τήν άμνηστία πού γίνεται, παρά τή σχετική άπαγόρευση, στή Μαδρίτη, ένα μέλος τής όργάνωσης «Αντάρτες τού Χριστού-Βασιλιά» πυροβολεί καί σκοτώνει ένα φοιτητή.

Δευτέρα 24/1: Στίς 9.30' τό πρσί γίνεται ή άπαγωγή τού στρατηγού Βιλασεκούζα, προέδρου τού 'Ανωτάτου Συμβουλίου Στρατιωτικής Δικαιοσύνης, πού θεωρείται ότι άνήκει στόν «σκληρό πυρήνα». Τήν εύθύνη γιά τήν άπαγωγή άναλαμβάνει τό ίδιο βράδυ ή όργάνωση GRAPO ('Όμάδα 'Αντιφασιστικής 'Αντίστασης τής Πρώτης τού 'Οκτώβρη), ύπεύθυνη ήδη γιά τήν άπαγωγή τού προέδρου τού Συμβουλίου τού Στέμματος Ντέ 'Οριόλ στίς 11 Δεκεμβρίου. Τό GRAPO ζητά τήν άπελευθέρωση τών πολιτικών κρατουμένων (έχουν μείνει 178).

- Σέ διαδήλωση διαμαρτυρίας γιά τή δολοφονία τής Κυριακής ή άστυνομία σκοτώνει μιά φοιτήτρια.
- Τίς δολοφονίες αυτές χαιρετίζει ή όργάνωση AAA ('Αντικομμουνιστική 'Αποστολική Συμμαχία).
- Μετά από κοινή σύσκεψη τού Σουάρεθ μέ 6 έκπροσώπους τής δημοκρατικής αντιπολίτευσης (πού περιλαμβάνει 11 κόμματα) εκδίδεται κοινή (γιά πρώτη φορά) έκκληση γιά ψυχραιμία σέ όλόκληρη τή χώρα πού καταδικάζει τόν «πολιτικό έξτρεμισμό».
- Τό βράδυ τής Δευτέρας τό ΚΚ καταδικάζει τήν άπαγωγή άναφέροντας σέ σχετική δήλωση ότι «ή άπαγωγή άνταποκρίνεται άποκλειστικά στίς προθέσεις εκείνων πού θέλουν νά προκαλέσουν τήν αντίδραση τού στρατού». 'Ολόκληρη ή αντιπολίτευση ζητά «νά παταχθεί ή τρομοκρατία».
- Τή νύχτα τής Δευτέρας ή κυβέρνηση τοποθετεί σέ χηρεύουσες θέσεις τού στρατού 2 στρατηγούς πού άνήκουν στή φιλελεύθερη πτέρυγα τών ένόπλων δυνάμεων.

Η διαδικασία εκδημοκρατισμού στήν Ίσπανία δέν φαίνεται νά κλονίστηκε από τά αίματηρά γεγονότα τής «μαύρης εβδομάδας» τού Γενάρη, πού ό άπολογισμός τής ήταν 10 νεκροί (2 διαδηλωτές, 5 κομμουνιστές δικηγόροι καί 3 άστυνομικοί), πολλοί τραυματίες, καί μιά δεύτερη άπαγωγή στρατιωτικού. Τό γεγονός αυτό εκφράζει τή δυναμική μιάς κοινωνίας πού από καιρό βρισκόταν σέ πλήρη άναντιστοιχία μέ τό καθεστώς τής άστυνομικής δικτατορίας καί τό αντίστοιχο κράτος. 'Ο θάνατος τού Φρανκó —τελευταία έγγήση συνοχής καί σταθερότητας στό πολιτικό επίπεδο— κληροδοτεί μοιραία στούς διαδόχους τό καθήκον τής προσαρμογής τού καθεστώτος καί τού κράτους στίς νέες κοινωνικοοικονομικές άπαιτήσεις. 'Ωστόσο, τίποτε δέν δείχνει νά προεξοφλεί ούτε τήν όμαλότητα μιάς τέτοιας μετάβασης στήν άστική δημοκρατία, ούτε τίς μορφές —καί κυρίως αυτές— πού θά πάρει. Γιατί άν ή κυβέρνηση Σουάρεθ —προϊόν ή ίδια τού φρανκισμού— είναι ύποχρεωμένη, γιά νά τήν πραγματοποιήσει, νά διαφοροποιείται από τόν φρανκισμό, είναι από τήν άλλη άναγκασμένη νά προσφεύγει άκριβώς στούς προνομιακούς, σχετικά άυτονομημένους, χώρους άναπαγωγής του —τό στρατό καί τήν άστυνομία— προκειμένου νά ελέγξει τό εύρος τής δημοκρατικής ρωγμής από τήν όποία εισβάλλει στό προσκήνιο ό άναπόφευκτος έχθρός: ό ισπανικός λαός.

Στήν έσωτερική άκριβώς αντιφατικότητα τής κυβέρνησης Σουάρεθ, τήν όποία καί άνέδειξαν άνάγλυφα τά πρόσφατα γεγονότα, ποντάρουν οι «πυρήνες» τού παλαιού καθεστώτος, θέτοντας έκβιαστικά τήν κυβέρνηση μπρός στό πρόβλημα τής άποτελεσματικής αντιμετώπισης τών κλυδωνισμών πού κάθε άλλαγή άστικού κράτους συνεπάγεται στό έσωτερικό του.

'Ετσι, ό πανθομολογούμενος στόχος τής πρόσφατης πρόκλησης ήταν ό στρατός: κανείς δηλαδή δέν μπόρεσε νά άρνηθεί ότι οι δολοφονικές ενέργειες είχαν σκοπό νά προκαλέσουν τή «δυναμική» αντίδραση τού σκληρού πυρήνα τού στρατού πού, άγανακτισμένος από τήν άδυναμία τής κυβέρνησης νά «κρατήσει τήν τάξη», επιθυμεί τήν επαναφορά ένός «στιβαρού» καθεστώτος. 'Αλλωστε, λίγο πρίν τά αίματηρά γεγονότα, ή φρανκική έφημερίδα Fuerza Nueva ύπήρξε σαφής. Σχολιάζοντας τήν πρόσφατη δήλωση νομμοφροσύνης στήν πολιτική έξουσία τού άρχηγού τού στρατού, έγραφε: «Θά έπρεπε νά προσδιορίσει τά όρια αυτής τής ύπακοής, γιατί θά μπορούσε νά δημιουργηθεί μιά κατάσταση παρόμοια μέ εκείνη τής 18ης 'Ιουλίου τού 1936, όταν, άκριβώς γιά νά περιφρουρήσει τίς αιώνιες αξίες τής πατρίδας, ό στρατός ύποχρεώθηκε νά έξεγερ-

Διεθνής Έπικαιρότητα

Τρίτη 25/1: Τη νύχτα της Δευτέρας προς την Τρίτη δύο ένοπλοι σκοτώνουν μέσα σε γραφείο ενός προαστίου της Μαδρίτης πέντε κομμουνιστές δικηγόρους, ειδικευμένους σε συνδικαλιστικές υποθέσεις, μετά από κοινή σύσκεψη που είχαν με αντιπροσωπεία εργατών του τομέα των ιδιωτικών μεταφορών. Τήν ευθύνη αναλαμβάνει η οργάνωση AAA.

● Οι εκπρόσωποι όλων των κομμάτων της αντιπολίτευσης (από τους δεξιούς φιλελεύθερους ως τους κομμουνιστές) υπογράφουν κοινή ανακοίνωση καταγγελίας.

● Οι Έργατικές Έπιτροπές κηρύσσουν 24ωρη άπεργία σε όλοκληρη τη χώρα (ακολουθούν 300.000 εργάτες των βιομηχανικών κέντρων).

● Με έντολη της κυβέρνησης ή αστυνομία προβαίνει σε συλλήψεις μελών οργάνωσεων της άκρας δεξιάς, κυρίως ξένων (ουστάσι, λατινοαμερικανών, μελών του γαλλικού OAS και της πορτογαλικής PIDE) και όρισμένων Ισπανών.

● Σε νέα του έκκληση ο Σουάρεθ υπόσχεται ότι θα αντιμετωπίσει τό ζήτημα των πολιτικών κρατουμένων και της νομιμοποίησης των κομμάτων, και ότι η κυβέρνηση δεν θα υποκύψει στον έκβιασμό και δεν θα εγκαταλείψει την προσπάθεια για την εδραίωση της δημοκρατίας στη χώρα.

Τετάρτη 26/1: Από τις 11 τό πρωί χιλιάδες Ισπανοί συρρέουν στην κηδεία των δικηγόρων παρά τη σχετική απαγόρευση. Η πορεία των 150.000 περιφρουρείται από 1.500 μέλη του ΚΚ και των Έργατικών Έπιτροπών.

● Οι εφημερίδες μιλούν για «διεθνή συνωμοσία».

● Τό ίδιο βράδυ ο Σουάρεθ αναγγέλλει όρισμένα έκτακτα μέτρα: επέκταση χρόνου προληπτικής κράτησης, έρευνα για όπλα, άμεση απέλαση ύποπτων άλλοδαπών, απαγόρευση των διαδηλώσεων, οικονομική ενίσχυση της αστυνομίας με 50 εκ. δολάρια.

● Η αστυνομία απέλευθερώνει όλους σχεδόν τους Ισπανούς άκροδεξιούς (μεταξύ των οποίων τόν ήγέτη της φρανκικής οργάνωσης Fuerza Nueva και τόν ήγέτη των Άνταρτών του Χριστού-Βασιλιά). Κρατά όμως τόν Άργεντινό Χόρχε Τσεζάρσκι, ήγέτη του αντίστοιχου AAA της Άργεντινής.

Πέμπτη 27/1: Ο άρχηγός του στρατού ανανεώνει τη δήλωση νομιμοφροσύνης του στρατού στην πολιτική έξουσία.

● Η αστυνομία διατάσσεται νά προσπατεύει τά γραφεία των κομμάτων της αντιπολίτευσης (μαζί και του ΚΚ).

Παρασκευή 28/1: Ένοπλοι δολοφονούν δύο αστυνομικούς και ένα μέλος της Γκουάρντια Σιβίλ.

● Σε έκτακτη συνεδρίαση ή κυβέρνηση άρνείται νά κηρύξει καθεστώς έκτάκτου ανάγκης, παίρνει όμως έκτακτα μέτρα: επέκταση έξουσιών της αστυνομίας, άναστολή για ένα μήνα των άρθρων 15 και 18 του Fuero de los Espanoles (χάρτης δικαιωμάτων και ύποχρεώσεων της 17.4.45): πρόκειται ούσιαστικά για τήν κατάργηση του άσύλου και κάθε περιορισμού στη διάρκεια κράτησης.

● Όλα τά κόμματα της άριστερας και τά έργατικά συνδικάτα καταδικάζουν τη δολοφονία και έκφράζουν τήν άνησυχία τους για τήν αντιφατικότητα των νέων μέτρων.

Σάββατο 29/1: Όλες οι εφημερίδες της Μαδρίτης και της Βαρκελώνης — συμπεριλαμβανομένης και της φρανκικής El Alcazar — δημοσιεύουν κοινή έκκληση για

θει έναντίον της πολιτικής έξουσίας. Σήμερα κανείς πιά δεν ξέρει τί είναι αιώνιο και τί εύκαιριακό, άφου τά πάντα μοιάζουν ύποταγμένα στις όρέξεις της πλειοψηφίας που θά μπορούσε αύριο νά στραφεί στο μαρξισμό-λενινισμό...».

Οί δυνάμεις αυτές λοιπόν, συγκεντρωμένες όπως είπαμε κυρίως στο στρατό και τήν αστυνομία, άν έχασαν άπό καιρό τό κοινωνικό τους αντίκρισμα· άν χάνουν, με τό θάνατο του Φράνκο και με τήν ανακατανομή στο πλαίσιο του μπλόκ έξουσίας, τήν ιδεολογική τους συνοχή και τους οργανικούς δεσμούς τους με τήν πολιτική έξουσία· άν, γι αυτόν άκριβώς τό λόγο, έκφράζονται αντιφατικά — ή εφημερίδα El Alcazar καταδίκασε τήν «πρόκληση» — και σπασμωδικά, δεν παύουν ώστόσο νά διεκδικούν άφενός τίς εύνοϊκές διαθέσεις της έξουσίας αυτής και άφετέρου ζωτικό χώρο ύπαρξης στο πλαίσιο του κρατικού μηχανισμού.

Μπροστά σ' αυτόν τόν έκβιασμό, και επειδή ή ίδια ή ταξική της φύση προσδιορίζει κάθε άλλη λύση σάν παραχώρηση στον έχθρο, ή κυβέρνηση Σουάρεθ βρίσκεται ύποχρεωμένη νά προχωρεί στη διαφοροποίησή της χωρίς άποφασιστικές «ρήξεις» με τό παλαιό καθεστώς. Όταν λοιπόν, μετά τήν άπελευθέρωση του Καρτίγιο, τό δημοκρατικό «άνοιγμα» διευρύνεται αυτόματα — άφου με τήν άνοιχτή πιά εμφάνιση των κομμουνιστών στην καθημερινή ζωή της Ισπανίας τό ΚΚ έχει ντεφάκτο νομιμοποιηθεί —, ή κυβέρνηση δεν άναγνωρίζει έπίσημα τη διαμορφωμένη κατάσταση, διατηρώντας όρισμένες δυνατότητες συνέννησης με τους φρανκικούς· ενώ, άπό τήν άλλη μεριά, προσπαθει νά τους έλέγξει, με καιριες αντικαταστάσεις στην ήγεσία του στρατεύματος. Η δήλωση νομιμοφροσύνης της ένλόγου ήγεσίας στην πολιτική έξουσία άφαιρεί άπό τους φρανκικούς κάθε δυνατότητα για κάποια έπίσημα υίοθετημένη αντίδραση. Οί πρώτες δολοφονίες θά γίνουν στο έπίπεδο του «αυθόρημτου»: δύο νεκροί στις διαδηλώσεις της 23ης και 24ης Ιανουαρίου. Θά ένισχύσουν όμως τη «συμμαχία» κυβέρνησης-αντιπολίτευσης: ο Σουάρεθ θά δεχτεί τους 6 εκπροσώπους της δημοκρατικής αντιπολίτευσης, στην όποία μετέχει και τό ΚΚ. Η δεύτερη δολοφονία, οργαωμένη αυτή τη φορά, έχει σαφή στόχο: οι 5 κομμουνιστές δικηγόροι είναι φορείς των ιδιότυπων μορφών σύνδεσης που έχουν άποκαταστήσει οι κομμουνιστές με τό μαζικό κίνημα στα τόσα χρόνια άνυπαρξίας θεσμοθετημένης πολιτικής ζωής. Η πρόκληση προς τη μεριά των κομμουνιστών είναι όλοφάνερη. Με τη μεγαλειώδη όμως διαδήλωση της κηδείας και τίς τεράστιες έργατικές άπεργίες διαμαρτυρίας ο Ισπανικός λαός κάνει τη δική του έπιλογή: ψυχραιμία, αλλά και σταθερή διεκδίκηση διεύρυνσης της δημοκρατίας. Η κυβέρνηση άπαντά άπαγορεύοντας τό ίδιο βράδυ τίς συγκεντρώσεις και ένισχύοντας τίς έξουσίες της αστυνομίας, της ίδιας αυτής αστυνομίας που είναι ύπεύθυνη για τόν ένα τουλάχιστον φόνο. Ταυτόχρονα προσπαθει νά ξεπεράσει τίς δικές της αντιφάσεις και νά άποφύγει τη σύγκρουση, κι αυτό με έναν έξορισμό — σ' αυτή τη λύση άλλωστε βρίσκει σύμφωνη και μία μερίδα της αντιπολίτευσης και τό μεγάλο μέρος του ξένου άστικού τύπου: ύπεύθυνη για τήν πρόκληση κατονομάζεται ή «διεθνή συνωμοσία», οι τρομοκράτες έγγένη που θέλουν νά ανακόψουν τήν ειρηνική πορεία της χώρας (ή έρμηγεία της διεθνούς συνωμοσίας μάλιστα πάει νά άποκρυσταλλωθεί στο πρόσωπο του άργεντινού Τσεζάρσκι, ήγέτη της αντικομμουνιστικής οργάνωσης AAA που, στην Ισπανική της έκδοση, ανέλαβε τήν ευθύνη της δολοφονίας των δικηγόρων). Τό έπόμενο χτύπημα, ή δολοφονία

Διεθνής Έπικαιρότητα

«ένοτητα όλων των Ισπανών εναντίον της τρομοκρατίας».

● Τό Grapo, με ανακοίνωσή του από τό άλγερινό ραδιόφωνο άναλαμβάνει τήν ευθύνη γιά τήν τελευταία δολοφονία.

● Η άστυνομία προβαίνει σέ άθρόες συλλήψεις μελών των άριστερά του ΚΚ οργανώσεων. Πρόκειται γιά τό Κόμμα Έργασίας (ΡΤΕ), τήν Έπαναστατική Όργάνωση Έργαζομένων (ΟΡΤ), τήν Όργάνωση τής Κομμουνιστικής Άριστεράς (ΟΙΚ), τήν Κομμουνιστική Ligue (τροτσκιστές) και τή FAI (Όμοσπονδία των άναρχικών).

● Έπεισόδια στήν κηδεία των άστυνομικών από άτομα πού ζητωκραυγάζουν ύπέρ του Φράνκο. Τά παρόντα μέλη τής κυβέρνησης άποχωρούν διακριτικά. Παρατηρείται δυσφορία σέ μονάδες του στρατού και στήν άστυνομία (οί διευθυντές τής πολιτοφυλακής, τής άστυνομίας και τής γενικής ασφάλειας είχαν άντικατασταθεί πριν από τρεις βδομάδες).

● Τό ΚΚ δημοσιεύει στις έφημερίδες συλλυπητήρια πρós τις οικογένειες των θυμάτων. Ό πατέρας ενός από τους δικηγόρους επισκέπτεται τήν οικογένεια ενός από τους άστυνομικούς-θύματα.

● Τό βράδυ, νέα έκκληση του Σουάρεθ από τήν τηλεόραση.

● Έπώνυμη δήλωση του ύπουργού Έργασίας Ντόλε Μάτε: «Δέν άσπάζομαι τήν άποψη ότι οι άπαγωγές είναι έργο έστρεμιστών τής άριστεράς. Πρόκειται γιά περίεργες περιπτώσεις, και πολλοί θά έκπλαγούν όταν διαλευκανθούν».

Κυριακή 30/1: Τό ΚΚ, όλες οι άριστερές οργανώσεις πού χτυπήθηκαν από τήν άστυνομία, ή όμοσπονδία των σοσιαλιστικών κομμάτων, οι Έργατικές Έπιτροπές και τά συνδικάτα (UGT, USO) καταγγέλλουν τις συλλήψεις. Τό ΚΚ υπερασπίζεται—κατονομάζοντάς τες— τις πρós τά άριστερά του οργανώσεις και καταγγέλλει ότι οι συλλήψεις επιχειρούν νά άποκρύψουν τους πραγματικούς ένόχους.

Δευτέρα 31/1: Ό Χουάν έπιθεωρεί τις έγκαταστάσεις μιάς μερραρχίας τής πρωτεύουσας.

Τήν έβδομάδα πού άκολουθεί άποκαθίσταται ή ήρεμία στή χώρα. Η άστυνομία άπελευθερώνει όλους σχεδόν τους άριστερούς πού είχε συλλάβει, ενώ κατά παράδοξο τρόπο διοχετεύονται πληροφορίες γιά τήν τύχη των Όριόλ και Βιλλασεκούζα. Στις 11/2 άνακοινώνεται ή άπελευθέρωσή τους «από τήν άστυνομία».

των τριών άστυνομικών, φιλοδοξεί νά εκβάσει οριστική στροφή πρós τά δεξιά. Άλλά ή κραυγαλέα ύποπτη φύση τής μυστηριώδους όργάνωσης GRAPO, οι αυθόρμητες έκδηλώσεις συμφιλίωσης άκόμη και μέ άστυνομικούς, και κυρίως, τέλος, ή στάση δλόκληρη τής αντιπολίτευσης, και ιδιαίτερα του ΚΚ και όλων των άριστερά του πολιτικών σχηματισμών, φέρουν άποτελεσμα αντίθετο από τό επιδιωκόμενο: άν ή άστυνομία, πού ή δολοφονία τής λύνει τά χέρια, μπορεί νά μεταφράζει τήν έντολή γιά πάταξη τής τρομοκρατίας σέ άθρόες συλλήψεις άριστερών, άν άκόμη στο στρατό παρατηρούνται συγκεντρώσεις «άγανακτισμένων» άξιωματικών, ή συμβιβαστική ώστόσο έκδοχή τής άόριστης τρομοκρατίας καταρρέει εκ των πραγμάτων, ή προέλευσή τής έντοπίζεται σαφέστερα—ή κυβέρνηση άναγκάζεται νά άρνηθει ήμειπίσημα τήν ευθύνη άριστερών (βλ. δηλώσεις ύπουργού Έργασίας σχετικά μέ τό GRAPO)—, και ή ίδια ή άστυνομία θά ύποχρεωθεί τις επόμενες μέρες νά άπελευθερώσει τους περισσότερους άριστερούς πού είχε συλλάβει. Ό ίδιος ό Σουάρεθ μάλιστα θά ύποσχεθεί έπίσπευση των εκλογών και άπελευθέρωση των πολιτικών κρατούμενων. Τήν επόμενη βδομάδα άλλωστε ή κυβέρνηση θά ύποχρεωθεί νά άντιμετωπίσει τό ζήτημα τής άναγνώρισης των κομμάτων, παραπέμποντάς το βέβαια στή δικαιοσύνη, γιά νά άπαλλαγεί από τήν ευθύνη πού μοιραία θά όξυνε τις σχέσεις της μέ ένα από τά δύο στρατόπεδα.

Τό καθοριστικό στοιχείο στήν άντιφατική αυτή πορεία είναι φυσικά τό τεράστιο «μέτωπο» πού έχει συγκροτήσει στήν πράξη ό ισπανικός λαός, και πού εκφράζεται—μερικά άκόμη— μέσα από τους ποικίλους πολιτικούς σχηματισμούς τής δημοκρατικής αντιπολίτευσης. Παρόλο πού ή άπόσταση πού τό χωρίζει από τήν κυβέρνηση Σουάρεθ είναι μεγάλη, πρós τό παρόν μοιάζει νά άσκει άποτελεσματικά τήν ισχυρή έλκτική του δύναμη πρós τήν κατεύθυνση του έκδημοκρατισμού. Τό ισπανικό ΚΚ έχει συμβάλει άποφασιστικά στον προσδιορισμό τής στρατηγικής αυτού του «μετώπου». Στο μέτρο πού όφείλει νά άποτελέσει τήν αιχμή τής συνειδητής παρέμβασης στις εξέλιξεις, ή άποτελεσματικότητά του θά έξαρτάται από τή σύμφιση των δεσμών του μέ τις μάζες—δεσμών πού φάνηκαν νά κλονίζονται μέ τήν άμφιλεγόμενη έπιλογή τής άποχής από τό δημοψήφισμα τής 15ης Δεκεμβρίου, αλλά πού δείχνουν νά έδραιώνονται σταθερά μέ τή βαθμιαία κατάκτηση τής άνοιχτής παρουσίας του στήν πολιτική ζωή τής χώρας, και τήν ουσιαστική νομιμοποίησή του στα μάτια όλο και ευρύτερων στρωμάτων του ισπανικού λαού. Η δική του έρμηνεία γιά τήν πρόκληση ήταν σαφής: πηγή τής είναι «τά φασιστικά στοιχεία πού θέλουν νά δημιουργήσουν κλίμα άναταραχής, και νά παρεμποδίσουν τήν ειρηνική μετάβαση στή δημοκρατία» (δήλωση Καρίγιο). Τό ΚΚ άλλωστε πρόσφερε τά άδιάσειστα τεκμήρια τής δικής του πίστης σ' αυτόν τον τρόπο μετάβασης, κρατώντας σέ έκπληκτικό επίπεδο τάξης και ψυχραιμίας τον όγκο των 150 χιλιάδων και πλέον Ισπανών πού παρακολούθησαν τήν κηδεία των κομμουνιστών δικηγόρων, παρ'—και αυτό έχει σημασία— τήν άπαγόρευση.

Στήν τακτική τής ύπονόμευσης του «μετώπου» πού έπιχειρήσε ή κυβέρνηση μέ τις συλλήψεις μελών των άριστερών οργανώσεων FAI, ΡΤΕ, ΟΡΤ, ΟΙΚ κ.λπ.—άφήνοντας άθικτο τό ΚΚ— όλες οι άριστερές οργανώσεις μαζί μέ τό ΚΚ άπάντησαν καταγγέλλοντας άπερίφραστα τις συλλήψεις αυτές. Στο μέτρο λοιπόν πού ό δεσμός ισπανικών μαζών-ΚΚ ένισχύεται, θά

Διεθνής Έπικαιρότητα

- Στις 8/2 το ύπουργικό συμβούλιο αποφασίζει την καθιέρωση διαδικασίας για τη νομιμοποίηση των κομμάτων: τα κόμματα οφείλουν να υποβάλουν σχετική αίτηση μαζί με το καταστατικό τους στο ύπουργείο Έσωτερικών. "Αν ή έγκριση δέν δοθεί σέ δέκα μέρες, ή υπόθεση παραπέμπεται στό Άνώτατο Δικαστήριο.
- Τήν ίδια μέρα ή Μαδρίτη ανακοινώνει τήν άποκατάσταση διπλωματικών σχέσεων με τή Μόσχα.
- Στις 11/2 τό ΚΚ υποβάλλει αίτηση νομιμοποίησης. Στό μεταξύ ό ΚΚ ή έχει εκλεγεί εκπρόσωπος τής δημοκρατικής αντιπολίτευσης σέ μιά από τίσ έπιτροπές διαπραγματεύσεων, καί έκκρεμεί άμεση συνάντησή του με τόν Σουάρεθ.

διαπλέκεται καί ή πολιτική του στέρεα με τίσ βασικές σταθερές του ίσπανικού «μετώπου»: όχι υποχώρηση τής δημοκρατίας έν όνόματι του «κινδύνου», όχι έφησυχαστική έναπόθεση τής τύχης τής δημοκρατίας στά χέρια τής κυβέρνησης Σουάρεθ πού έξαιτίας τών ένδογενών αντιφάσεων τής κινδυνεύει νά μήν τήν ολοκληρώσει, αλλά συνεχής διεύρυνση τής δημοκρατίας μέσα από τή σφυρηλάτηση ενός όλο καί πιό συμπαγούς μετώπου. Γιατί άν τά γεγονότα πού είδαμε πρόσφατα όδηγούν στήν υπόθεση ότι ό φασισμός έχει χάσει πιά τό στοίχημα στήν Ίσπανία, δέν έχουν ώστόσο μικρότερη σημασία για τήν πορεία τής ίσπανικής κοινωνίας τά όρια τής αστικής δημοκρατίας πού πραγματικά διακυβεύονται αυτή τή στιγμή.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ

ΑΙΓΥΠΤΟΣ ΩΡΑ ΜΗΔΕΝ ΜΕΤΑ ΤΗ ΛΑΪΚΗ ΕΚΡΗΞΗ

Τά πρόσφατα δραματικά γεγονότα στήν Αίγυπτο έχουν άσφαλώς πολύ μεγαλύτερη σημασία άπ' όση τους δόθηκε στήν είδησεογραφία καί τό σχολιασμό του τύπου. Η έξέγερση έναντίον τών άφόρητων συνθηκών ζωής στήν από χρόνια λιμνάζουσα αίγυπτιακή οικονομία ήταν για πρώτη φορά έντυπωσιακά γενικευμένη σέ όλη τή χώρα καί σέ μεγάλο βαθμό αϋθόρμητη, παρά τίσ χιλιοειπωμένες καί γνωστές καί σέ μās ψαλμωδίες του Σαντάτ περί σατανικών κομμουνιστών υποκινητών καί τά τοιαύτα. Γενικευμένη, αϋθόρμητη καί αίφνίδια. Είχε δηλαδή όλα τά χαρακτηριστικά τής λαϊκής έκρηξης. Δέν ήταν όμως αναπάντεχη για όσους παρακολουθούν από καιρό τήν ιλιγγιώδη πτώση του πραγματικού επιπέδου ζωής τών μεγάλων μαζών του αίγυπτιακού λαού καί τήν άπόλυτη παραλυσία του καθεστώτος πού άλλο δέν ξέρει παρά νά έπαιτεί διεθνώς καί ...ένδοαρθρικών ένα «σχέδιο Μάρσαλ» για τήν Αίγυπτο (τό έχει μάλιστα εκτιμήσει σέ 12 δισεκατομμύρια δολάρια). Μπροστά στήν έκρηξη, ή κυβέρνηση έστειλε τό στρατό (για πρώτη φορά σέ τέτοια κλίμακα) καί... άκύρωσε τίσ αύξήσεις τών τιμών πού είχε άναγγείλει, πού ήταν μιά από τίσ προϋποθέσεις για τήν «έξυγίανση» τής οικονομίας πού άπαιτούσαν καί άπαιτούν οι ύποψήφιοι δανειστές καί δωρητές τής.

Όπωσδήποτε ή κρίση πού άνοιξε τόσο αίματηρά δέν σταματά έδώ. Άλλά αξίζει νά ύπογραμμιστούν μερικά σημεία πού αυτή ή κρίση φωτίζει έξανά με ιδιαίτερο τρόπο.

1. Η λαϊκή έξέγερση σφράγισε μιά για πάντα, συμβολικά τουλάχιστον, τήν παταγώδη άποτυχία τής διαβόητης στρατηγικής τής «μή καπιταλιστικής ανάπτυξης» πού είναι κατά κάποιον τρόπο ή ρωσική μετάφραση του «ίσλαμικού σοσιαλισμού» στήν Αίγυπτο καί άλλων άνάλογων (τό επίθετο αλλάζει: άφρικανικός, αϋθεντικός, είδικός κ.ά.) «σοσιαλισμών» σέ άλλες χώρες του ίδιου τύπου. Από καιρό οι Σοβιετικοί προπαγανδιστές έχουν παραμερίσει τόν όρο, ιδιαίτερα από τότε πού. έλειψε ή μειώθηκε σημαντικά τό μοναδικό στοιχείο πού στήν πραγματικότητα του έδινε ένα κάποιο περιεχόμενο: ή φιλορωσική έξωτερική πολιτική τών καθεστώτων στά όποια άναφέρονταν. Άλλά θά περιμένουμε, ως φαίνεται, πολύ καιρό έώσπου οι αντίληψεις πού συνδέονται με αυτόν τό σοσιαλισμό ριχτούν,

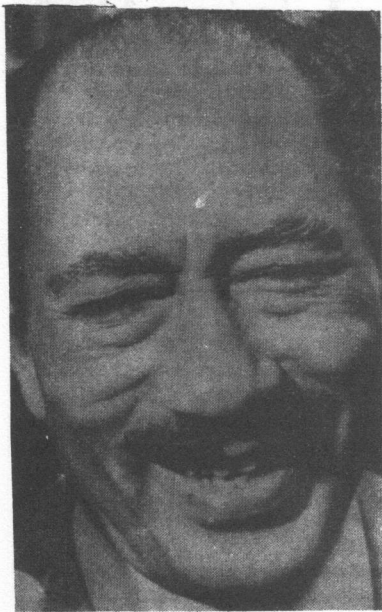

Διεθνής Έπικαιρότητα

μετά τη σχετική αυτοκριτική, στον κάλαθο των θεωρητικών ἀχρήστων. Έτσι, δέν πρέπει νά περιμένουμε καμιά ιδιαίτερη θεωρητική ανακατάταξη ούτε καί στό χώρο της ελληνικής οικονομικής καί πολιτικής σκέψης πού τόσα πολλά καί βαρύγδουπα είχε πει πάνω στό ίδιο θέμα. Όπως δέν είδαμε καμιά ἀνάλογη δημόσια αυτοκριτική μετά ἀπό τίς σφαγές πού διέπραξε τό «σοσιαλιστικό» συριακό Μπάαθ στόν Λίβανο. Ωστόσο ἄς μὴν κουραζόμαστε νά υπενθυμίζουμε τά πράγματα αὐτά, γιατί πάνω τους πολλοί, ἐλαφρῶ τῆ καρδιά, βασίζουν γενικότερες σκέψεις καί προτάσεις πού ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ἀφοροῦν καί τήν ελληνική πολιτική.

2. Ἡ ἐξέγερση τοῦ αἰγυπτιακοῦ λαοῦ κατέδειξε καί τήν πλήρη ἀποτυχία τῆς «ἰνφίταχ», δηλαδή τῆς «πολιτικῆς τῆς ἀνοιχτῆς πόρτας», πού ὁ Σαντάτ είχε ἀποφασίσει νά προσφέρει ἀπό τό 1971 καί δῶθε στό ξένο κεφάλαιο, ιδιαίτερα τό ἀμερικανικό. Ἡ ἀποτυχία αὐτή ἀξίζει μερικά σχόλια. Τό διεθνές κεφάλαιο καί οἱ κυβερνήσεις τῆς Δύσης δέν ἀδιαφοροῦν καθόλου γιά τήν Αἴγυπτο, ἀπό καμιά ἀποψη: Χώρα μεγάλη, ἡγετική δύναμη στόν ἀραβικό κόσμο, μέ σημαντικό ἐργατικό πληθυσμό, μέ ἀρχαία καί ἐξαιρετικά ἀποδοτική γεωργία, μέ στρατηγική γεωπολιτική θέση, μέ πολυπληθές καί εἰδικευμένο «ἀνθρώπινο ὑλικό» πού ἐξάγει κατά ἑκατοντάδες χιλιάδες σ' ἄλλο τόν κόσμο, ιδιαίτερα τόν ἀραβικό, μέ ἀξιοσημείωτη βιομηχανική ὑποδομή, ἡ Αἴγυπτος ἀποτελεῖ σήμερα ἕνα ἀπό τά σημαντικά παιχνίδια στίς διεθνείς οικονομικές καί πολιτικές σχέσεις. Ἀλλά ὁ τύπος ἀνάπτυξης της καί τό καθεστῶς της ἔχουν ὀδηγήσει σ' ἕνα σχεδόν ἐρμητικό ἀδιέξοδο: μέ τίς σημερινές συνθήκες ἡ σχέση πληθυσμοῦ-γῆς ἔχει φτάσει στό ὑψιστό τεχνικά δυνατό σημεῖο. Ἡ ἀπαραίτητη γιά παραπέρα ἀνάπτυξη ἐκβιομηχάνιση τῆς γεωργίας προσκορῶν σέ ἀξεπέραστα ἐμπόδια: βιομηχανία προσανατολισμένη πρὸς τίς «ἀνάγκες» τῶν ἀστικῶν πληθυσμῶν καί ιδιαίτερα τῶν κυρίαρχων στρωμάτων τους (εἶδη —σχετικῆς φνσικά— πολυτελείας), ἄνιση κατανομή τῆς γῆς καί ἐξαθλίωση τῶν χωρικῶν (4-5 ἑκατομ. ἀκτῆμονες), διατήρηση τῶν εἰσοδημάτων σέ ἐπίπεδο ἀδιανόητα χαμηλό (ὑπάρχουν πολυάριθμες περιπτώσεις ὅπου τό ἐτήσιο χρηματικό εἰσόδημα δέν ξεπερνάει τίς 300 δραχμές), βαρύτατη καί γραφειοκρατική κρατική ἐπέμβαση στήν ὀργάνωση καί λειτουργία τῶν «συνεταιρισμῶν» (στήν πραγματικότητα εἶναι ὄργανα κυριολεκτικοῦ ξεζουμίσματος τῶν χωρικῶν), κ.λπ. Ἡ βιομηχανία, παρά τήν πεισματική καί ἀξιοσημείωτη ἀνάπτυξη καί διαφοροποίησή της, δέν ὑποφέρει ἀπό μικρότερα κακά: πληθωρική ἀπασχόληση, χαμηλά μεροκάματα, ὑψηλό κόστος παραγωγῆς (δέν μπορεῖ νά ἔχει «οἰκονομίες κλίμακος» ἐφόσον τά μέσα εἰσοδήματα προσφέρουν μιά ιδιαίτερα στενή ἀγορά), ὑποαπασχόληση τοῦ δυναμικοῦ της, γραφειοκρατική ὀργάνωση σπάνια στά χρονικά, διαφθορά στίς (στρατιωτικές) διοικήσεις, ὑπεξαιρέσεις, κλοπές, νεποτισμός κ.λπ. Γενικότερα ἡ οἰκονομία ζεῖ καί λειτουργεῖ ὑποτονικά, πάνω σέ ὑποδομές φτιαγμένες γιά πολύ μικρότερο πληθυσμό καί πολύ μικρότερη οικονομική καί καθημερινή δραστηριότητα: συγκοινωνίες ὑπερκορεσμένες (οἱ ἄνθρωποι ταξιδεύουν συχνά στή σκεπή τῶν τρένων, λεωφορείων κ.λπ.), τηλεφωνο ἀχρηστευμένο (δύο ἕως ὀκτώ μέρες ἀναμονῆς γιά ἕναν ἀριθμό στό ἐξωτερικό, ἀνάλογα μέ τή χώρα), δρόμοι ὑπερκορεσμένοι, πόλεις μέ τή μεγαλύτερη πυκνότητα κατοίκων στόν κόσμο, συνοικίες χωρίς νερό καί ἤλεκτρισμό, κατοικίες γιά τούς πολλούς σέ ἄθλια κατάσταση καί ὑπερφορτωμένες (μέχρι πού στό Κάιρο ἕνα νεκροταφεῖο ἔχει μετατραπεί σέ συνοικία 30-40.000 κατοίκων...). Ἀτέλειωτα εἶναι τά ἀπίστευτα ρεκόρ τῆς αἰγυπτιακῆς οἰκονομίας καί καθημερινῆς ζωῆς.

Αὐτή ἡ ἐκρηκτική κατάσταση εἶναι ὁ ἕνας ἀπό τούς σημαντικότερους, μακροχρόνια, λόγους γιά τούς ὁποίους οἱ ξένες ἐπιχειρήσεις δέν ἐπενδύουν στήν Αἴγυπτο. Στή διάρκεια τοῦ πολέμου στόν Λίβανο, ὄσες ἐπιχειρήσεις ἔφυγαν ἀπό κεῖ προτίμησαν τήν Ἀθήνα ἢ ἄλλες πόλεις τῆς περιοχῆς καί ὄχι τό Κάιρο ὅπου τούς ἐκλιπαροῦσαν νά πάνε. Μιά δύο τουριστικές ἐπιχειρήσεις καί κάποιο γαλλικό ξενοδοχεῖο (ἀπομονωμένο

Διεθνής Έπικαιρότητα

από την πόλη, με γέφυρα γιά νά ελέγχονται οί εισερχόμενοι), κάποιον σαουδίτες και άλλοι γειτονικοί σείχηδες πέρασαν γιά λίγο ή μένονν ακόμη στην πόλη πού τούς φαίνεται ή γή τής ντόλτσε βίτα σέ σχέση μέ τήν αύστηρότητα τής ερήμου τους, πολλές αντιπροσωπεΐες πού ξορχονται και απέρχονται, αυτά είναι περίπου τά μόνα άπτά άποτελέσματα τής «ίν-φίταχ».

Υπάρχουν βέβαια και άλλοι λόγοι: ή εΐρήνη στη Μέση Άνατολή δέν έχει ακόμη έντελώς έπισφραγιστεί, παρά τίς συνεχείς ύποχωρήσεις του Σαντάτ και τών άλλων ήγετών (πρόσφατα οί σαουδίτες δέχτηκαν γιά πρώτη φορά τή μη άμφοιβήτηση τής ύπαρξης του Ίσραήλ ως κράτους). Οί Παλαιστίνιοι δέν έχουν έντελώς δαμασσει, παρά τίς άλλεπάλληλες σφαγές και προδοσίες από τή μεριά τών «άδελφών», αλλά φαίνεται πώς ό δρόμος πρós τίς τελικές διαπραγματεύσεις άνοιξε. Θά δοϋμε.

Τέλος, ένας ακόμη λόγος είναι ή άπόλυτη άδυναμία του καθεστώςος νά επιφέρει διαρθρωτικές αλλαγές πού έμμεσα ή ρητά ζητεί τό διεθνές κεφάλαιο: μείωση του ρόλου του δημόσιου τομέα τής οικονομίας, έξυγίανση τών δημοσίων οικονομικών, μεταρρύθμιση του κώδικα εργασίας (κυρίως τό δικαίωμα γιά έλευθερη άπόλυση τών εργατών) κ.λπ. Τά συμφέροντα ορισμένων μικροαστικών και μεσοαστικών στρωμάτων πού ζοϋν από τόν δημόσιο τομέα, ό φόβος κοινωνικής έκρηξης από τήν «έξυγίανση» τών δημοσίων οικονομικών και τής πληθωρικής άπασχόλησης στη βιομηχανία και τή διοίκηση, αυτά και άλλα ανάλογα παρέλυσαν τίς κάποιες διαθέσεις γιά δράση του καθεστώςος. Άλλά ή στιγμή τής αλήθειας πλησιάζει. Άπόδειξη τά γεγονότα του περασμένου μήνα.

3. Η ύποχώρηση του Σαντάτ και ή ματαίωση τής αύξησης τών τιμών είναι κατά τή γνώμη μου προσωρινή και μόνο ύποχώρηση αλλά συνάμα είναι και άπόδειξη άδυναμίας. Τό καθεστώς χάνει ταχύτατα τήν έπιρροή του, τό κύρος του, μέ δύο λόγια τήν ήγεμονική λειτουργία του, ή τουλάχιστο τήν εικόνα πού εΐχε κατορθώσει νά οικοδομήσει στά χρόνια του νασερισμοϋ και μετά, τήν περίοδο τών μεγάλων ελπίδων τής φιλελευθεροποίησης και τής «νίκης» του Ώκτώβρη του 1973. Οί συνεχείς παλινωδίες στις διάφορες ένοποιήσεις μέ τή μη ή τήν άλλη «άδελφική» χώρα, ή συνεχιζόμενη και δαιωνιζόμενη κατοχή εθνικών έδαφών από τό Ίσραήλ παρά τή «νίκη», ή ύποπτη συμπεριφορά θεατή, αλλά και σέ ορισμένες φάσεις συνενόχου, στη σφαγή τών Παλαιστινίων, ή έπίμονη μέχρι κυριολεκτικής αηδίας έκκληση στο έξωτερικό και τόν «άδελφό» Χένου νά βοηθήσει τήν Αίγυπτο νά σταθεί στα πόδια της, όλα αυτά αφάιρσαν από τό καθεστώς τόν εθνικιστικό μανδύα πού του εΐχε δώσει ό Νάσερ. Τί άλλο έμεινε; Η βελτίωση τών συνθηκών ζωής και ή έλπίδα γιά ένα καλύτερο αύριο. Πάει και αυτή, και μέ τί τρόπο! Μένει ή γυμνή βία και ή καταπίεση, γιά νά δαιωνιστεί τό καθεστώς και νά μπορέσει νά επιβάλει τίς αναγκαίες γιά τήν πολιτική του μεταρρυθμίσεις. Σ' αυτόν τόν τομέα πάντως τό παρελθόν και τό παρόν του έγγυώνται γιά τό μέλλον. Όχι όμως αναγκαστικά και τό μέλλον του.

4. Τέλος ή εξέγερση άποκάλυψε ένα άλλο σημαντικό στοιχείο τής αιγυπτιακής κοινωνίας: τήν επικίνδυνη και κυριολεκτική άπογύμνωση του αιγυπτιακού λαού από τά βασικά στοιχεία τής πολιτικής του έκφρασης, πού είναι οί οργανωμένοι πολιτικοί σχηματισμοί και ή προοδευτική διάνοηση.

Και σέ ό,τι άφορά τούς οργανωμένους πολιτικούς σχηματισμούς, τό καθεστώς από χρόνια φρόντισε γιά τή συντριβή τους, συχνά μέ τή στωική συγκατάβαση ορισμένων από αυτούς στο όνομα κάποιον «προλεταριακού διεθνισμού». Η άναγέννηση τών λαϊκών πολιτικών κινήματων έχει ήδη αρχίσει σέ συνθήκες έξαιρετικά δύσκολες, και κανείς δέν μπορεί νά προβλέψει ποιός θά κερδίσει τόν άγώνα δρόμου πού αρχίζει. Τό μόνο πού μπορούμε νά ποϋμε είναι ότι τά πρόσφατα γεγονότα ήταν ένα πλήγμα γιά τό καθεστώς, μέ τήν έννοια ότι στη λανθάνουσα ή άνοιχτή άναμέτρηση θά στραφούν έναντίον του.

ΜΙΧΑΗΛΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

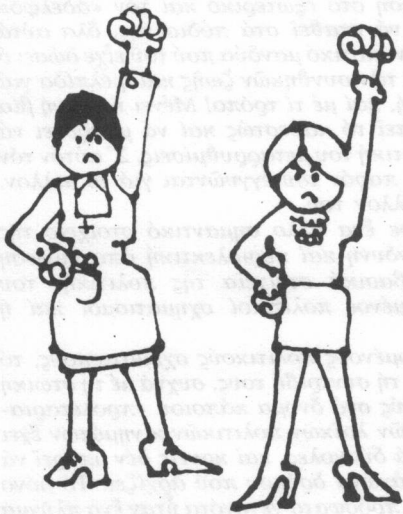

Διεθνής Έπικαιρότητα

ΙΤΑΛΙΑ: ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΛΕΥΘΕΡΗΣ ΑΜΒΛΩΣΗΣ

Στις 21 Ιανουαρίου 1977 η Ιταλική βουλή υπερψήφισε τó νόμο για τήν έγκουσία διακοπή τής έγκυμοσύνης. Ο νόμος χαρακτηρίστηκε ιστορικής σημασίας: καταργεί τίσ προηγούμενες σχετικές με τήν άμβλωση διατάξεις του Ποινικού Κώδικα που ίσχυαν από τήν εποχή του φασισμού. Μέ τó νέο νόμο ή έκτρωση δέν άποτελεί πλέον άδίκημα, ποινικά διωκόμενο, και ή απόφαση για τή διακοπή τής έγκυμοσύνης άνήκει πρωταρχικά στή δικαιοδοσία τής γυναίκας, τήν ασφάλεια τής όποιás έγγυάται τó κράτος με τήν όργάνωση τής δημόσιας υγείας και τήν κοινωνική περίθαλψη.

Άξίζει τόν κόπο να ρίξουμε μιά ματιά στό πολιτικό πλαίσιο όπου έγινε δυνατή ή υπερψήφιση του νόμου που άποτελεί μιά πρώτη θεσμική κατάκτηση μετά από έξι δλόκληρα χρόνια κινητοποιήσεων για τή χειραφέτηση τής γυναίκας. Τά πρόσφατα πολιτικά γεγονότα τής Ιταλίας είναι γνωστά (βλ. Πολίτης, τεύχ. 2) και εύγλωττα. Στις 12 Μαΐου 1974 διεξάγεται τó δημοψήφισμα για τή νομοποίηση του διαζυγίου, που σημαίνει τήν πρώτη έκλογική ήττα τών συντηρητικών κοινωνικών αντίληψεων και τών κοινωνικών τους φορέων. Οί δημοτικές εκλογές του Ιουνίου 1975 και οί βουλευτικές τής 23ης Ιουνίου 1976 θά επιβεβαιώσουν τή μετατόπιση τών λαϊκών στρωμάτων προς τά άριστερά - δημοκρατικά κόμματα και ιδιαίτερα προς τó Κομμουνιστικό, που αναδεικνύεται προοδευτικά, και στόν κοινωνικό χώρο, σέ κόμμα ικανό να άσκήσει τήν έξουσία. Οί ήμερομηνίες αυτές συνδέονται, βέβαια, με πολιτική αστάθεια, έκφραση άλλωστε καταρχήν τής διεθνούς και ειδικότερα τής έσωτερικής οικονομικής κρίσης που μαστίζει τήν Ιταλία. Τó ποιοτικά διαφορετικό στοιχείο που ένδέχεται να παίξει σημαντικό ρόλο στις κοινωνικές εξελίξεις τής χώρας, έγκειται στό ότι ή βαθμιαία ιδεολογική φθορά του συντηρητικού συγκροτήματος και οί άλλοεπάλληλες πολιτικές οικονομικές κρίσεις συνειδητοποιούνται ως κοινωνικές αντιθέσεις και μέσα στόν ιδιωτικό χώρο τής οικογενειακής ζωής και στις καθημερινές διανθρώπινες σχέσεις. Σηματοδοτούν, μπορούμε να πούμε, τά συμπτώματα μιάς ευρύτερης ήθικης και πολιτιστικής κρίσης και συνάμα τή χρεοκοπία κοινωνικών παραδοχών πολλών γενεών και μιάς δλόκληρης ιστορικής περιόδου που φθίνει. Τó αίτημα για τήν κατάργηση του παλαιού άνελεύθερου νόμου είχε ευρεία λαϊκή άπήχηση, παράλληλα με τήν αύξηση και τή συστηματική γνωστοποίηση του άριθμου τών άποβολών και τών έθελούσιων «παράνομων» άμβλώσεων. Θά έντοπιστεί ότι ή αίτία τών άποβολών βρίσκεται συνήθως στους δυσμενείς όρους εργασίας, ενώ τó κίνητρο τών παράνομων άμβλώσεων για τίσ περισσότερες νέες γυναίκες θά έντοπιστεί αντίστοιχα στους δυσμενείς όρους διαβίωσης, τούς όρους οικογενειακής ύποτέλειας, τίσ κοινωνικές προκαταλήψεις και τήν παντελή έλλειψη σεξουαλικής παιδείας. Η γνωστοποίηση τών περιπτώσεων «άνεπιτυχών» έπεμβάσεων, θανάτων και πληθώρας κρουσμάτων σχετικών με τίσ συνθήκες παρανομίας και συνακόλουθης έμπορικής εκμετάλλευσης μέσα στις όποιες γίνεται ή άμβλωση, δημιουργούν έρωτηματικά και μιά κίνηση διαμαρτυρίας που άγγίζει άλντα και έπειγοντα ζητήματα τής καθημερινής ζωής: τή θέση τής γυναίκας στήν παραγωγή και ταυτόχρονα τή σχέση της με τόν άντρα, τήν οικογένεια, τά παιδιά της, τήν εργασία, τήν έρωτική ζωή.

ΣΗΜΑΝΤΙΚΑ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Διεθνής Έπικαιρότητα

Τό «Γυναικείο Κίνημα» «άνδρώνεται» μέσα στά γεγονότα καί μέ αφετηρία τά συμπτώματα τής διπλής εκμετάλλευσης πού προέρχονται από τήν παράλληλη δράση δύο παραγόντων: τού κοινωνικού συστήματος καί τών έσωτερικών πλεγμάτων πού ύπαγορεύουν στόν άντρα τυραννικά πρότυπα συμπεριφοράς στίς σχέσεις του μέ τό «άλλο φύλο».

Τό γυναικείο κίνημα προβάλλει τό αίτημα τής άμβλωσης, διεκδικώντας γιά τή γυναίκα τό δικαίωμα νά αποφασίζει γιά τή γέννα της, τό παιδί καί τόν έαυτό της. Προωθείται δηλαδή τό αίτημα γιά ελεύθερη άμβλωση σάν κατοχύρωση τού δικαιώματος αυτοδιάθεσης τής γυναίκας. Ή αντίληψη αυτή τού γυναικείου κινήματος δέν συμβαδίζει μέ τίς εκτιμήσεις καί τό αντίστοιχο αίτημα γιά νομιμοποίηση τών άμβλώσεων πού πρόβαλε άρχικά τό Ίταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα. Χρονολογικά τό ιστορικό τού νόμου πού ψηφίστηκε πρόσφατα έχει ως εξής:

Τό 1973 ό τότε βουλευτής τού Σοσιαλιστικού Κόμματος Loris Fortuna ύποβάλλει νομοσχέδιο γιά τό ζήτημα τών άμβλώσεων. Προηγείται καί έπεται διεξοδική ένημέρωση γιά τό θέμα, κυρίως από τίς στήλες τού άριστερου καί γενικότερα τού δημοκρατικού τύπου. Έλεύθερη έκφραση καί νομιμοποίηση τών άμβλώσεων είναι οί δύο κύριες άπόψεις πού συζητήθηκαν στό δημοκρατικό στρατόπεδο. Ή καθολική εκκλησία καί ένα μέρος τού ιατρικού κόσμου άντιδρούν στό σύνολο τών άπόψεων πού διατυπώνονται γιά τήν άμβλωση, χαρακτηρίζοντάς την έγκλημα. Άντίθετα προβάλλουν τό δόγμα τού σεβασμού τής ανθρωπίνης ζωής, πού σύμφωνα μέ τήν άποψη τους άρχίζει μέ τή σύλληψη. Τό περιοδικό Espresso καί ή οργάνωση τής «13ης Μαΐου» προπαγανδίζουν τή διεξαγωγή δημοψηφίσματος γιά τίς 20 Φεβρουαρίου 1975. Μέσα σέ ένα μήνα συγκεντρώνονται 300.000 ύπογραφές, ενώ τόν Δεκέμβριο τού ίδιου χρόνου διοργανώνεται μέ πρωτοβουλία τού «Γυναικείου Κινήματος» πανιταλική διαδήλωση στή Ρώμη. Τό θέμα εισάγεται στή Βουλή, όπου τήν 1η Άπριλίου 1976 οί ψήφοι τού χριστιανοδημοκρατικού καί τού νεοφασιστικού κόμματος μπλοκάρουν τή συζήτηση, πράγμα πού, μαζί μέ τή λαϊκή αντίδραση γιά τήν πολιτική σύνθεση τού εύκαιριακού αυτού συνασπισμού, έπιταχύνει τήν κυβερνητική κρίση πού θά καταλήξει στίς έκλογές τού Ίουνίου. Στή νέα κοινοβουλευτική περίοδο, μετά τίς εκλογές, περιορισμένη διακομματική έπιτροπή τής Βουλής έπεξεργάζεται μέ βάση 9 ύποβληθέντα νομοσχέδια ένα κοινό κείμενο. Τό νομοσχέδιο εγκρίνεται τελικά τήν 21η Ίανουαρίου, καί οί βασικές του διατάξεις έχουν ως εξής:

1. Ή γυναίκα άνω τών 16 ετών μπορεί νά ζητήσει τήν άμβλωση τίς πρώτες 90 μέρες, έφόσον ή έγκυμοσύνη ή ή μητρότητα θά συνεπάγονταν σοβαρό κίνδυνο γιά τή σωματική ή τήν ψυχική της υγεία, παίρνοντας ύπόψη τή γενικότερη κατάσταση υγείας της, τίς οικονομικές, κοινωνικές καί οικογενειακές συνθήκες. Ήπίσης μπορεί νά ζητήσει τήν άμβλωση άν ή σύλληψη είναι προϊόν αίμομιξίας, βιασμού, ή προβλέπονται άνωμαλίες γιά τό παιδί.

2. Μετά τή συμπλήρωση τών 90 ημερών, πάντοτε στήν άνω τών 16 ετών γυναίκα, επιτρέπεται ή άμβλωση όταν ή έγκυμοσύνη συνεπάγεται σοβαρό κίνδυνο γιά τή ζωή της ή διαπιστωθούν παθολογικά συμπτώματα.

3. Σέ περίπτωση πού ή γυναίκα είναι κάτω τών 16 χρόνων, ή άμβλωση μπορεί νά γίνει ύστερα από συγκατάθεση τού γιατρού καί τού κηδεμόνα.

Είναι φανερό ότι ό νόμος περί άμβλώσεως δέν μπορεί νά θεωρηθεί μέσο έλέγχου τών γεννήσεων, καί γι' αυτό έπιζητείται ή ένίσχυση πών προληπτικών μέτρων γιά τήν πληροφόρηση αντισυλληπτικών μεθόδων καί τήν κοινωνική περίθαλψη. Τό γυναικείο κίνημα εξάλλου έχει επίγνωση ότι ό νόμος αυτός δέν λύνει τό πρόβλημα τής αυτοδιάθεσης τής γυναίκας. Άντίθετα έπισημαίνει άλλα έπιμέρους προβλήματα, όπως τό ότι δέν ύπάρχουν άρκετά ιατρεία, ότι τά θρησκευτικά ιδρύματα περίθαλψης έχουν τή δυνατότητα νά καταργήσουν στήν πράξη τό νόμο μέ

Διεθνής Έπικαιρότητα

πολλούς τρόπους, χάρη στη μεγάλη επιρροή που ασκούν στις καθολικές γυναίκες. Πράγματι, καθώς εϋστοχα είπε ο εισηγητής του νόμου Τζοβάνι Μπεολινγκουέρο (άδερφός του γραμματέα του ΙΚΚ) «ο νόμος περί άμβλώσεως δέν πρέπει νά έννοηθει ούτε σάν έκφραση ιδιαίτερης έλευθερίας ούτε σάν άξία, δικαίωμα ή πολιτιστική κατάκτηση: αντίθετα άποτελεί επιμέρους νίκη στον άγώνα για τήν υπεράσπιση του δικαιώματος στή μητρότητα και γενικότερα για τό δικαίωμα νά ζούμε με άξιοπρεπή, πολιτισμένο και ανθρώπινο τρόπο. Ο νόμος αυτός είναι μορφή συμβιβασμού αλλά ταυτόχρονα είναι ένα κλειδί. Οί πόρτες δέν άνοίγουν μόνες τους ούτε και ένας νόμος, όσο σαφής και άν είναι, θά λειτουργούσε από μόνος του για νά τίς άνοιξει. Τά εμπόδια είναι πολλά. Άρχαίοι φόβοι, προκαταλήψεις, ή πίεση του κοινωνικού περιβάλλοντος, του παπα, του άντρα, του γιατρού, του νοσοκομείου και τής νοσοκόμας, και άκόμη ή άγνοια του σώματός μας. Πολλοί λίγοι θά σάς πούν τήν άλήθεια για τό δικαίωμα που κατακτήσατε. Θά σάς πούν ψέματα οί πέντε γιατροί στους δέκα, και έννιά καλόγριες στις δέκα θά σάς βλέπουν σάν πόρνες. Η δεξιά δέν θά αφήσει βέβαια τά όπλα της έπειδή ψηφίστηκε ο νόμος, και ή δική μας άδράνεια είναι πάντα με τό μέρος της. Στη Γαλλία λχ. ο νόμος πέρασε, αλλά οί γυναίκες χρειάστηκε νά κάνουν κατάληψη του νοσοκομείου για νά έφαρμωστεί».

Χαρακτηριστικά είναι τά άποτελέσματα τής ψηφοφορίας: Ψήφισαν υπέρ του νόμου 310 (ΙΚΚ, Κόμμα Προλεταριακής Δημοκρατίας, Σοσιαλιστικό Κόμμα, Σοσιαλδημοκράτες, Ρεπουμπλικάνοι και Φιλελεύθεροι) και 296 κατά (Χριστιανοδημοκράτες και νεοφασίστες, όρισμένοι ριζοσπάστες και άλλοι δεξιόι).

ΓΙΩΡΓΟΣ ΣΗΜΑΙΟΦΟΡΙΔΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΠΗΓΕΣ

DESCARTES

Λόγος περί τής Μεθόδου
Είσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια
ΧΡΙΣΤΟΦΟΡΟΣ ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ
δρχ. 200

KANT

Κριτική του Καθαρού Λόγου (Α1)
Είσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΓΙΑΝΝΑΡΑΣ
δρχ. 200

KIERKEGAARD

Η Έπανάληψη
Είσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια
ΣΟΦΙΑ ΣΚΟΠΕΤΕΑ
δρχ. 350

WITTGENSTEIN

Φιλοσοφικές Έρευνες
Είσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια
ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΙΔΗΣ
δρχ. 250

SARTRE

Το Είναι και το Μηδέν (Α1)
Είσαγωγή - Μετάφραση - Σχόλια
ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΠΑΓΙΩΡΓΗΣ
δρχ. 250

εκδοσεις παπαζηση

Προβλήματα σπουδής σέ ένα ανώτατο εκπαιδευτικό ίδρυμα

(Έδρα πολεοδομίας - Σχολή Αρχιτεκτόνων - ΕΜΠ)

του Δημήτρη Καρύδη

Τό νά προσπαθήσεις νά έντοπίσεις τά προβλήματα πού αναφέρονται στόν τίτλο του παρόντος ίσοδυναμεί μέ τό νά καταγράψεις τούς παράγοντες εκείνους πού σέ τελευταία ανάλυση προσδιορίζουν τήν ύπαρξη και τήν έκφραση αυτών των ίδιων των προβλημάτων. Όμως, «όλη» ή δυσκολία φαίνεται πώς έγκειται στό νά ίεραρχηθούν αυτοί οι παράγοντες, νά συσχετιστούν σωστά οι πρωτεύοντες και οι δευτερεύοντες, νά έντοπιστούν οι έσωτερικές τους αντιφάσεις και οι μηχανισμοί πού δρούν για τό ξεπέρασμά τους, νά αποκαλυφθούν οι διάφοροι φορείς πού τούς έκφράζουν. Καί όλα αυτά, φυσικά, σέ διασύνδεση μέ τή γενικότερη κοινωνικοπολιτική πραγματικότητα.

Η ανάγκη αυτή γίνεται τόσο πιό έπιτακτική όσο περισσότερο αντιμετωπίζει κανείς καθημερινά ορισμένες θέσεις πάνω στα σχετικά θέματα, οι όποιες χαρακτηρίζονται από έναν έντονα άποσπασματικό χαρακτήρα, από λαθμενή αξιολόγηση των έπιμέρους συνιστωσών του προβλήματος, από μιάν άφελή (:) προσπάθεια νά άποδοθούν στό «τυχαίο» και «συμπτωματικό» περιστάτικά των όποιων άποκρύπτεται ή νομοτέλεια και ή αναγκαιότητα ύπαρξης.

Τά προβλήματα πού θά μάς άπασχολήσουν, είναι αλήθεια ότι έξειδικεύονται σέ μιá συγκεκριμένη περιοχή, τής Αρχιτεκτονικής Σχολής, αλλά θά πλατύνουμε τή θεώρηση και θά βαθύνουμε τή διερεύνηση όσο χρειάζεται για νά φανεί τό γενικότερο πεδίο δράσης. Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο νά αναφέρουμε μερικά παραδείγματα πού δείχνουν άκριβώς τίς ποικιλόμορφες διαστάσεις πού μπορεί νά πάρει ό προβληματισμός γύρω από τό θέμα αυτό:

1. Σέ ποιό βαθμό ή στροφή του ενδιαφέροντος των σπουδαστών για τά πολεοδομικά ζητήματα είναι συνάρτηση τής δομής ενός εκπαιδευτικού ίδρύματος (τής έδρας, του σπουδαστηρίου, του συγγενούς εκπαιδευτικού διδακτικού προσωπικού κ.λπ.), και άρα τής θετικής ή άρνητικής επίδρασής του; Καί σέ ποιό βαθμό είναι συνάρτηση μιás ριζικής αναθεώρησης του κοινωνικού ρόλου του άρχιτέκτονα-πολεοδόμου (αναθεώρηση τήν όποία τό φοιτητικό κίνημα επιχειρεί-συνειδητοποιεί σέ συνδυασμό μέ τούς καθημερινούς μετασηματισμούς τής κοινωνικοοικονομικής και πολιτικής πραγματικότητας);

2. Πόσο «άνετα» μπορούμε νά πούμε ότι οι διαφωνίες για τό έννοιολογικό περιεχόμενο τής τρέχουσας όρολογίας (π.χ. τί είναι ανάλυση και τί είναι σύνθεση, για νά περιοριστούμε στό συνηθέστερο παράδειγμα) έχουν εύκαιριακό χαρακτήρα, και συνεπώς μπορούν νά άρθούν μέ διευκρινιστικές συζητήσεις και διατομεακές προσεγγίσεις; Ή μήπως οι διαφορετικές άπόψεις άνατανακλούν δομικές διαφωνίες σέ άλλα επίπεδα, π.χ. διαφωνίες για τή σχέση θεωρίας και πράξης, πνευματικής και χειρωνακτικής έργασίας;

3. Σέ ποιές άκριβώς άντιθετικές καταστάσεις οδηγεί από τή μιá ή έξειδίκευση, τήν όποία τό κεφαλαιοκρατικό σύστημα παραγωγής όλοένα και περισσότερο στή σημερινή φάση ένισχυει και επιβάλλει στην έρευνα (μέ τίς δι-έπιστημονικές και «ουδέτερες» διακλαδικές προσεγγίσεις) και από τήν άλλη ή άπαίτηση για μιá όλο και πιό σφαιρική θεώρηση του άρχιτεκτονικού, πολεοδομικού (και κοινωνικού σέ τελευταία ανάλυση) φαινομένου;

4. Τί είδους σχέση ύπάρχει μεταξύ θεμάτων πού επιλέγονται (και από ποιούς) για νά μελετηθούν σέ μιá έδρα ή ένα σπουδαστήριο πολεοδομίας και τής όργανωμένης παρέμβασης-έπέμβασης του κράτους ή των ιδιωτικών επιχειρήσεων μεγάλης οικονομικής επιφάνειας, σέ σχέση μέ τήν όργάνωση και τή λειτουργία του χώρου;

Είναι προφανές ότι τά έρωτήματα τέτοιου είδους μπορεί νά πολλαπλασιάζονται άπεριορίστα. Έπειδή, όμως, δέν είναι σκοπός μας νά προτείνουμε εδώ μιá ολοκληρωμένη και έξαντλητική θεματολογία για διερεύνηση, περιοριζόμαστε στα έρωτήματα πού διατυπώθηκαν πιό πάνω, τά όποια και θεωρούμε απολύτως ένδεικτικά (μέ τή διττή διαζευκτική διατύπωση του καθενός) τής προβληματικής πού θά ακολουθήσει. Έχει σημασία νά τονιστεί ότι ή προβληματική αυτή ξεκινάει από τή Σχολή Αρχιτεκτόνων, και ειδικότερα από τήν έδρα τής Πολεοδομίας, τής όποίας ό γραφών είναι μέλος του διδακτικού προσωπικού. Η άφορμή λοιπόν προέρχεται από τά άμεσα προβλήματα πού ανακύπτουν στην Αρχιτεκτονική Σχολή —δέν θά περιοριστούμε όμως μόνο σ' αυτήν. Γιατί ή συμμετοχή μου στό πρόγραμμα έργασίας τής Έπιτροπής Σπουδών τής Αρχιτεκτονικής Σχολής, όσο και στή δραστη-

ριότητα του Συλλόγου του Έπιστημονικού και Διδακτικού Προσωπικού (ΕΔΠ) του ΕΜΠ γενικότερα, βοηθάει στον καθορισμό της γενικής βάσης που έχουν τα προβλήματα σπουδής και των ιδιοτυπιών τους σε έναν συγκεκριμένο χώρο. Πρέπει επίσης να προστεθεί ότι δεν υπάρχει ή παραμικρή πρόθεση να στοχεύσει ή κριτική με το άρθρο αυτό συγκεκριμένα πρόσωπα όποιασδήποτε θέσης στην εκπαιδευτική ιεραρχία. Πρόκειται για την κριτική θεσμοθετημένων καταστάσεων που, όσο και αν εξυπηρετούνται από συγκεκριμένα άτομα, στην ουσία διαμορφώνονται ανεξάρτητα από την ατομική τους πρακτική και τις προσωπικές τους προθέσεις.

Αυτή τη στιγμή υπάρχει μία τεράστια σύγχυση γύρω από το έννοιολογικό περιεχόμενο δύο όρων, τους οποίους αντιμετωπίζουν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο τόσο το εκπαιδευτικό-διδακτικό προσωπικό όσο και οι σπουδαστές στη μελέτη οποιουδήποτε αρχιτεκτονικού-πολεοδομικού θέματος. Πρόκειται για τους όρους «*ανάλυση*» και «*σύνθεση*». Πολύ γενικά, με κίνδυνο να ισοπεδωθούν επιμέρους απόψεις, οι δύο αυτοί όροι, νοούμενοι σε αντιδιαστολή ο ένας προς τον άλλο (έξαιτίας μιας παραδοσιακής και παγιωμένης αντίληψης, φορτισμένης με έντονη επιχειρησιακή χρησιμότητα που σκόπιμα, και θά δούμε γιατί, συντηρείται ακόμη), σημαίνουν τα εξής:

α) *ανάλυση*: θεωρητική έπεξεργασία-διερεύνηση των στοιχείων που επιδρούν θετικά ή ανασταλτικά στη διαμόρφωση του οποιουδήποτε αρχιτεκτονικού-πολεοδομικού φαινομένου, συνήθως ενός εκάστου χωριστά και σπανιότερα όλων μαζί σαν σύνολο (σύνολο που είναι κάτι παραπάνω από το άθροισμα των επιμέρους στοιχείων),

β) *σύνθεση*: χάρη σε ορισμένες αναλυτικές τεχνικές σχεδίασης, συντονισμένος από τον μελετητή προσανατολισμός των αναλυτικών συμπερασμάτων προς τη διατύπωση «θέσεων» ώστε να αποτυπωθούν στο χώρο.

Μεταπολεμικά, στην Αρχιτεκτονική Σχολή, σε σχέση με την παραγωγή του τεχνητού περιβάλλοντος, πρωτάνευε η ήγεμονική-ελιτιστική ιδεολογία που ξδινε υπερτροφικές διαστάσεις σε μία από τις πρόηγούμενες διαδικασίες (είτε στη σύνθεση είτε την *ανάλυση* αποκλειστικά), στεγανοποιώντας τη «σύλληψη» της ιδέας, τη γραφική της απεικόνιση και την εκτέλεσή της στο χώρο. Ωστόσο, αν τηρήσουμε μία κριτική στάση απέναντι στην εκπαιδευτική πραγματικότητα, θά διαπιστώσουμε ότι τό οποιοδήποτε έννοιολογικό υπόβαθρο στη συγκρότηση ενός προγράμματος σπουδών κατοχυρώνει και διασφαλίζει την επιχειρησιακή του χρησιμότητα στις διαδικασίες παραγωγής. Έτσι θά διαπιστώσουμε ότι τό οποιοδήποτε έννοιολογικό υπόβαθρο διαμερισμάτων, της *ανάλυσης* και της *σύνθεσης*, αποτελεί συνέπεια της διατύπωσης του περιεχομένου τους και συνιστά παραλλαγή της δομικής διάστασης θεωρίας και πράξης, πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας γενικότερα. Η διάσταση αυτή, με όλες τις παραλλαγές της, ισχύει για μία ορισμένη θεωρητική οπτική, δηλαδή την οπτική ακριβώς που άνταναικᾶ και κατοχυρώνει τό συγκεκριμένο κεφαλαιοκρατικό σύστημα,

στό πλαίσιο του οποίου τό εκπαιδευτικό πρόγραμμα ενός Α.Ε.Ι. είναι ταγμένο να άναπαράγει την ιδεολογία του.

Όμως οι αναλυτικές και συνθετικές διαδικασίες *συνυπάρχουν* ταυτόχρονα σε μία διαλεκτική μεταξύ τους σχέση και στις δύο παραπάνω φάσεις. Διότι: α) Η *ανάλυση* όσο και η *σύνθεση* προϋποθέτουν την άποδοχή κάποιου ιδεολογικού υπόβαθρου, και, επομένως, συντελούν στη διαμόρφωση μιας συγκεκριμένης πολιτικής θέσης (π.χ. καθορισμός προτεραιότητας των προς διερεύνηση παραγόντων, έπιλογή τεχνικής για την *ανάλυση* κ.λπ.). β) Η επιστημολογική μέθοδος μιας έρευνας, πέρα από την έπαγωγή ή την άπαγωγή, ως προς τις διαδικασίες μετασχηματισμού του *σογιτεχνολογικού* και *πολεοδομικού* (κοινωνικού) φαινομένου, περιλαμβάνει και τη *δι-άγωγή* (transduction) με στόχο τό δυνατόν γενέσθαι. Τό δεύτερο σκέλος της αντίληψης αυτής, όπως γίνεται φανερό, περιλαμβάνει μία δυναμική θεώρηση άμεσα συναρτημένη με τη νομοτελειακή εξέλιξη των μετασχηματισμών, και δέν κλείνει τις δύο φάσεις της επιστημονικής δραστηριότητας, δηλαδή την *ανάλυση* και τη *σύνθεση*, σε στατικά καλούπια που αποκορύπτουν τις αντιφάσεις ενός ορισμένου φαινομένου, στις όποιες άλλωστε όφείλεται και η όποια κίνηση στο χώρο και στο χρόνο. Για παράδειγμα, όταν μία ομάδα σπουδαστών σε έπιπεδο διάλεξης τελειοφοίτων ή επί διπλώματα έργασίας άποφασίζει να μελετήσει τά αυθαίρετα κτίσματα μιας περιοχής του λεκανοπεδίου Άττικής, και η μελέτη στοχεύει τό να *έπισημάνει* τις *διαδικασίες* μέσα από τις όποιες τό φαινόμενο αυτό γεννιέται, *όξύνεται* και *καταπολεμείται*, και στο βαθμό που η *ένλόγω* ομάδα θέτει στο *έπίκεντρο* του προβληματισμού της την ταξική διάσταση του φαινομένου, *άμβλύνεται* ή *διάσταση* θεωρίας και πράξης ενώ παράλληλα βρίσκει *έκφραση* μία νέα *θεωρητική πρακτική* που έχει τις δυνατότητες να συνδυαστεί με μίαν *άλλη* επιστημονική-έπαγγελματική στάση απέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα. Σε μία παρόμοια περίπτωση τό *άποτέλεσμα* της *έργασίας* δέν *έξαντλείται* σε μία *πρόταση-σύνθεση* στο χαρτί με την όποία, εκείνοι που θά την *έπιζητούσαν* (και θά την *έπέβαλλαν*), θά *άποσκοπούσαν* *άπλά* *άπλά* να *παραπλανήσουν* τόν προβληματισμό στη βίωση του. Αντίθετα, και δεδομένων των *καπιταλιστικών* σχέσεων παραγωγής, επιστημονικό (θεωρητικό) πεδίο πρακτικής δραστηριοποίησης του *έρευνητή-σπουδαστή* γίνεται η σχέση κεφαλαίου και μισθωτής *έργασίας* ή η *έγγειος* *πρόσοδος* που *έκφράζονται* ως *κερδοσκοπία* πάνω στη γη και *άποκρυπτογραφούν* μία *ορισμένη* κρατική *στεγαστική* πολιτική. Έτσι, *ό έρευνητής-σπουδαστής* δέν *στέκει* ως *έξωτερικός* παρατηρητής μιας *ορισμένης* πραγματικότητας *άλλά*, *όντας* και *ό ίδιος* *άναπόσπαστο* μέλος *συγκεκριμένου* κοινωνικού συστήματος, *πιστεύει* *ότι* *όφείλει* να *διερευνήσει* τούς *παράγοντες* και τις *διαδικασίες* που *προκαθορίζουν* ή *έπηρεάζουν* τη *δομή* του. Η *κατοικία*, *έτσι*, *έξετάζεται* *όχι* *σάν* *άφηρημένη* *έννοια* με «*ουδέτερο*» περιεχόμενο *άλλά* *σάν* *προϊόν* μιας *ορισμένης* ταξικής σχέσης· και *ό χώρος* *γενικότερα* *έξετάζεται* *όχι* *σάν* *κάποιο* *διάστημα* που «*μένει*» *ανάμεσα* *στά* *σπίτια* (*προσφιλές* *άλλωστε* *πεδίο* *έρευνας* της *οπτικής* *άντίληψης-άπεικόνισης* *συναισθηματικών* *έρεθισμών*) *άλλά* *έπίσης* *σάν* *προϊόν* μιας *ορισμένης* σχέσης που *έπιδρα* *άμεσα* *στις* *οικονομικές* *και* *κοινο-*

νικές σχέσεις και υπαγορεύει μιά ορισμένη πολιτική οικονομία του χώρου.

Η διάσταση λοιπόν πού μπορεί να υπάρχει ανάμεσα σε ανάλυση και σύνθεση (σέ έναν ορισμένο τρόπο χρήσης αυτών των έννοιών πού προσδιορίζεται από μιά συγκεκριμένη θεωρητική όπτική) υπάρχει επειδή, λόγω βαθιάς αντίθεσης, έχουν ξεθιεί σέ σύγκρουση από τή μιά μεριά τό σύνολο των αντιλήψεων και θέσεων πού συνθέτουν στόν σπουδαστικό κόσμο τήν προβληματική γιά τόν κοινωνικό ρόλο του άρχιτέκτονα-πολεοδόμου και από τήν άλλη οί λειτουργούσες εκπαιδευτικές δομές πού στοχεύουν στήν αναπαραγωγή τής ιδεολογίας τής άρχουσας τάξης, στή διαιώνιση τής διάστασης θεωρίας και πράξης, πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας.

Στίς σημερινές συνθήκες οί σπουδαστικές επιδιώξεις συναντούν όρισμένες δυσκολίες πού, σέ μεγάλο βαθμό, έχουν καθοριστεί από τή σκόπιμη και έντεχνη παρεμπόδιση τής επιστημονικής έρευνας νά κινηθεί πρós τήν κατεύθυνση ανάλυσης των κοινωνικών ζητημάτων, πού σέ άλλους τόπους έχει άνδρωθεί μέ ιδιαίτερα γόνιμα αποτελέσματα.

Τά παραπάνω εμπόδια ήταν σκόπιμα, μιά και διασφάλιζαν πολιτικοκοινωνικά όφελή, και έντεχνα έφόσον κάτω από ένα άνανεωτικό ένδυμα κάλυπταν μιά έλευθεριότητα τής έρευνητικής δραστηριότητας. Άλλά εκτός τούτου είχαν και τά φαιδρά τους: εμπόδιζαν τή διάδοση και ανάπτυξη ακόμη και καθαρά τεχνοκρατικών απόψεων πού στηρίζονταν σέ νέες, «όργανισμικές» θεωρήσεις τής επιστήμης και οί όποιες στήν πρότυπη εκδοχή τους είχαν προκύψει από νέα φιλοσοφικά συστήματα έδώ και έναν αιώνα. Γι' αυτό «ξαφνικά» τόν τελευταίο καιρό ιεροφάντες Έλληνες διανοούμενοι μιλούν μέ πάθος γιά «κυβερνητική», «συστήματα», «στρουκτούρα» κ.λπ., παραβλέποντας σκόπιμα (;) τίς ρίζες τής νέας επιστημονικής θεωρησης πού προτείνουν. Άλλά τό ζήτημα αυτό θά αναφερθεί παρακάτω.

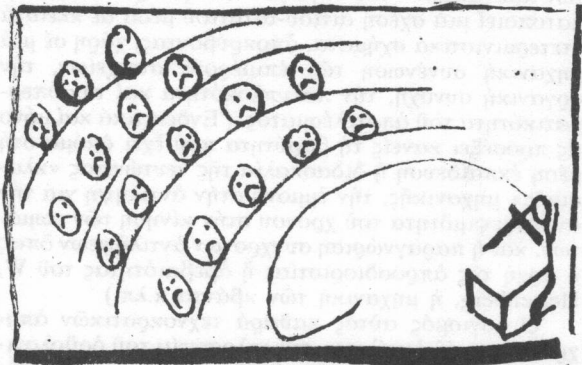
Οί συγκρούσεις γιά τίς όποιες έγινε ήδη λόγος φαίνονται ανάγλυφα σέ μιά σειρά εκδηλώσεις: τού φοιτητικού κινήματος πού σέ όλο και μεγαλύτερο βαθμό συνειδητοποιεί τήν ευθύνη του απέναντι στά κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα του τόπου· τού εκπαιδευτικού-διδασκτικού προσωπικού (βοηθών-επιμελητών) πού τόν τελευταίο καιρό αγωνίζεται δυναμικά γιά τήν αναδιάρθρωση τού εκπαιδευτικού συστήματος στά Α.Ε.Ι. (κατάργηση έδρας, κριτική στάση απέναντι στίς έντολές διδασκαλίας κ.λπ.)· τής Διοίκησης πού ως νέα θεσμικά μέτρα προωθεί εκείνα πού θά λειτουργήσουν άνασταλτικά απέναντι στίς νέες προοδευτικές θέσεις [και έδώ βέβαια τό θέμα γίνεται τεράστιο: ως θυμηθούμε τήν πρόσφατη μείωση τού αριθμού των εισαγομένων στά Α.Ε.Ι., μέτρο πού, σέ συνδυασμό μέ τήν ανάπτυξη των μεσαίων στελεχών τής παραγωγής, άπονέμει ένα νέο ρόλο στόν διπλωματούχο ενός Άνώτατου Ίδρύματος, ή τό πνεύμα όρισμένων διατάξεων ενός νέου νομοσχεδίου γιά τήν Άνώτατη Παιδεία κ.λπ.].

Θά ήταν παράλειψη νά μήν έπισημάνει κανείς ότι σέ κάθε θετική ή άρνητική πλευρά των παραπάνω εκδηλώσεων άντιστοιχεί ή αντίθετή της, και έτσι στό

έσωτερικό του κάθε φορέα συνυπάρχουν άντιθετικές διαδικασίες: γιά παράδειγμα, άριστεριστικές τάσεις στό φοιτητικό κίνημα, μέ συνέπεια τόν άποπροσανατολισμό του, διάσταση σέ μερικές περιπτώσεις ανάμεσα στήν κορυφή τής εκπαιδευτικής ιεραρχίας (καθηγητές) και στόν κρατικό διοικητικό μηχανισμό κ.λπ. Όφείλει λοιπόν νά έχει κανείς υπόψη του τό σύνολο αυτών των αντιθέσεων όταν, σέ όποιοδήποτε φορέα, προτίθεται νά μελετήσει τήν προβληματική κατάσταση του εκπαιδευτικού χώρου.

Άς πάρουμε γιά παράδειγμα τό ζήτημα τής κρίσης πού διαπιστώνεται στή συνεργασία διδασκόντων διδασκομένων, και πού γιά πολλούς θεωρείται τό «κυνικό καύμα» τής Άρχιτεκτονικής Σχολής, και ως δούμε μιά πλευρά του.

Τό όποιοδήποτε Α.Ε.Ι. τείνει σήμερα νά πάψει νά είναι ένας περιχαρακωμένος εκπαιδευτικός όργανισμός, ή alma mater των σπουδών: ή εκτός εκπαιδευτικού ιδρύματος παραγόμενη γνώση και υπάρχουσα πληροφόρηση φαίνεται ότι υπερέχει κατά πολύ, ως πρós τά σημαίνοντα πού φέρει, σέ σχέση μέ εκείνη πού είναι δυνατό νά παράσχει τό διδακτικό προσωπικό. Όμως, τά γνωσιολογικά δεδομένα και οί θεωρητικοί προβληματισμοί πού πηγάζουν από τόν εκτός Α.Ε.Ι. χώρο γίνονται συχνά άβασάνιστα άποδεκτοί, κυρίως γιάτί θεωρείται ότι άφού προέρχονται από τήν έξωπανεπιστημιακή παραγωγή δέν μπορεί παρά νά είναι άμεσότερα δεμένοι μέ τήν κοινωνική πραγματικότητα.

Τέτοιες άκριτες αντιλήψεις ενισχύονται από τό γεγονός ότι στό παραδοσιακό κέλυφος τού Α.Ε.Ι. εξακολουθούν νά δρουν δυνάμεις αδράνειας πού έπιτείνουν τήν άπομόνωση και τό διαχωρισμό. Όμως ή έξωτερική πληροφόρηση, όπως, άλλωστε, ως ένα όρισμένο σημείο και ή έσωτερική, μέ τόν τρόπο πού προσφέρεται και άφομοιώνεται είναι πολύ συχνά έλλιπής και έπιπόλαια. Δυό επικίνδυνα χαρακτηριστικά αυτου τού φαινομένου: α) ό «πνευματικός πληθωρισμός» (άντίστοιχος ίσως τού οικονομικού) πού προέρχεται από ένα τυχαίο σώμα γνώσης πού μόνο σέ προσωπική ολοκλήρωση και πολιτική υπευθυνότητα δέν μπορεί νά οδηγήσει: αντίθετα, στοχεύει τήν άποδυνάμωση της, β) ή προτίμηση τής εύκολης, συμπτυκνωμένης και περιληπτικής γνώσης. Π.χ. πολύ συχνά ό σπουδαστής δέν διαβάξει τά κείμενα του ίδιου του Μάρξ αλλά «δέχεται» τόν μεταγλωττισμένο από ίκανούς (;) μαρξολόγους μαρξισμό. Όχι έπαφή λοιπόν μέ τίς πηγές

τίς ίδιες αλλά εύπιστία πρὸς εὐληπτα αλλά συχνά θλιβερά κακέκτυπα.

Τά ἀρνητικά αὐτά φαινόμενα ἀποπροσανατολίζουν τὴν κεκτημένη ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς ἀγῶνες συνείδηση τοῦ φοιτητικοῦ κινήματος, μιά συνείδηση πού ἀρνεῖται νά παρατηρεῖ, ὅπως παλαιότερα, «ἀντικειμενικά» καί ἐπιστημονικά «οὐδέτερα» τὴν κοινωνική πραγματικότητα —καί τῆς ὁποίας, μέ βάση τό γνωσιολογικό ὑπόβαθρο τοῦ διδασκαλισμοῦ, θά διορθώσει τά κακῶς κείμενα— αλλά ἀντίθετα προβάλλει τό αἴτημα συμμετοχῆς στίς διαδικασίες πού συνθέτουν τὴ γνώση καί τὴν πραγματικότητα.

Σίγουρα ἡ ἐκπαίδευση, σάν πληροφόρηση, γνώση, προβληματισμός καί μέθοδος, συνεχίζεται, καί μετά τὴν ἀποφοίτηση, στόν εὐρύτερο «κοινωνικό χώρο», αλλά ὁ βαθμὸς κοινωνικῆς ὑπευθυνότητας προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀρχική ταχύτητα καί διάπλαση πού θά ὑποστῆ ὁ σπουδαστὴς στή διάρκεια τῶν σπουδῶν του.

Βέβαια αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς «ἀρχικῆς ταχύτητας» εἶναι σχετική καί ἀπαιτεῖ διευκρίνιση. Ἡ εἴσοδος τοῦ σπουδαστῆ στὸ Α.Ε.Ι. πραγματοποιεῖται ἀφοῦ ἔχει ἤδη ἀφομοιώσει σέ προηγούμενες βαθμίδες τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσης (ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴ στοιχειώδη) ἕνα ποσὸ γνώσης ὀρισμένης ποιότητας, ἀφοῦ δηλαδή ἔχει ἐμποτιστεῖ ἀπὸ ἕναν συγκεκριμένο τρόπο λογισμοῦ: τοῦ λογισμοῦ πού μπορεῖ νά ἐξαφανίζει τὴ νομοτέλεια μιᾶς ἐξέλιξης καί νά παροχετεύει τὴ σκέψη πρὸς μιὰ ἀθροιστική σύλληψη τῆς πραγματικότητας (γεγονότα, τυχαῖα περιστατικά), πρὸς μιὰ γραμμική κατανόηση τῶν πραγμάτων· τοῦ λογισμοῦ πού μπορεῖ νά συστηματοποιεῖ μιὰ σχέση αἰτίου-αἰτιατοῦ μέσα σέ κλειστά ντετερμινιστικά σχήματα, ἀποκρύβοντας, χάρις σέ μιὰ μηχανική συνένωση τῶν ἐπιμέρους στοιχείων, τὴν ὀργανική συνοχή, τὴν πολυπλοκότητα καί τὴν ὑπερβατικότητα τοῦ ἀποτελέσματος. (Ἐνδεικτικά καί μόνο ἂς προσέξει κανεὶς τὴ βαρῦτητα πού ἔχει ἀκόμα στὴ μέση ἐκπαίδευση ἡ διδασκαλία τῆς νευτώνειας «κλασικῆς» μηχανικῆς, τὴν ἐμμονή στὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν ἀναστρεψιμότητα τοῦ χρόνου στὴν κίνηση τῶν σωμάτων, καί ἡ παραγνώριση σύγχρονων ἀντιλήψεων ὅπως ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπροσδιοριστίας ἢ ἀβεβαιότητας τοῦ W. Heisenberg, ἡ μηχανικὴ τῶν κβάντα κ.λπ.)

Ὁ λογισμὸς αὐτός καθαρά τεχνολογικῶν ἀποχρώσεων πού ὀφείλεται στὴ φιλοσοφία τοῦ ὀρθολογισμοῦ καί τὴν πρόοδο τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν τὸν 16ο-17ο αἰῶνα καί μετά, μπορεῖ νά «προεκτείνει» τὰ συμπεράσματα καί τὴ μέθοδό του ἀπὸ τὴ διερεύνηση τῶν φυσικῶν φαινομένων στὰ κοινωνικά ζητήματα. Ἀπὸ τό σημεῖο αὐτὸ καί μετά δημιουργοῦνται μιὰ σειρά ἀκανθώδη προβλήματα. Προβλήματα πού ἔχουν δημιουργηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ σπουδαστῆ στὸ Α.Ε.Ι., καί πού προσδιορίζουν ὡς ἕνα βαθμὸ τό μέγεθος τῆς «ἀρχικῆς ταχύτητας» πού ἀναφέρθηκε πρὶν. Συχνά ἄλλωστε ἐμφανίζονται μέ τὴ μορφή μιᾶς μεγάλης δυσκολίας νά συνειδητοποιηθεῖ τί σημαίνει τό πέρασμα ἀπὸ μιὰ «ἀνοργάνωτη ὁμοιογένεια σέ μιὰ ὀργανωμένη ἑτερογένεια» (ἀπὸ τό κατώτερο ἀτελές, σέ ἀνώτερο καί τελειότερο ἐπίπεδο ὀργάνωσης) στόν κοινωνικό καί ὀικονομικό χώρο, τί σημαίνει ἡ διαλεκτική κίνηση ἀπὸ τὴ σύνθεση στὴν ἀποσύνθεση, τό δυναμικὸ πέρασμα ἀπὸ ἕνα παραγωγικὸ σύστημα σέ ἕνα ἄλλο κ.λπ. Τέτοιου εἴδους προβλήματα γιὰ νά ξεπεραστοῦν προϋποθέτουν ἕναν διαφορετικὸ λο-

γισμό πού θά ἀνατρέπει τὸν σχολικὸ ἔθισμό. Π.χ. ὅτι δέν μποροῦμε νά συγκρίνουμε «ἀπὸ τὰ ἔξω» τίς μορφές ὀργάνωσης τοῦ χώρου σέ διάφορες ἐποχές καί νά παραλληλίζουμε τίς ἐκάστοτε λειτουργίες του, αλλά ὀφείλουμε μέ σχήματα ἑρμηνευτικά καί ὄχι ἀποδεικτικά νά συνδέουμε «ἀπὸ τὰ μέσα» τὴ δομὴ τοῦ χώρου μέ τίς ἰδιοτυπίες τοῦ συστήματος παραγωγῆς πού ἰσχύει κάθε ἐποχῆ. Καί αὐτό γίνεται πρὶ ἐπιτακτικὸ σήμερα, δεδομένου ὅτι ἀρκετοὶ σύγχρονοι διανοητές παραλλήλίζουν τὴν ἀνάπτυξη τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν τῆς 3ης καί 4ης χιλιετηρίδας στὴ ΝΑ λεκάνη τῆς Μεσογείου μέ τοὺς κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς τῆς Εὐρώπης τοῦ 16ου-17ου αἰῶνα, μετά τὴν ἐδραίωση τοῦ ἡλιοκεντρικοῦ συστήματος. Τό ἴδιο, προέπει νά ἀποφεύγεται ἡ σύγκριση σέ συγχρονική βάση τῆς ὀργανωμένης δόμησης στὴν περιφέρεια ἑνὸς μεγάλου ἀστικοῦ κέντρου σέ συνθήκες προωθημένης καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης (ὕψη κτιρίων, πυκνότητα, καλυπτόμενη ἐπιφάνεια, αἰσθητική-μορφολογική ἐκτίμηση) μέ ἐκεῖνη ἑνὸς ἀστικοῦ κέντρου σοσιαλιστικῆς κοινωνίας. Γιατί στὸ παράδειγμα αὐτὸ ἀποκρύπτονται δύο θεμελιώδεις διαφορὲς ἀνάμεσα στίς δύο περιπτώσεις. 1ον, ὅτι στὴν πρώτη ἐνεργοποιεῖται ἡ ἐπιδίωξη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν «διαταραγμένων» κοινωνικῶν σχέσεων (μέ βάση τὰ πορίσματα ἢ τίς θέσεις τῆς ἀστικῆς κοινωνιολογίας) χάρις σέ μιὰ συγκεκριμένη ὀργάνωση τοῦ χώρου (γειτονιές καί μονάδες γειτονιάς, τοπικά κέντρα κ.λπ.) καί 2ον, ὅτι στίς δύο περιπτώσεις τό «στεγαστικό πρόβλημα» τίθεται ἀναγκαστικά μέ διαφορετικὸ τρόπο, πράγμα πού μπορεῖ νά ὀδηγεῖ εἴτε στὴν εὐκαιριακὴ ἐπίλυση καί ἐπανεμφάνισή του —πρῶτη περίπτωση— εἴτε στὴν κατεύθυνση τοῦ οὐσιαστικοῦ ξεπεράσματος του —δεύτερη περίπτωση.

Τά προβλήματα πού ἐκτέθηκαν ἐνδεικτικά δείχνουν ὅτι ἡ ἐπίλυσή τους δέν εἶναι μόνο θέμα νέας, σωστῆς, φραστικῆς διατύπωσης οὔτε ἐεράορησης τῶν δεδομένων πού τὰ συνιστοῦν. Φαίνεται δηλαδή ὅτι ἡ προσπάθεια μπλοκάρεται σέ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὴν ἰσχύουσα συλλογιστικὴ μέθοδο, καί ἀπὸ ἕνα πλέγμα ἀρχῶν λογικῆς ἰδεολογικῆς κατοχυρωμένων πού τό ἐκπαιδευτικὸ σύστημα σέ κάθε βαθμίδα εἶναι ὀποχρεωμένο νά ἀναπαράγει διαρκῶς. Πού σημαίνει, σέ τελευταία ἀνάλυση, ὅτι ἡ μάχη στὸ ἰδεολογικὸ ἐπίπεδο, ἂν δέν θέλει νά περιοριστεῖ σέ στεῖρους ἀκαδημαϊκοὺς διαξιφισμοὺς, δέν δίνεται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ δράση γιὰ τὴ συνολικὴ ἀλλαγὴ τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας. Τοῦτο ἄλλωστε συνειδητοποιεῖται ὄλο καί περισσότερο ἀπὸ τό φοιτητικὸ κίνημα καί ἀπὸ τὴν προοδευτικὴ διάνοηση στὴ διάρκεια μιᾶς σειρᾶς ἀγῶνων καί κινητοποιήσεων πού ἔχουν ὀδηγήσει σέ πολιτικούς μετασχηματισμοὺς τόσο στὴν Ἑλλάδα ὅσο καί στὸ διεθνή χώρο.

Σέ τέτοιο γενικὸ πλαίσιο ὀφείλει νά τοποθετηθεῖ κανεὶς τὴ στροφὴ ἑνὸς μεγάλου ἀριθμοῦ σπουδαστῶν τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Σχολῆς πρὸς τὴν ἐκπόνηση διαλέξεων καί διπλωματικῶν ἐργασιῶν στὴν πολεοδομία. Ἡ στροφὴ αὐτὴ χαρακτηρίζεται καταρχὴν ἀπὸ τὴν προσφερόμενη δυνατότητα σύνδεσης τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ θέματος μέ τὰ στοιχεῖα τοῦ κοινωνικοῦ πλαισίου, ἐνῶ ἐξᾶλλου ἐνισχύεται ἢ ἀποδυναμώνεται ἀνάλογα μέ τὴν ποιότητα συνεργασίας πού ἐξασφαλίζεται ἀπὸ τό Ἐπιστημονικὸ καί Διδακτικὸ Προσωπικὸ τῆς Σχολῆς.

Ἄλλά καί πάλι, ὅπως πρέπει νά ἔγινε φανερό ἀπό ὅσα εἰπώθηκαν ὡς τώρα, ἡ ποιότητα τῆς συνεργασίας σπουδαστῶν καί διδασκόντων δέν εἶναι κάτι πού ἐξαρτᾶται ἀποκλειστικά ἀπό τίς ἱκανότητες καί τίς προθέσεις τῶν μελῶν τοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ.

Πέρα ἀπό τά προβλήματα σπουδῆς πού θίχτηκαν ἤδη, ἄς δοῦμε καί μερικά εἰδικότερα πού προκύπτουν, δεδομένου ὅτι τό ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο ἀρχιτεκτονικῆς σπουδῆς, ἄν βασιζέται σέ μιά καθολική θεώρηση, ἀποκτᾶ μιά πολυπλευρότητα πού ἐνδεχόμενα θολώνει τούς στόχους καί τίς ἀρχές διερεύνησης. Ἐννοοῦμε μ' αὐτό τή σημερινή κατάσταση συνεργασίας ἀνάμεσα στίς ἔδρες καί τήν κατάσταση πού διαγράφεται μέ βάση τό πολυσυζητημένο μελλοντικό σύστημα διαίρεσης τῶν Σχολῶν σέ τομεῖς (départements).

Τά προβλήματα αὐτά χωρίζονται, μέ γενικό τρόπο, σέ δύο ἐνότητες:

— Ἐκεῖνα πού δημιουργεῖ ἡ υἱοθέτηση-ἀποδοχή ἐνός πλουραλιστικοῦ (πολυμερικοῦ) θεωρητικοῦ πλαισίου διερεύνησης.

— Ἐκεῖνα πού εἶναι συνέπεια μιᾶς παρεξήγησης ἀνάμεσα στήν ἀντίληψη γιά «καθολική θεώρηση τῆς παιδείας» καί τήν πρόθεση γιά «καθολική θεώρηση τοῦ ἀντικειμένου σπουδῆς».

Τά πρώτα ἔχουν μεγάλη σημασία, καί ἡ ὑπαρξή τους προσδιορίζει, σέ ὀρισμένο βαθμό, καί τά προβλήματα τῆς δευτέρας κατηγορίας. Καί τοῦτο γιατί ἡ διαφορά στή θεωρητική ὀπτική γωνία τῆς κάθε ἐπιστημονικῆς περιοχῆς, ἔδρας, ἡ σπουδαστηρίου, ἀπό τήν ἄποψη τῆς μεθόδου ἀνάλυσης τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, ἐξαιτίας ἐνός ἀμφίβολου πνεύματος ἐκπαιδευτικοῦ-θεωρητικοῦ φιλελευθερισμοῦ, συμπορεύεται μέ μιά σύγχυση ὡς πρὸς τήν κλίμακα μεγίστου-ἐλαχίστου στήν ὁποία θά κινηθεῖ ἡ ἀνάλυση. Γιά παράδειγμα, στήν περιοχή τῶν ἀρχιτεκτονικῶν συνθέσεων ἡ κίνηση ἀπό τή διάρθρωση τῆς τάξης ἐνός σχολικοῦ συγκροτήματος στήν κλίμακα τῆς διερεύνησης τῆς κοινωνικῆς δομῆς καί τῆς χρήσης τοῦ πολεοδομικοῦ χώρου. Καί ἔτσι σέ κάθε περιοχή δημιουργεῖται μιά ἐσωστρέφεια καί ἕνας ἀπομονωτισμός αὐτάρκειας, ὅπου π.χ. οἱ ἀρχιτεκτονικές συνθέσεις θέλουν τή δική τους πολεοδομία, ἡ πολεοδομία τή δική της κοινωνιολογία καί πολιτική οἰκονομία κ.ο.κ. Σέ τελευταία ἀνάλυση, δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά πει κανεῖς ὅτι μ' αὐτό τόν τρόπο ὑφαίνεται ἕνα πλέγμα ἀνταγωνιστικῶν σχέσεων ἀνάμεσα στίς ἐπιστημονικές περιοχές, εἴτε πρόκειται γιά τίς σημερινές ἔδρες εἴτε, πιθανόν, γιά τά αὐριανά τμήματα, πλέγμα πού, βέβαια, δέν βοηθάει οὔτε τόν φοιτητικό προβληματισμό οὔτε τήν ἐπιστημονική ἔρευνα αὐτή καθαυτή.

Τό πλουραλιστικό πλαίσιο ἐπιστημονικῆς διερεύνησης στό ὁποῖο ἀναφερθήκαμε γίνεται καλύτερα κατανοητό ἄν τό συσχετίσουμε μέ τή θεωρία τῆς πλουραλιστικῆς δημοκρατίας πού στά μεταπολεμικά χρόνια προώθησαν οἱ ἀπολογητές τοῦ καπιταλισμοῦ γιά τήν ἀστική δημοκρατία τῆς Δύσης. Ὅπως εἶναι

γνωστό, σύμφωνα μ' αὐτή τή θεωρία, ὑποστηρίζεται ὅτι τό ἀγαθό τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, μέσα ἀπό τό συσχετισμό πολιτικῆς ἐνότητας καί κοινωνικῆς διαφοροποίησης, εἶναι ἐφικτό καί ἔχει πιθανότητες νά ἐπιζήσει στήν περίπτωση πού ἡ κρατική ἐξουσία διαχέεται σέ ἐπιμέρους «κέντρα», τά ὁποία, ἐκπροσωπώντας διάφορες κοινωνικές ομάδες καί στρώματα, ὑποτίθεται ὅτι ἀσχοῦν πίεση στήν κεντρική ἐκτελεστική ἐξουσία. Ὅμως ἡ ἀντίληψη γιά τό πλουραλιστικό κράτος ὑπάρχει λόγω μιᾶς παρερμηνείας τοῦ ταξικῆς χαρακτήρα τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, καί λόγω μιᾶς σκόπιμης ἀπόκρυψης τῶν οἰκονομικῶν παραγόντων πού ἀναφέρονται σέ συγκεκριμένα συμφέροντα, παρερμηνεία καί ἀπόκρυψη πάνω στίς ὁποῖες τελικά θεμελιώνεται ἡ ἀστική ἀντίληψη περὶ πολιτικῆς ἐλευθερίας.

Ἀντίστοιχα, λοιπόν, σέ ἕνα Ἄνωτατο Ἐκπαιδευτικό Ἰδρυμα ὅπου συντίθενται κοινωνικοὶ διαφορισμοὶ παράλληλοι μέ ἐκείνους πού λειτουργοῦν στό συνολικό κοινωνικό σῶμα, ἡ ἐλευθερία «πνεύματος» στήν ἐπιστημονική ἔρευνα, πού μέ τόσο πάθος προβάλλεται ἀπό ὀρισμένους κύκλους, ἀναιρεῖται οὐσιαστικά ἀπό τή στιγμή πού δέν ἀποσαφηνίζονται τά μεθοδολογικά προβλήματα καί δέν κατοχυρώνεται τό δικαίωμα τῆς κάθε μεθοδολογίας νά ὑπάρξει, ἀλλά καταργεῖται στήν πράξη ἀπό πολιτικές καί ἰδεολογικές σκοπιμότητες τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, ἀνάλογα μέ τήν πολιτική συγκυρία. Ὡστόσο μόνο στή βάση ἐνός σαφέστατου πλαισίου πού θά ἐπιτρέψει τόν ἐπιστημονικό διάλογο καί τήν ἀντίκρουση στό πλαίσιο τοῦ ἴδιου τοῦ Α.Ε.Ι. γίνεται δυνατή ἡ ἀποτελεσματικὴ κριτικὴ τῆς πληθῶ-

La gueule ouverte (Τεύχος 8, Ἰούνης 1973).

ρας τῶν δυνατῶν προσεγγίσεων ἑνός γνωστικοῦ ἀντικειμένου, ἄρα τῆς ἴδιας τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Ἄλλωστε ἡ ἀποσαφήνιση τοῦ ἀντικειμένου σπουδῆς πού συχνά τίθεται στό πρόγραμμα δράσης τῶν ἐπιτροπῶν σπουδῶν τῶν Α.Ε.Ι. (ὅπως καί ἐκείνης πού λειτουργεῖ μέ τριμερῆ βάση στήν Ἀρχιτεκτονική Σχολή), δέν σχετίζεται μέ τό «τί ἀρχιτέκτονες θέλουμε νά παράγει (sic) ἡ Σχολή», ὅπως συχνά λέγεται, ἀλλά μέ τίς προηγούμενες ἀποσαφήνισεις μεθόδου καί πλαισίου, πράγμα πού μέ τή σειρά του μᾶς παραπέμπει στό ζήτημα τῶν κοινωνικῶν μορφῶν ζήτησης τοῦ ἀρχιτέκτονα σήμερα.

Τά προηγούμενα, νομίζουμε ὅτι θά ἔπρεπε νά ἀποτελέσουν γνώμονα στόν καθορισμό τῶν Τμημάτων πού θά προκύψουν ἀπό τήν κατάργηση τοῦ θεσμοῦ τῆς ἔδρας, γιατί ἔτσι θά ἀποφευχόταν ἡ διαιώνιση τῶν στεγανῶν διαμερισμάτων ἀνάμεσα στίς περιοχές, στεγανῶν πού ἐμποδίζουν τήν ὀλισθητή ἀντιμετώπιση καί καθολική θεώρηση τοῦ ἀντικειμένου σπουδῆς. Ὅταν π.χ. βλέπει κανεῖς τήν ἀρχιτεκτονική σύνθεση στή σωστή τῆς βάση χωρίς νά τήν ἀποσυνδέει ἀπό τό συγκεκριμένο ἰδεολογικό περιεχόμενο πού ἔχει (κοινωνική τάξη πού ἐκπροσωπεύει, τελεολογία ὑπαρξῆς καί λειτουργίας τῆς κ.λπ.), καί μέ βάση τήν ἀντίστοιχη δομοτεχνική ὑπόσταση (ὕλικά μέσα παραγωγῆς, νομοτέλεια κατασκευῆς τῆς, στατική τῆς ἔκφραση κ.λπ.) δέν μπορεῖ νά τήν ἀντιμετωπίζει οὔτε μέ μαθηματικά-τεχνοκρατικά μοντέλα ἀρχιτεκτονικοῦ σχεδιασμοῦ οὔτε μέ ὀρισμένα αἰσθητικά κριτήρια ἀπεικόνισης. Ἡ ἐπίσης, ὅταν βλέπει κανεῖς τήν ἱστορία μέ βάση τήν ἐσωτερική νομοτελειακή τῆς λογική δέν μπορεῖ νά ἀποσυνδέσει τήν ἱστορία τῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀπό τήν ἱστορία τῆς πολιοδομίας ἢ τῆ γενικότερη ἱστορία (πράγμα πού συμβαίνει π.χ. ὅταν δίνεται ἰδιαίτερη ἔμφαση στό ρόλο τῆς προσωπικότητας, καί ἀλλοιώνεται τό νόημα τῆς συλλογικῆς δράσης, ὅταν ἰδεαλιστικά μυθοποιεῖται τό κάθε νέο βῆμα τοῦ ἱστορικοῦ γίνεσθαι καί παραγνῶρίζονται οἱ προσδιοριστικοί παράγοντες εἴτε στό ἐπίπεδο τῆς οικονομικῆς ὑποδομῆς εἴτε στό ἐπίπεδο τοῦ πολιτικοῦ καί ἰδεολογικοῦ ἐποικοδομήματος, κ.λπ.).

Εἶναι προφανές ὅτι γιά τή διαμόρφωση ἑνός νέου ὄχι οὐδὲ καί δημοκρατικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος, πρέπει νά προηγηθῆ ἡ διατύπωση παρόμοιων ἀρχῶν, γιατί τό ὀργανωτικό σχῆμα ἀπό μόνο του χωρίς τίς οὐσιαστικές του προϋποθέσεις δέν προωθεῖ τήν ἀνανέωση —τουλάχιστο δέν τήν προωθεῖ πέρα ἀπό μιά ἐπιφανειακή ἀλλαγῆ. Καί ὅμως, ὁ πολύς θόρυβος συχνά γίνεται γιά τό γράμμα καί ὄχι γιά τό πνεῦμα τῆς θεσμικῆς ἀλλαγῆς καί τοῦ νέου ὀργανωτικοῦ σχήματος τῆς παιδείας.

Τό πολυμερικό (πλουραλιστικό) θεωρητικό πλαίσιο διερεύνησης στό ὅποιο ἀναφερθήκαμε, πέρα ἀπό τήν ἰδεολογικοπολιτική του κατοχύρωση, ἔχει ἀντικρίσημα (κλασικό πιά) στήν ἐπαγγελματική δραστηριότητα μέ τή διακλαδική συνεργασία τῶν ἐπιστημῶν. Ἐννοοῦμε τή δι-ἐπιστημονική δραστηριότητα πού συμπύκνωση χρονικά (ὅσον ἀφορᾷ τήν πολιοδομία πού μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ) μέ τόν προγραμματισμό στήν παραγωγή τοῦ τεχνητοῦ περιβάλλοντος ἀλλά καί τή μυθοποίηση τῆς ἐπιστημονικῆς οὐδετερότητας πού προωθεῖται «ἀντικειμενικά» χάριν τοῦ «δημοσίου

συμφέροντος». Τό «ἀντικειμενικά» ἔχει τήν ἔννοια τῆς τήρησης μᾶς ἀπόστασης ἀπέναντι σέ πολιτικές θέσεις-ἐπιδιώξεις, συχνά μέ προκάλυμμα οὐμανιστικό καί ἐπιχειρηματολογία τεχνοκρατικῆς ὑφῆς. Τό φαινόμενο αὐτό μπορεῖ π.χ. νά παρουσιαστῆ μέ τήν ἀπειρία ἐξειδικευμένων κατευθύνσεων, ἀκόμη καί μέσα στήν ἴδια τήν ἐπιστημονική-ἐπαγγελματική περιοχή, μέ ἐιδικότητες ὅπως ἡ διερεύνηση τῆς ὀπτικῆς-ἀντιληπτικῆς εἰκόνας, τά μαθηματικά μοντέλα σχεδιασμοῦ, ἡ κοινωνική ψυχολογία κ.λπ.

Δέν εἶναι ἐδῶ ὁ κατάλληλος χώρος νά ἐξετάσουμε πῶς τά ἐπιστημολογικά προβλήματα πού θέτει ἡ διακλαδική συνεργασία ἔχουν ὀδηγήσει στό νά διαμορφωθῆ μιά «κοινή γλώσσα» καί σέ ποῖο βαθμό ἡ κοινή αὐτή γλώσσα ἀπο-ἰδεολογικοποιεῖ τά προβλήματα. Περιοριζόμεστε νά παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἐπιστημονική «οὐδετερότητα» στή διακλαδική συνεργασία τήν ὁποία προωθεῖ ἡ πλουραλιστική θεώρηση τῶν κοινωνικῶν φαινομένων εἶναι μιά ἀλτρουιστική κατά βάση ἀντίληψη, πού αὐθαίρετα παραγνῶρίζει τό γεγονός ὅτι ἡ μεσολάβηση τοῦ ἐπιστήμονα στίς διαδικασίες παραγωγῆς εἶναι ἔκφραση ἑνός πολιτικοῦ παρεμβατισμοῦ μέ συγκεκριμένο ταξικό νόημα. Ἡ μεταπολεμική συμμετοχή ὅλο καί περισσότερο κλάδων τῆς παραγωγῆς στήν τεχνολογία ἔχει καταστήσει ὀλοφάνη τήν παραπάνω διαπίστωση ὅσο καί τίς σύντονες καί ἐπιμελημένες προσπάθειες ἀπόκρυψῆς τῆς.

Ὅπως τονίστηκε καί στήν εἰσαγωγή τοῦ σύντομου αὐτοῦ κειμένου τά σημερινά προβλήματα τῆς ἀνώτατης παιδείας, θεωρούμενα στή δυναμική τους, ὀφείλονται σέ πολύπλοκους καί δραστικούς μηχανισμούς. Συχνά ἡ ἀναλυτική προσέγγιση, ὅταν εἶναι ἀποκλειστική, ἀποτρέπει τήν ἱεράρχηση καί ταξινόμηση, καί συνεπῶς ἡ χρησιμότητα πού μπορεῖ νά ἔχει γιά τή δραστηριοποίηση κάποιου κοινωνικοῦ φορέα ἀναρρεῖται. Ἡ ἱεράρχηση καί ἡ ταξινόμηση τῶν προβλημάτων καθορίζουν ταυτόχρονα καί τήν προτεραιότητα στήν κίνηση τῶν μαζικῶν φορέων. Λογυχάρι: ἡ κινητοποίηση γιά τήν ὀργάνωση τοῦ ΕΔΠ σέ πανελλαδική κλίμακα, ἡ κριτική του στάση ἀπέναντι στή διοίκηση τῶν Α.Ε.Ι. μέ τήν ἐπιδίωξη τῆς ἐνεργοῦ καί ἰσοτιμῆς συμμετοχῆς στή λήψη ἀποφάσεων, ὁ ἀγῶνας γιά τά προβλήματα πού θέτει ὁ πρόσφατος νόμος 118 σχετικά μέ τίς ἀναθέσεις ἐντολῆς διδασκαλίας, δραστηριότητες πού φυσικά δέν μπορεῖ νά ἀποσυνδεθῶν ἀπό τή γενικότερη προσπάθεια γιά τόν ἐκδημοκρατισμό καί τήν ποιότητα τῶν σπουδῶν, τόν Καταστατικό Χάρτη τῆς Παιδείας, τή δυνατότητα μεταπτυχιακῆς ἔρευνας, ἐπιμόρφωσης κ.λπ.

Αὐτό πιστεύουμε ὅτι φάνηκε στίς γραμμές πού προηγήθηκαν. Καί αὐτό ἦταν τό ἕνα σκέλος τῆς πρόθεσης-ἀφορμῆς αὐτοῦ τοῦ ἄρθρου. Τό ἄλλο σκέλος ἦταν ἡ προσπάθεια, μέ τήν παρουσίαση ἀντιθετικῶν καταστάσεων πού συνθέτουν ὀρισμένα προβλήματα, νά ἐρμηνευτοῦν καλοπροαίρετες σκέψεις καί συλλογικές δραστηριότητες πού, τελικά, ἐπιτρέπουν μιά μετρομένη αἰσιοδοξία.

Οί νεοελληνικές σπουδές στη Γαλλία τόν 19ο αιώνα (σύντομη έξιστόρηση)

της Μαριάνας Δήτσα

Στή Γαλλία —πιό σωστά στό Παρίσι— άνθισαν και οί πιό «έξωτικές» σπουδές. Ίνστιτούτα, σύλλογοι, πανεπιστημιακές έδρες, έταιρείες, περιοδικά και εκδόσεις, άναρίθμητα, τεκμηριώνουν, προκειμένου για τόν 19ο αιώνα, τή ζωηρότητα ένός ενδιαφέροντος στραμμένου πρός τίς χώρες τής Άνατολής. Πέρα από τίς γενικές ιστορικές κατηγορίες πού θά έξηγοῦσαν τούς λόγους οί όποιοι ύπαγόρευαν στή γαλλική κοινωνία του 19ου αιώνα παρόμοιους προσανατολισμούς, ή καθεμιά από αυτές τίς χώρες ή γλώσσες πού άποτελούν άντικείμενο σπουδών έχει και τήν ιδιαίτερη μικρή τής ιστορία, και προκειμένου για τίς νεοελληνικές, μπορούμε νά τήν προσεγγίσουμε. Υπήρχε, άλλωστε, μιά στιγμή —στήν Έπανάσταση μέ τόν φιλελληνισμό— όπου έμεις οί Νεοέλληνες μπήκαμε στό επίκεντρο κάποιας έπικαιρότητας.

•

Η Γαλλία είναι ή πρώτη χώρα πού εγκαινιάζει μέ επίσημο τρόπο τή δράση τών Ευρωπαϊκών Δυνάμεων στήν Άνατολή. Πρόκειται για τίς γνωστές «διομολογήσεις» του Φραγκίσκου του 1ου μέ τόν Σουλεϊμάν τόν Μεγαλοπρεπή. Μέ τίς διομολογήσεις ό σουλτάνος παραχωρούσε προνόμια στό έμπόριο και τή ναυτιλία τής Γαλλίας και τό δικαίωμα προστασίας τών Άγίων Τόπων. Ό Φραγκίσκος γίνεται προστάτης τών χριστιανών τής Άνατολής: ένα άρθρο τής συμφωνίας αυτής διατυπώνει πώς μέ αίτηση του Γάλλου προξένου τής Κωνσταντινούπολης κάθε χριστιανός σκλάβος θά αφήνεται ελεύθερος. Παρόμοιες συμφωνίες άνανεώθηκαν από τό 1535, και στή διάρκεια δύο αιώνων, δώδεκα φορές.

Θά μπορούσε νά πει κανείς πώς από τόσο παλιά άρχίζουν οί ιδιότυπες, σέ σύγκριση μέ τίς άλλες «Προσάτιδες Δυνάμεις», σχέσεις τής Γαλλίας μέ τήν

Έλλάδα. Οί έμπορικές συναλλαγές φέρνουν τούς Γάλλους σέ έπαφή μέ τούς ντόπιους έμπόρους και όσους άπασχολούνται στόν κλάδο. Άλλά και τά θρησκευτικά προνόμια πού τούς παραχώρησε ό σουλτάνος, τούς δίνουν επίσημα τό δικαίωμα βλέψης στήν προστασία τών χριστιανών, άρα τή δυνατότητα κοινωνικής πρακτικής στήν όθωμανική άυτοκρατορία. Δίπλα στό προξενεία, στίς έμπορικές σκάλες, στό λιμάνια και τά οικονομικά κέντρα, ξεπετάγονται πολύ γρήγορα έγκαταστάσεις τών διαφόρων ιεραποστολικών καθολικών ταγμάτων. Έτσι, οί συναλλαγές μέ τόν ντόπιο πληθυσμό παίρνουν εύθύς έξαρχής χαρακτήρα κοινωνικής και πολιτιστικής σχέσης, πέρα από τήν καθαρά οικονομική, πού, αν ήταν ή μόνη, θά βιωόταν, φυσικά, σάν ιδιόμορφη «άποικιακή» εισβολή.

Όποια κι αν ήταν τά κίνητρα τών μισιονάριων (φυσικά ή προπαγάνδα και ό προσηλυτισμός στόν καθολικισμό), ή δράση τους στήν Άνατολή και κυρίως στίς ελληνικές πόλεις κάλυπτε βασικά δύο τομείς: τήν εκπαίδευση και τά φιλανθρωπικά έργα. Ίσως έπειδή άρκετά νωρίς, όπως λέει ό Iorga¹, άντιλήφθηκαν τή δυσκολία προσηλυτισμού όρθόδοξων πληθυσμών, ήδη από τό 1640, παρατηρούμε πώς οί μισιονάριοι χρησιμοποιούν σχεδόν άποκλειστικά αυτή τήν έμμεση μέθοδο προσέγγισης τών χριστιανών τής Άνατολής. Άλλωστε, ή Άντι-μεταρρύθμιση τής Καθολικής Εκκλησίας διατυπώνει σέ επίσημο άρθρο πώς ή «πιό άποτελεσματική και σαηνευτική μέθοδος για νά ξανακατακτήσουμε τίς ψυχές»² είναι ή ίδρυση σχολείων, σεμιναρίων και φιλανθρωπικών ιδρυμάτων (νοσοκομεία, όρφανοτροφεία κ.λπ.).

Η πνευματική δραστηριότητα τών καθολικών ταγμάτων, ιδίως στήν Κωνσταντινούπολη, είναι μιά ξεχωριστή «ιστορία», πού θά άξιζε κάποτε νά μελετηθεί. Πέρα από τό πολύτιμο έπιμορφωτικό τους έργο στους χριστιανικούς πληθυσμούς, άρκετοί ιεραπόστο-

λοι ενδιαφέρθηκαν επιστημονικά για τὰ παραμελημένα καί σκόρπια κείμενα τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας, συλλέγοντας καί ἐκδίδοντας χειρόγραφα. Ἐπίσης, τὰ βιβλία κατήχησις στήν Ἀνατολή. Στήν ἀρχή θά στέλλονταν στήν Πόλη ἕξι νέοι Γάλλοι, τῆ μόρφωσή τους θά ἀναλάμβαναν οἱ Καπουτσίνοι, καί θά γίνονταν δραγουμάνοι (διερμηνεῖς) στά γαλλικά προξενεῖα.

Τό 1669 ὁ Colbert ἰδρύει στήν Κωνσταντινούπολη μία σχολή πού ἔργο της θά ἦταν ἡ ἐπιμόρφωση ἐμπορικῶν καί διοικητικῶν στελεχῶν πού προορίζονταν γιά τίς γαλλικές θέσεις στήν Ἀνατολή. Στήν ἀρχή θά στέλλονταν στήν Πόλη ἕξι νέοι Γάλλοι, τῆ μόρφωσή τους θά ἀναλάμβαναν οἱ Καπουτσίνοι, καί θά γίνονταν δραγουμάνοι (διερμηνεῖς) στά γαλλικά προξενεῖα.

Τόν ἐπόμενο χρόνο, ὁ Λουδοβίκος ὁ 14ος χορηγεῖ ὑποτροφίες σπουδῶν σέ δώδεκα Ἀρμένιους γιά τό κολλέγιο «Louis le Grand» πού τήν ἐποχή ἐκείνη διευθύναν οἱ Ἰησουίτες. Μαρτυρεῖται πώς ἐκτός ἀπό τοὺς Ἀρμένιους, στό κολλέγιο φοιτοῦσαν Σύριοι καί Ἕλληνες.⁴ Φυσικά, οἱ ὑπότροφοι τοῦ Παρισιοῦ θά ξαναγύριζαν στόν τόπο τους γιά νά συντροφεύσουν τοὺς μισιονάριους στό ἔργο πού μέ τόσο ζήλο ἐκτελοῦσαν. Καί οἱ δύο σχολές, τῆς Κωνσταντινούπολης καί τοῦ Παρισιοῦ, πήραν τήν ὀνομασία «École de Jeunes de Langues» (ἀπό μετάφραση τοῦ τουρκικοῦ dil oghlan).

Τό 1721 ἡ γαλλική κυβέρνηση ἀποφάσισε νά δίνει στό ἔξῃς τίς ὑποτροφίες τοῦ Παρισιοῦ σέ Γάλλους πού, ὅπως ἐκείνοι τῆς Κωνσταντινούπολης, προορίζονταν γιά διερμηνεῖς στά γαλλικά πόστα τῆς Ἀνατολῆς. Ἔτσι, κατὰ κάποιον τρόπο γινόταν ἡ ἐπιλογή τῶν καλύτερων μαθητῶν πού ἀπό τό «Louis le Grand» στέλνονταν κάθε χρόνο στήν Πόλη γιά νά συμπληρῶσουν στά χέρια τῶν Καπουτσίνων τῆ μόρφωσή τους, καί ἐν συνεχεία νά διοριστοῦν σέ θέσεις τῶν προξενείων καί ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἐκείνοι πού κυρίως ἐπιδίωκαν νά ἐξασφαλίσουν μιά τέτοια ὑποτροφία, ἦταν οἱ γαλλικές οἰκογένειες πού εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στά ἀστικά κέντρα τῆς Ἀνατολῆς ἀπό δύο καί τρεῖς καμιά φορά γενεές. Τά παιδιά τους ἀκολουθοῦσαν τήν καριέρα τους.

Ἡ τάξη αὐτή τῶν πραγμάτων διαταράσσεται μέ τή Γαλλική Ἐπανάσταση: ἀμφισβητοῦνται οἱ θεοσκευτικοί θεομοὶ τῆς Γαλλίας, καί ἡ πίεση πού ἀσκεῖται στά καθολικά τάγματα, ἀκόμη καί στό ἐσωτερικό τῆς χώρας, ἔχει ὡς συνέπεια τήν ἀποδυνάμωση τῶν ἱεραποστολικῶν δραστηριοτήτων, οἱ ὁποῖες δέν ὑποστηρίζονται ἀπό τό κράτος γιά μεγάλο χρονικό διάστημα, λόγω ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν πού ἡ ἐπίλυσή τους προέχει. Παρατηροῦμε πώς καί στίς δύο σχολές ὁ ἀριθμός τῶν μαθητῶν ἔχει σημαντικά μειωθεῖ καί πώς μιά γενικότερη ὑποτονικότητα χαρακτηρίζει τίς γαλλικές βλέψεις στήν ὀθωμανική αὐτοκρατορία.

Ἄλλωστε, αὐτός ὁ ἐκφυλισμός πού ἀκολούθησε τή Γαλλική Ἐπανάσταση, κατὰ τή διάρκεια τῆς ὁποίας πολλοί διερμηνεῖς ἐγκατέλειψαν τό πόστο τους καί γύρισαν στήν πατρίδα, ὑπαγορεύει μιά ἀναδιοργανώση τοῦ μηχανισμοῦ πού ἐξασφάλιζε σέ περισσότερα ἐπίπεδα τήν ὀργανική δράση, ἰδεολογική καί οικονομική, τῆς Γαλλίας στήν Ἀνατολή.

Μέχρι τώρα, ἡ παιδεία πού ἀποκοῦσαν οἱ δραγουμάνοι χαρακτηρίζονταν ἀπό στοιχεῖα πού διαμορφώνονταν ἀπό τό σύστημα ἀνταλλαγῆς μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης. Ἡ ἀπόφαση γιά τήν ἴδρυση τῆς Σχολῆς τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν (École des langues orientales, ἡ ὁποία λειτουργεῖ ἀκόμη σήμερα ἀκμαῖα), μπόρεσε νά ὑπάρξει καί νά πραγματοποιηθεῖ, ἀκριβῶς γιατί προηγήθηκε ἡ κατάσταση πού συνοπτικά περιγράψαμε παραπάνω: ἡ ἐξαγωγή καί ἡ παραγωγή, ἐκτός τῶν τειχῶν, πνευματικῶν ἐστιῶν τῆς Γαλλίας ἐπέστρεφε στόν ἀποστολέα. Μέσα ἀπό παρόμοιο κύκλωμα γεννήθηκε καί τό ρεῦμα τῶν ἀνατολικῶν σπουδῶν (orientalisme), μιά αὐτόνομη περιοχὴ ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καί μελέτης πού ἔχει ἐνδιαφέρουσα παράδοση στή Γαλλία.

Ἔτσι, δέν εἶναι συμπτωματικό ὅτι ἡ πρωτοβουλία γιά τήν ἴδρυση τῆς Σχολῆς τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν ὀφείλεται στόν Louis Langlès, πού διατέλεσε σύμβουλος τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στήν Κωνσταντινούπολη. Τό 1790, ὁ Langlès ἀπεύθυνε στήν Ἐθνοσυνέλευση ὑπόμνημα μέ τίτλο: *Περί τῆς σπουδαιότητος τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν γιά τήν ἐξάπλωση τοῦ ἐμπορίου καί τῆς προσόδου τῶν γραμμάτων καί ἐπιστημῶν*. Τό σχέδιό του μόνο δύο χρόνια ἀργότερα, μέ νέα μορφή καί μετά ἀπό προσωπικά διαβήματα (συνδέθηκε φιλικά μέ τόν Lakanal, πρόεδρο τῆς Ἐπιτροπῆς γιά τήν παιδεία), κίνησε τό ἐνδιαφέρον τῶν ἀρμοδίων. Μέ ἄρθρο τῆς 10ης τοῦ Germinal, ἔτος III (30 Μαρτίου 1795), ἀποφασίζεται ἡ ἴδρυση μιᾶς «Δημόσιας Σχολῆς ὅπου θά διδάσκονται οἱ ἀνατολικές γλώσσες, οἱ ὁποῖες ἔχουν ἀναγνωρισμένη χρησιμότητα γιά τήν πολιτική καί τό ἐμπόριο». Τά νέα ἑλληνικά μπαίνουν στό πρόγραμμα τῶν Δεκεμβριῶν τοῦ 1800. Μιά ἀνακοίνωση στούς διαδρόμους τῆς σχολῆς ἀνέγραφε: «Ὁ πολίτης d'Anse de Vilvoison θά ἀναπτύξει τήν καταγωγή καί τίς ἀρχές τῆς ἀπλῆς νεοελληνικῆς, θά ὑπαγορεύσει διαλόγους γιά τήν ἐκμάθηση τῆς ὁμιλίας αὐτῆς τῆς γλώσσας...».

Οἱ δημοτικιστές, κυρίως οἱ Ἕλληνες (διότι οἱ Γάλλοι ἦταν φυσικό νά μὴν ἔχουν πρόβλημα δημοτικισμοῦ), κατὰ καιροὺς ἔδωσαν μεγάλη σημασία σ' αὐτή τήν ἔκφραση τῆς ἐπίσημης ἀνακοίνωσης: «ἀπλή, δημοτική νεοελληνική» γλώσσα. Ὁ Ψυχάρης, στό ἐναρκτήριο μάθημά του στή Σχολή τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν, τό 1904, ἀναφέρει: «τίποτε δέν ταιριάζει περισσότερο μέ τό πνεῦμα τῆς δημοκρατίας ἀπό τό νά διδάσκονται οἱ ὁμιλούμενες γλώσσες, γλώσσες πού ἀνθίζουν στά χεῖλια τοῦ λαοῦ. Ἡ σχολή μας στάθηκε πιστή σ' αὐτή τῆ μεγάλη δημοκρατική ἀρχή, πού μᾶς θυμίζει τή δημοκρατική καταγωγή της».

Ἡ Σχολή τῶν ζωντανῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν εἶναι ὄντως τό πρῶτο καί, γιά περισσότερο ἀπό ἕναν αἰῶνα, τό μοναδικό ἀνώτερο ἐκπαιδευτικό ἴδρυμα πού ἀναγνωρίζει καί διδάσκει τήν ὁμιλουμένη (δημοτική), τὰ νέα ἑλληνικά δηλαδή. Ὅμως εἶναι λάθος νά ψάχνουμε σ' αὐτή τήν προτίμηση μιά συνειδητὴ ἐπιλογή τῆς δημοτικῆς, π.χ. σέ ἀντίθεση μέ τήν καθαρεύουσα. Οἱ λόγοι ἦταν ἐντελῶς ἄλλης φύσης, ἦταν οἱ σκοποὶ τοὺς ὁποῖους προοριζόταν νά ὑπηρετήσει ἡ Σχολή, οἱ ὁποῖοι καί ὑπαγόρευσαν τή διδασκαλία τῆς δημοτικῆς. Οἱ ἀπόφοιτοι στέλλονταν στήν Ἀνατολή καί ἔπρεπε νά εἶναι ἱκανοὶ νά ἐπικοινωνήσουν, νά δημιουργήσουν σχέσεις καί συναλλαγές μέ τόν ντόπιο πληθυσμό, τοὺς ἐμπόρους, καραβοκρῆτες κ.ἄ., κον-

τολογίς μέ μιá πελατεία διαφορετικῶν κοινωνικῶν στρωμάτων καί μέ στοιχειώδη ἢ μεσαία μόρφωση. Τούς «ρεαλιστικούς» αὐτούς στόχους τῆς Σχολῆς, ἔστω καί ἄν μεγαλόπνοοι ἄνθρωποι ὅπως ὁ Ψυχάρης ἤθελαν νά τούς ἀντικαταστήσουν μέ ἄλλους, «πνευματικότερους», οἱ Γάλλοι καθηγητές δέν παραλείπανε νά τούς τονίζουν σέ λόγους καί γραπτά τους. Ἀκόμη καί τό 1874 ὁ καθηγητής τῶν ἑλληνικῶν Brunet de Presle ἀρχίζει ἔτσι τό ἐναρκτήριο μάθημά του: «Κύριοι, ἡ Σχολή τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν ἔχει μιá ἀναγνωρισμένη χρησιμότητα γιά τήν πολιτική καί τό ἐμπόριό μας».

Ὁ Villoison δίδαξε πέντε χρόνια, ὡς τό 1805. Ἦταν τυπικό δείγμα Γάλλου ἑλληνιστῆ τῆς ἐποχῆς, ἐποχή τήν ὁποία, ὅσον ἀφορᾷ τίς ἑλληνικές σπουδές στό Παρίσι, σημάδεψε καί ἐπηρέασε ἡ προσωπικότητα τοῦ Κοραῖ. Ἀσχολήθηκε ἐπιστημονικά μέ τήν ἀρχαιότητα, ἐξέδωσε τήν Ἰλιάδα ἀπό τό χειρόγραφο *Venetus A*, τόν ἐνδιέφερε τό Βυζάντιο, καί γνώριζε τά νέα ἑλληνικά καί τή σύγχρονή του Ἑλλάδα, γιατί εἶχε συνοδέψει τόν Choiseul-Gouffier στό περίφημο ταξίδι του τό 1776. Συνδεόταν μέ τούς Ἑλληνας τοῦ Παρισιοῦ, ἦταν φίλος τοῦ Κοραῖ.

Ὅταν πέθανε ὁ Villoison (1805), σύμφωνα μέ τά στοιχεία τῶν ἀρχείων τῆς Σχολῆς,⁸ ἡ ἔδρα ἔμεινε κενή γιά μιá δεκαετία. Ἐντούτοις τό 1813 συναντᾶμε νά διδάσκει νέα ἑλληνικά ὁ Ἰωάννης Ραζῆς, ὁ ὁποῖος δημοσίευσε κιόλας ἀνώνυμα μιá χρησιμομάθεια μέ κείμενα σέ «ἀπλούς διαλόγους» γιά τούς μαθητές. Ἀνῆκε στόν κύκλο τῶν Α. Γαζῆ, Δ. Φιλιππίδη, Barbé de Bocage.

Ἡ ἐπίσημη καθιέρωση τῆς ἔδρας τῶν νέων ἑλληνικῶν χρονολογεῖται ἀπό βασιλικό διάταγμα τοῦ 1819. Ὅμως, τό ἐναρκτήριο μάθημα τοῦ Hase γίνεται τό 1816, καί γενικά ἐπιγράφησε ἡ ἐντύπωση πῶς ὁ Hase εἶναι ὁ ἄμεσος συνεχιστής τοῦ Villoison.

Ὁ Carl Hase, σαξονικῆς καταγωγῆς, ἦρθε στό Παρίσι τό 1801 καί συνδέθηκε μέ τούς κύκλους τῶν ἐπιφανῶν ἑλληνιστῶν, ὅπως καί τοῦ Κοραῖ. Ἀρχικά ἐργαζόταν στήν Ἐθνική Βιβλιοθήκη, στό τμήμα χειρογράφων. Ὁ Hase ἔφερε σέ ἐπαφή τόν Fauriel μέ τόν Grimm. Ἐνδιαφερόταν κι ὁ ἴδιος γιά τή λαϊκή παραγωγή, ἀσχολήθηκε μέ τό δημοτικό τραγούδι, καί ἔδωσε μάλιστα τραγούδια στόν Φωριέλ γιά τήν περίφημη συλλογή του. Καθώς ἡ κύρια εἰδικότητά του εἶναι ἡ παλαιογραφία, ὅταν διορίστηκε διοικητής τῆς Σχολῆς τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν καί καθηγητής τῶν ἑλληνικῶν, πρόσθεσε στήν ὄνομασία τῆς ἔδρας καί τήν ἑλληνική παλαιογραφία. Ἐπαιξε ἐπίσης κάποιο ρόλο στήν ἀναζωπύρωση τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν στή Γαλλία,⁹ μέ ἐκδόσεις βυζαντινῶν κειμένων. Δίδασκε συγχρόνως νέα ἑλληνικά.

Ἀκόμη καί ὁ ἐπόμενος καθηγητής τῆς ἔδρας, ὁ Brunet de Presle, παρᾷ τό γεγονός ὅτι στό δημοσιευμένο ἔργο του εἶναι ὁ πρῶτος πού προσφέρει καί θέματα νεοελληνικά, παραμένει αὐτό τό χαρακτηριστικό δείγμα τῶν ἑλληνιστῶν τῆς Γαλλίας, πού καταρχήν εἶναι ἀρχαιοελληνιστές καί, πέρα ἀπό τή βασική τους τούτη γερή κατάρτιση, ἀσχολοῦνται, σχεδόν ἐρασιτεχνικά, καί μέ τό Βυζάντιο καί τόν Νέο Ἑλληνισμό. Δεκαεπενέα χρονῶν, τό 1828, μεταφράζει στά νέα ἑλληνικά καί δημοσιεύει τίς *Maximes et reflexions morales du Duc de la Rochefoucauld*, ἀφιερωμένο στόν δάσκαλό

του Hase. Μετέφρασε ἐπίσης τόν «σύγχρονο Ἀνακρέοντα» Χριστόπουλο, πού ἐκδόθηκε στό Στρασβούργο τό 1831. Ξεκίνησε τή συγγραφή μιᾶς *Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, ἀπό τή ρωμαϊκή κατάκτηση ὡς τίς μέρες μας*, πού, μισοτελειωμένη, σταματᾷ στήν ἄλωση τῆς Πόλης. Ἀλλά, ἀπό τίς πῶ σημαντικές συμβολές τοῦ Brunet de Presle στόν μετακλασικό ἑλληνισμό εἶναι ἡ ἔκδοση, μαζί μέ τόν E. Egger, τῆς συλλογῆς ἑλληνοαιγυπτιακῶν παπύρων πού συγκέντρωσε ὁ ἐπιγραφολόγος Letronne. Προσπάθησε νά δώσει ζωντάνια στή Σχολή ὀργανώνοντας διαλέξεις μέ γνωστούς ἑλληνιστές, ὅπως οἱ Ch. Gidel καί Queux de Saint Hilaire. Οἱ πρῶτες νύξεις ἑνός πλέον ἐπιστημονικοῦ ενδιαφέροντος γιά τή νεοελληνική γραμματεία διαφαίνονται μέσα ἀπό τά βιβλία του: φροντίζει νά ἀποκτήσει ὅσο γίνεται πῶ πλούσια νεοελληνική βιβλιοθήκη καί διαφαίνεται ἡ πρόθεσή του νά καταρτίσει Βιβλιογραφία, προσπάθεια πού θά γίνει πραγματικότητα λίγα χρόνια ἀργότερα μέ τόν Legrand. Καθώς ἡ συλλογή του βρισκεται στή βιβλιοθήκη τῆς Σχολῆς (πάνω ἀπό 3.000 τόμοι), στό ἀντίτυπό του τοῦ *Καταλόγου* τοῦ Παπαδόπουλου-Βρετοῦ βλέπουμε ἐνσωματωμένα δελτία μέ βιβλιογραφικούς τίτλους πού δέν ἀναγράφονται στόν Βρετό.

Ὁ διάδοχος τοῦ Brunet de Presle, Emmanuel Miller ἀσχολήθηκε μέ τή βυζαντινή περίοδο. Ταξίδεψε μέ ἐπιστημονικές ἀποστολές τῆς γαλλικῆς κυβέρνησης στήν Κωνσταντινούπολη καί τό Ἅγιον Ὄρος καί ἐξέδωσε μιá *Συλλογή ἑλλήνων ἱστορικῶν τῶν Σταυροφοριῶν*, σέ συνεργασία μέ τόν Κ. Σάθα τό *Χρονικό τῆς Κύπρου*, καί μέ τόν Émile Legrand ποιήματα τοῦ Θεόδωρου Προδρόμου.

Μέ τήν εἴσοδο τοῦ Legrand στή Σχολή, τό 1878 (καθηγητής ἔγινε τό 1883), παρατηροῦμε μιá ἀλλαγῆ: εἶναι οὐσιαστικά ὁ πρῶτος πού ἐνδιαφέρεται γιά τή διδασκαλία καί τή συγγραφή ἐγχειριδίων γιά τήν ἐκμάθηση τῆς γλώσσας. Ὅλοι οἱ προηγούμενοι, τῶν ὁποίων τήν προσφορά στά νεοελληνικά γράμματα σκιαγραφήσαμε περιληπτικά, γιά λόγους πού δέν εἶναι ἐδῶ θέση νά ἀναλύσουμε (μιá καί ἀφορᾷ κατεξοχήν θέμα μικροκοινωνιολογικό τοῦ γαλλικοῦ πανεπιστημίου καί τῶν παραφυάδων του: σάν πολὺ γενική καί λιγάκι ἀπλουστευτική ἐξήγηση θά λέγαμε πῶς ὁ κύριος λόγος εἶναι ὅτι ὅλοι αὐτοί οἱ προγενέστεροι τοῦ Legrand καθηγητές ἦταν μέλη ἤδη τῶν ὑψηλῶν πανεπιστημιακῶν κύκλων, ὅπου βασικά ἡ ἀρχαιότητα εἶχε αἶγλη καί κύρος ἐπιστημονικοῦ ἀντικειμένου), πολὺ λίγο ἀσχολήθηκαν μέ τά προβλήματα τῆς διδασκαλίας τῶν νέων ἑλληνικῶν καί συνδέανε συνήθως τούς Νεοέλληνες μέ τήν ἔνδοξή τους ἀρχαιότητα. Ἔτσι, ὡς τήν ἐποχή τοῦ Legrand, τό ἴδρυμα αὐτό, πού προοριζόταν γιά τήν πρακτική ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, εἶχε «παρεκκλίνει» ἀπό τούς «ρεαλιστικούς» του σκοπούς: ἀπό σχολή διερμηνεῶν παρήγαγε λογίους. Καί τό τελευταῖο, σέ περιορισμένη κλίμακα καί μέ πνεῦμα ἐρασιτεχνικό. Φυσικά, αὐτή ἡ «παρέκλιση», πού ἐγγράφεται στό γενικότερο κλίμα τῆς ἐποχῆς μέ τήν ἀντίθεση τοῦ orientalisme (ἀνατολικές σπουδές), συνέβαλε, μαζί μέ ἄλλα ἰδρύματα καί ἱστορικούς παράγοντες — πού θά ἐκθέσουμε ἀμέσως παρακάτω — στήν ἀνάπτυξη τῆς αὐτονομίας τοῦ ἐρευνητικοῦ κλάδου τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν, πού

πρώτος θά οργανώσει με τό χαρακτήρα αὐτόν ὁ Émile Legrand.

Τήν περίοδο πού ἐμφανίζεται ὁ Legrand, περίοδο κατά τήν ὁποία παρατηροῦμε ὀπωδητότε μιά ποιητική ἀλλά καί ποσοτική ἀλλαγὴ στήν ἀσκηση τῆς νεοελληνικῆς ἐπιστήμης, ἐκτός ἀπό τή Σχολή τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν ὑπάρχουν ἄλλα δύο ἰδρύματα προσανατολισμένα στόν ἑλληνισμό καί τά ὁποία συμπράττουν γιά τή δημιουργία τῶν εὐνοϊκῶν συνθηκῶν καί προϋποθέσεων γιά τήν αὐτονομία τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν. Καί στίς δύο περιπτώσεις, τά νέα ἑλληνικά συμπληρώνουν κατά κάποιον τρόπο τίς κλασικές σπουδές: τό ἐνδιαφέρον γιά τοὺς ἀπογόνους τῶν Σοφοκλή, Εὐριπίδη καί Πλάτωνα εἶχε πλέον ἀποκτήσει παράδοση, πολλοί κύκλοι ἀρχαιοελληνιστῶν τό θεωροῦσαν αὐτονόητο μετὰ τό κύμα τοῦ φιλελληνισμοῦ. Ἄλλωστε ὁ φιλελληνισμός, ἂν καί ὁ ὄρος εἶναι λάθος νά χρησιμοποιεῖται γιά ἐκδηλώσεις ἐνδιαφέροντος τῶν ξένων πρὸς τήν Ἑλλάδα οἱ ὁποῖες δέν ἀφοροῦν τήν περίοδο τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21, αὐτό τελοσπάντων τό εἶδος τῆς προσέγγισης τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ, πού ὑπαγορεύεται ἀπό ἀνάγκες ἰδεολογικές ἢ ἀπό ἓνα ἰδεολογικό κενό, ἢ, γιά νά μὴ μπλέκουμε ἀπλουστείνοντας τά πράγματα, οἱ ἀπόηχοι καί ἐπιβιώσεις τοῦ καθεαυτοῦ φιλελληνισμοῦ, βρίσκονται στό ὑπόβαθρο τῆς ὑπαρξης καί λειτουργίας καί τῶν δύο ἰδρυμάτων πού θά περιγράψουμε ἀμέσως παρακάτω.

Κι ἂν ἐδῶ ἀνοίγουμε μιά παρένθεση γιά τόν φιλελληνισμό, εἶναι γιατί καί αὐτό τό κίνημα, πολιτικό στοὺς λόγους δημιουργίας του, συνετέλεσε στήν καλλιέργεια ἐνδιαφέροντος γιά τή νεότερη Ἑλλάδα. Ἡ λέξη, ὅπως ἄλλωστε καί τό ἴδιο τό κίνημα, προσέλαβε στήν ἐποχή εὐρύτητα, ἀλλά γιά νά μὴ συγχέονται ἐκδηλώσεις παράλληλες καί παράγωγες τοῦ φιλελληνισμοῦ, εἶναι καλύτερα νά τονίζουμε κυρίως τόν πολιτικό του χαρακτήρα, γιά νά μπορούμε νά περιοδολογοῦμε καί νά κατατάσσουμε τά φαινόμενα: φιλελληνισμός ἦταν τό κίνημα ὑποστήριξης καί προπαγάνδας γιά τόν δίκαιο ἀγῶνα τῶν σκλαβωμένων Ἑλλήνων, ἐπομένως σταματᾶ μετὰ τή διαμόρφωση τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους. Τό ὅτι μπόρεσε νά παρασύρει σ' αὐτή τήν ὑπόθεση ἀνθρώπους ἀπό τοὺς πιό διαφορετικούς κοινωνικούς ὀρίζοντες, κυρίως ὄλους τοὺς φιλελευθέρους, ἐξηγεῖται μετὰ τό γεγονός ὅτι ἀνταποκρινόταν στό δικό τους αἶσθημα καί αἶτημα γιά ἐλευθερία, ἢ ὁποία εἶχε διαταραχθεῖ μετὰ τήν Παλινόρθωση. Μιά γνωριμία μετὰ τά πολιτικά καί κοινωνικά προβλήματα πού τήν περίοδο αὐτή χαρακτηρίζουν τή ζωὴ τῆς Γαλλίας, θά μᾶς ἔδειχνε σέ καθρέφτη πῶς τά πιεγμένα δικά της πολιτικά αἰτήματα βρίσκουν, μετατοπισμένα, ἔκφραση γιά δράση ὅπου ὑπάρχει ἐστία πολέμου ἐναντία στήν καθεστηκυία τάξη.

Παράγοντες ὁμως πού, σέ συσχέτιση μετὰ τόν φιλελληνισμό, συνετέλεσαν τήν ἐποχὴ αὐτὴ στήν ἀνάπτυξη γενικότερου ἐνδιαφέροντος γύρω ἀπὸ ἐμᾶς, τοὺς «σύγχρονους Ἕλληνες», εἶναι ἡ χρονικὴ σύμπτωση του μετὰ τό κίνημα τοῦ ρομαντισμοῦ ἀπὸ τὴ μιά, καί ἡ μακρόχρονη πανεπιστημιακὴ παράδοση τῶν κλασικῶν σπουδῶν ἀπὸ τὴν ἄλλη. Φιλελευθερισμός καί ρομαντισμός εἶναι ἔννοιες ἀλληλένδετες ὡς ἓνα σημεῖο. Εἶναι γνωστὰ καί ἐνδεικτικὰ τά στοιχεῖα γιά τὴ «στράτευση» τῶν ρομαντικῶν διανοουμένων καί καλλιτεχνῶν στήν ἑλληνικὴ ὑπόθεση: ὁ Victor Hugo γράφει τίς *Orientales*, ἐκθέσεις ζωγραφικῆς, θεατρι-

κές παραστάσεις, τό ἐκλαϊκευμένο πλέον σύμβολο Μπάυρον, ἡ συμμετοχὴ συγγραφέων καί καλλιτεχνῶν στίς Ἐπιτροπὲς ὑποστήριξης καί βοήθειας, τά πολυάριθμα ἔργα ἐμπνευσμένα, θεματικά, ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

Τό σημαντικότερο δείγμα αὐτοῦ τοῦ κλίματος, ὅπου ὁ φιλελληνισμός, ὁ ρομαντισμός καί οἱ ἐπιστημονικὲς προθέσεις δίνουν ὅ,τι καλύτερο διαθέτουν, εἶναι ἡ περιφνημὴ συλλογὴ δημοτικῶν τραγουδιῶν τοῦ Claude Fauriel. Ἡ ἔκδοση τοῦ Φωριέλ, ὅπως καί ἡ προσωπικότητά του, στή συγκυρία πού ἐμφανίζονται (1825), χρησιμοποιήθηκαν γιά νά στηρίξουν ἐπιχειρήματα γιά κάποιες τάσεις τῆς λογοτεχνίας (ὅπως γιά τὴν ποίηση τῶν μαζῶν —σέ ἀντίθεση μετὰ τίς ἀκαδημαϊκὲς κομπότητες), γιά νά προπαγανδίσουν τό ἰσάξιο τῶν Νεοελλήνων μετὰ τοὺς ἀρχαίους τοὺς προγόνους, ἄρα τὴν ἀναγκαιότητα ἀλληλεγγύης στόν ἀγῶνα τοὺς· τό ἔργο του κατατάχθηκε στίς ρομαντικὲς ἐκδηλώσεις, καί ὁ ἴδιος ἔχει χαρακτηριστεῖ ἀπὸ σοβαροὺς ἱστορικούς τῆς λογοτεχνίας ὡς ὑπερ-ρομαντικός· πέρα ἀπὸ ὅλα αὐτά, πού στό βαθμὸ πού ἦταν στήν ἐποχὴ του ζωτικά καί πραγματικὰ προβλήματα, εἶναι καί στοιχεῖα πού ἐνυπάρχουν σ' αὐτό τό ἔργο, ἡ ἔκδοση τῶν *Δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Συγχρόνου Ἑλλάδος* συνιστᾶ θεμελιώδη συμβολὴ στίς νεοελληνικὲς σπουδές, ὄντας ἡ πρώτη στό εἶδος ὁλοκληρωμένη ἐργασία, πού ἀνοίξε τό δρόμο γιά μιά σειρά παρόμοιες ἐνασχολήσεις, ὄχι μόνο στήν Ἑλλάδα ἀλλὰ καί ἀπὸ ξένους ἑλληνιστές. Ἄλλωστε, ὁ προσανατολισμός πρὸς τὰ λαϊκὰ δημοουργήματα —τὴ δημοτικὴ παραγωγή— μαζί μετὰ τὴ μελέτη τῆς γλώσσας καί τῶν διαλέκτων, εἶναι καί οἱ δύο βασικοί, σχεδόν οἱ μοναδικοί, θεματικοὶ χῶροι πού κάλυπταν οἱ νεοελληνικὲς σπουδές στή Γαλλία.

Ἀκριβῶς ἐπειδὴ ὁ φιλελληνισμός ὑπῆρξε πολυδιάστατο φαινόμενο, γιατί συνέπεσε μετὰ ἄλλα ἰδεολογικά ρεύματα καί ἄλλες πολιτικὲς ἐπιδιώξεις πού μπόρεσαν νά συγχρωτιστοῦν μετὰ τίς δικές του τάσεις, εἶναι θεμιτό νά μιλάμε γιά ἀπόηχους καί ἐπιβιώσεις φιλελληνισμοῦ. Εἶναι βέβαια ἐπικίνδυνο νά συγχέουμε τόν φιλελληνισμό μετὰ τίς μορφές πού πῆρε στή συνέχεια. Ἀκόμη καί στήν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τῆς Γαλλίας στήν Ἑλλάδα ἔπαιξε κάποιο ρόλο στίς ἐπιλογές ἀσκησης τῆς «Προστασίας»: ἀναγκάστηκε νά ἐνσωματώσει κάτι ἀπὸ αὐτό τό εὐνοϊκό γιά τὴν Ἑλλάδα κλίμα, καί διαπιστώνουμε πῶς στίς μεθόδους ἐπιρροῆς της στόν ἑλληνικὸ χῶρο διαλέγει κατά κύριο λόγο τά πολιτιστικά μέσα (δέν ξεχνᾶμε ὅτι αὐτὰ ἔχουν καί προγενέστερη παράδοση: Διαφωτισμός, Ἐπανάσταση). Ἄλλωστε, πέρα ἀπὸ κάποιες ἰδεολογικὲς σταθερές οἱ ὁποῖες ἐπαναλαμβάνονται κάθε φορὰ ὅπου ἐκτίθενται οἱ λόγοι πού ἐπιβάλλουν τὴ μελέτη ἢ διάδοση κάποιου ἑλληνικοῦ θέματος, ἔχουμε καί τίς «θερμοκηπιακὲς» κατασκευές—ὄλο τὸν 19ο αἰῶνα— πλειάδας ἀσημαντῶν ποιητικῶν ἔργων μετὰ ἑλληνικὴ θεματικὴ, καί, παρᾶλληλα, χρονικῶν ὅπου οἱ Γάλλοι ταξιδιώτες περιγράφουν τὴν Ἑλλάδα καί τοὺς Ἕλληνες μετὰ κύριο σημεῖο ἀναφορᾶς πάντοτε τὴν ἀρχαιότητα.

Ἡ συσώρευση καί συμπίλιωση ὄλων αὐτῶν τῶν ἐτερογενῶν στοιχείων καί ὑπαγορεύσεων πού παρακινοῦν κάποιους ἀνθρώπους νά ἐνδιαφεροῦν καί νά ἀσχοληθοῦν μετὰ τὴν Ἑλλάδα, μπόρεσε νά γίνῃ τόσο συμβιβαστικὰ ἀκριβῶς γιατί ὑπῆρχε ἡ παράδοση τῶν κλασικῶν σπουδῶν καί τό φιλελληνικὸ κίνημα.

Μέ τέτοιο πνεύμα ιδρύεται τό 1846 ή Γαλλική Σχολή τής Ἀθήνας, τό γνωστό σήμερα Γαλλικό Ἰνστιτούτο. Στήν ἱστορία τής Σχολῆς καί τής δράσης της, γραμμένη τό 1901 ἀπό τόν G. Radet,¹⁰ διαβάζουμε ἐπιγραμματικά τή σύνθεση ἢ τίς ἀντιφάσεις πού καταλογούνται ὡς κίνητρα καί σκοποί ἴδρυσης τής Σχολῆς: *ιδέες οὐμανιστικές καί φιλελληνικές* (μέ τήν ἔννοια ἐπιστροφῆς στήν κοιτίδα του τοῦ πολιτισμοῦ πού ξενιτεύτηκε καί μᾶς δόθηκε), *καλλιτεχνικές ἐπιθυμίες* (προσκύνημα στήν Ἀκρόπολη κ.λπ.), *ἀρχαιολογικό ἐνδιαφέρον* (ὅπου ἡ ἄμεση γνωριμία μέ τά μνημεῖα τής ἀρχαιότητος θά ἀνύψωνε καί θά ζωογονοῦσε τό πανεπιστημιακό προσωπικό), *πολιτικές βλέψεις* (πού στή συγκεκριμένη συγκυρία ἐκφράζονταν — παράλληλα μέ τήν ἐπιρροή στήν Ἑλλάδα καί μέ τόν ἀνταγωνισμό Γαλλίας-Ἀγγλίας), *ἀκόμη καί φιλολογικές ἀπόψεις* (ὅπως ὅτι γιά νά γίνει ἐφικτή κάποια ἀναγέννηση τῶν κλασικῶν σπουδῶν εἶναι ἀπαραίτητο νά χρησιμοποιηθοῦν τά νέα ἑλληνικά). Ἐς σημειώσουμε, ἐπίσης, ὅτι ἡ Σχολή ιδρύεται ὅταν ἡ ἑλληνική κυβέρνηση βραδύεται στά χέρια τοῦ Κωλέττη. Ὁ τύπος τής ἐποχῆς ἐπιτίθεται στό «γαλλικό κόμμα» καί στόν Κωλέττη πού ἐπέτρεψε τήν ἴδρυση σχολῆς ἣ ὅποια εἶναι «ἔργο τῆς καθολικῆς προπαγάνδας» —πολλοί λόγιοι, ἀντιπολιτευόμενοι, ἀρνοῦνται κάθε συνεργασία μέ τό Γαλλικό Ἰνστιτούτο. Εἶναι γεγονός ὅτι ἡ γαλλική κυβέρνηση ἀπέδιδε μεγάλη σημασία στή λειτουργία τής Σχολῆς γιά τή σταθεροποίηση τῆς πολιτικῆς τῆς ἐπιρροῆς στήν Ἑλλάδα. Οἱ πρῶτοι «Ἀθηναῖοι», ὅπως ἀποκαλοῦνταν στό Παρίσι οἱ ὑπότροφοι τῆς Σχολῆς, μιά παρέα ἐπηρεμένων νέων μέ ἀνακατωμένα ἐνδιαφέροντα, πληθωρικοί, ἦταν δύσκολο νά μποῦν ἀμέσως στό νόημα τῆς ἀποστολῆς τους. Σέ ἔκθεση πού στέλνεται στό Παρίσι τόν πρῶτο χρόνο ἐπισημαίνεται τό πρόβλημα πού ἀνακύπτει διότι ἡ Σχολή ἔχει μᾶλλον τό χαρακτήρα «ἐγκυκλοπαιδικοῦ κολεγίου». Σταχυολογώντας τίς σκέψεις καί μαρτυρίες τῶν πρῶτων αὐτῶν «Ἀθηναίων» ἀπεικονίζεται ὅλη ἡ γκάμα τῶν πιά ἐτερογενῶν ἀπόψεων καί προθέσεων: ὁ ἕνας θαυμάζει τά ἀρχαῖα μνημεῖα καί μόνο αὐτά, ὁ ἄλλος ἐξαιρεῖ καί ἀποτίει φόρο τιμῆς στίς «δύο ἐπαναστάσεις, τήν ἑλληνική καί τή ρομαντική», γιάτί σ' αὐτές ὀφείλει τήν παρουσία του στή φημισμένη Ἀθήνα, ὁ τρίτος μιλάει γιά τήν πατρίδα τοῦ Περικλῆ καί τοῦ Κανάρη, καί κάποιος (ὁ Grenier) ἀναφωνεῖ: «τί θαυμαστή ἀποστολή νά σέ ἔχουν διαλέξει νά κάνεις τήν Ἀνατολή μιά πολιτιστική ἀποικία τῆς Γαλλίας».¹¹

Ἀπό τό 1850 ἡ Σχολή ἄρχισε νά ὀργανώνεται, καί οἱ ὑπότροφοι στό ἔξῃς ἦταν ὑποχρεωμένοι νά στέλνουν κάθε χρόνο τίς ἐργασίες τους γιά δημοσίευση στό περιοδικό *Ἀρχεῖα τῶν Ἐπιστημονικῶν Ἀποστολῶν* (Archives des Missions Scientifiques et Littéraires). Ἡ ἐπιθεώρηση αὐτή ἄρχισε ἄλλωστε νά κυκλοφορεῖ μ' αὐτή τήν ἀφορμή καί ἀποτελεῖ πλούσια πηγή γιά τίς ἑλληνικές σπουδές, καθῶς ἔχει δημοσιεύσει πολυάριθμες ἐργασίες καί συλλογές ὕλικου ἀπό μεταγενέστερες ἐπιστημονικές ἀποστολές Γάλλων ἀρχαιολόγων, γλωσσολόγων, φιλόλογων κ.λπ., ὅπως π.χ. τοῦ Ψυχάρη καί τοῦ Περονῶ. Ὡς τό 1873, πού ιδρύεται ἡ Γερμανική Ἀρχαιολογική Σχολή, ἡ ὅποια ἀνακινῶναι χωρῆς σύγχυση τόν καθαρά ἀρχαιολογικό της προσανατολισμό, ἡ Γαλλική Σχολή περνάει ἀπό ἐσωτερικές κρίσεις, περιπέτειες καί ἰδεολογικούς καβγά-

δες. Ἀπό τό 1873, ἀφότου ἔχει ἀπέναντί της ἕναν καλά ὀργανωμένο ἀντίπαλο, ἀναγκάζεται νά ὀροθετήσῃ τίς δραστηριότητές της καί νά περιοριστῆ καί αὐτή στήν ἀρχαιολογία. Ὁ διευθυντής Albert Dumont ὀργανώνει ἕνα ἀνεξάρτητο ἰνστιτούτο προσαρτημένο στή Σχολή, τό ὁποῖο θά ἀσχολεῖται μέ τή νεοελληνική κουλτούρα καί θά καλλιεργεῖ δεσμούς φιλίας καί συνεργασίας μέ Ἑλληνες διανοομένους. Τό Institut de Correspondance Hellénique ἀρχίζει νά λειτουργεῖ ἀπό τό 1877, ὀργανώνει διαλέξεις, πολιτιστικές ἐκδηλώσεις, καί ἐκδίδει τό δελτίο *Bulletin de Correspondance Hellénique*. Στό Δελτίο δημοσιεύουν καί πολλοί Ἑλληνες, ὅπως οἱ Κ. Σάββας, Λάμπρος, Κ. Παπαρηγόπουλος, Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, Ν. Δραγοῦμης, Καραπάνος κ.ἄ. Μάλιστα γράφουν στήν ἑλληνική, διότι, ὅπως ἀναγγέλλει ὁ Α. Dumont στό πρῶτο τεῦχος, «ἡ χρήση τῶν νέων ἑλληνικῶν μπορεῖ νά ξαφνιασῆ τοὺς δυτικούς. Οἱ Ἑλληνες πρέπει νά συνιστοῦν ἕνα ἀπό τά κύρια μέρη τῆς σύνταξης. Καί τά μέλη τῆς Σχολῆς εἶναι ὑποχρεωμένα νά γνωρίζουν τά νέα ἑλληνικά». Ἡ δραστηριότητα τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου ἐγγράφεται σέ ἐκείνες τίς περιπτώσεις πού χαρακτηρίσαμε στήν ἀρχή τοῦ ἄρθρου, ὅπου ἡ πολιτική δράση εἰσαγόμενη διαμορφώνει τοπικές προϋποθέσεις γιά τήν ἀφομοίωση καί ἐνσωμάτωση τῆς πολιτικῆς ἐπιρροῆς καί τήν ντόπια ἀναπαραγωγή της. Δέν θά ἀσχοληθοῦμε μέ τήν ἱστορία τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου, γιάτί οἱ δραστηριότητές του εἶναι ποικίλες, ἀφθονες καί σημαντικές, ἀκόμη καί γιά τή δική μας πολιτιστική ζωή. Ἀναφερθήκαμε μονάχα σέ μερικές γενικές τάσεις πού καλλιεργήθηκαν μέ τή λειτουργία του, γιάτί εἶναι ἀναμφισβήτητο πῶς τό ἐνδιαφέρον τῶν Γάλλων στήν Ἀθήνα γιά τόν νεοελληνικό πολιτισμό εἶχε ἀντανάκλαση στόν ἀντίστοιχο χώρο τοῦ Παρισίου· μάλιστα, ἐντελῶς συγκεκριμένα, οἱ ὑπότροφοι, διαγράφοντας ἕναν κύκλο, γύριζαν στόν τόπο τους ἐμπλουτισμένοι μέ γνώσεις, ἐμπειρίες καί ἀνανεωμένα ἐνδιαφέροντα.

Ἄλλη ἐστία καλλιέργειας ἑλληνικῶν ἐνδιαφερόντων ἦταν ἡ ἰδρυμένη τό 1867 Association pour l'encouragement des études grecques en France (Ἐταιρεία γιά τήν προώθηση τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν στή Γαλλία), ἡ ὅποια ὑπάρχει, ἐντελῶς περιθωριακά, μέχρι σήμερα. Τό ἱστορικό τῆς ἴδρυσης καί δράσης τῆς Ἐταιρείας γιά τά πρῶτα δέκα χρόνια ἔχει γράψῃ ὁ Gustave d'Eichthal,¹² ὁ ὁποῖος καί συγκαταλέγεται στούς βασικούς ὑποκινητές αὐτῆς τῆς ὑπόθεσης. Ὁ Eichthal γνώρισε τήν Ἑλλάδα τά πρῶτα χρόνια τοῦ ἀνεξάρτητου κράτους. Ὄταν διαλύθηκε ἡ Σχολή τῶν Σαιν-σιμμονιστῶν, πολλοί ξεκίνησαν τότε γιά τίς μεσογειακές χῶρες γιά νά συνεχίσουν τό κοινωνικό τους ἔργο (ἡ διώρυγα τοῦ Σουέζ, π.χ., ἔγινε κυρίως ἀπό σαινσιμμονιστές). Ἐμεινε στήν Ἑλλάδα εἴκοσι μῆνες, ἀπό τό φθινόπωρο τοῦ 1833 ὡς τόν Ἰούνιο τοῦ 1835, ὅπου ἀπολύθηκε μέ πρωτοβουλία τῆς Ἀντιβασιλείας ἀπό τό Γραφεῖο Πολιτικῆς Οἰκονομίας πού εἶχε διοργανώσει ὁ Κωλέττης. Δέν θά ἀσχοληθοῦμε μ' αὐτή τήν πλευρά, φυσικά, τῆ σημαντικότερη, τῆς δραστηριότητος τοῦ d'Eichthal· ἄλλωστε εἶναι προσιτή, ἔστω ἀπό πολύ γενική ἀποψη, ἡ γνωριμία μέ τή ζωή καί τό ἔργο του στήν Ἑλλάδα, ἀπό τό βιβλίο *Οἰκονομική καί κοινωνική κατάσταση στήν Ἑλλάδα*

μετά την Έπανάσταση (επιμέλεια Θ. Χ. Παπαδόπουλου, εκδ. Μπάουρον, 1974).

Ο Eichthal ως λόγιος και έλληνιστής, μετά την επιστροφή του στη Γαλλία, προσανατολίζεται προς την προπαγάνδη και διάδοση της νεοελληνικής γλώσσας στη δυτική Ευρώπη: ρίχνει ως και την ιδέα ότι η νεοελληνική μπορεί να γίνει διεθνής γλώσσα των επιστημών στην Ευρώπη, κάτι σαν εσπεράντο. Έγραψε σειρά άρθρων για την αλλαγή της προφοράς των αρχαίων, στην οποία θά αναφερθούμε παρακάτω.

Τό σχέδιο για την ίδρυση της Έταιρείας, πάντοτε σύμφωνα με τό σύντομο ιστορικό πού έγραψε ο Eichthal, τό συνέλαβαν και έκαναν γνωστό, στίς αρχές του 1867, προσωπικότητες με κύρος στους κύκλους των έλληνιστών, οι Brunet de Presle, Beulé και Egger. Ήδη στον κατάλογο των 30 ιδρυτών φιγουράρουν τά πιο φημισμένα ονόματα: Dehèque, Ch. Gidel, E. Miller, G. Perrot, Deville, μέχρι και ο Renan.

Πώς γεννήθηκε αυτό τό σχέδιο για τή δημιουργία μιιάς Έταιρείας για τήν προώθηση των έλληνιστών σπουδών; Μέ τήν Κρητική Έπανάσταση του 1866, παρατηρούμε μιιά άναζωπύρωση του «φιλελληνισμού»: συγκροτείται μιιά «Επιτροπή βοήθειας στους Κρητες» όπου μετέχουν, όχι μόνο οι γνωστότεροι έλληνιστές της εποχής (αυτοί πού γίνονται και ιδρυτές της Έταιρείας) αλλά και προσωπικότητες της καθεαυτό γενιάς των φιλελλήνων, όπως οι Lebrun, Firmin-Didot, Villemain, Guizot, Duc de Broglie. Τό φιλελληνικό πνεύμα επαναλαμβάνεται σε μικρογραφία και περιθωριακά, ακόμη και έθελοντές Γάλλοι ξεκινούν να πολεμήσουν στο πλευρό των αγωνιζόμενων Κρητών (ένας από αυτούς ήταν και ο θεϊός του Ε. Legrand). Και σ' αυτό τό ευνοϊκό κλίμα γράφει ο Beulé ένα άρθρο στο έγκριτο περιοδικό *Revue de Deux Mondes*, με τίτλο: *Η Κρήτη και τό Ανατολικό ζήτημα*,¹³ τό οποίο, κατά τόν Eichthal στάθηκε άφορμή να γεννηθεί ή ιδέα για τήν Έταιρεία. Στο άρθρο του αυτό ο Beulé έξηγει τούς λόγους ύποχώρησης του φιλελληνισμού στη Γαλλία, χρησιμοποιώντας μάλιστα έπιχειρήματα ιδεολογικά: «κάποτε, αυτή ή λέξη (φιλελληνισμός) είχε συγκινησιακό φορτίο (...) όμως ο αιώνας μας γέρασε, ή έμπειρία τόν έκανε σκεπτικώ. (...) Όσοι ύπηρεξαν φιέλληνες, σήμερα τό κρύβουν. (...) Η καταδίκη του παρελθόντος είναι ένα μέσο να απαλλαγείτε από τό μέλλον. (...) Για να ύποστηρίξω τήν ύπόθεσή μας, θά χρησιμοποιήσω τή μόνη κατανοητή σήμερα γλώσσα, τή γλώσσα του συμφέροντος». Και τό συμφέρον τους ήταν να βοηθήσουν τούς Έλληνες, έναν λαό με δυναμική ανάπτυξης, διότι αυτοί κάποια μέρα θά σταθεροποιηθούν και θά γίνουν φύλακες του Βοσπόρου, αναχαιτίζοντας τήν ήγεμονία της Ρωσίας. Τό άρθρο όντως είχε μεγάλη άπήχηση, λόγω της προσωπικότητας του Beulé: ήταν από τούς γνωστότερους και σημαντικότερους «Αθηναίους», τό 1851 είχε ανακαλύψει τή σκάλα των Προπυλαίων της Ακρόπολης, και τό γεγονός αυτό πέρασε στα πρωτοσέλιδα των έφημερίδων, έγινε τό πνευματικό γεγονός της ήμέρας, σε σημείο πού ή Ακαδημία για τόν ποιητικό διαγωνισμό του 1853 όρισε θέμα «Η Ακρόπολη των Αθηνών». Άρα ο Beulé είχε όνομα και κύρος στους λογίους κύκλους του Παρισιού, και ήταν στολισμένος με πολλούς πανεπιστημιακούς και ακαδημαϊκούς τίτλους, είχε δηλαδή έπιρροή.

Έκανε τότε και δύο διαλέξεις-μαθήματα στη Σορβόννη όπου προσπάθησε να καταδείξει τήν ύπεροχή της έλληνικής γραμματείας σε σχέση με τή λατινική. Μέ προεκτάσεις πάντοτε στα τοιτινά προβλήματα, τήν κατά κάποιο τρόπο παρακμή πού έβλεπε στον αιώνα του, τήν έλαστικότητα των πνευμάτων, ισχυριζόταν πώς μόνο με μιιά γερή έλληνική μόρφωση μπορούσε να διαπλαστεί πάλι μιιά γενιά «πιο ενεργητική ...πιο άρρενωπή». Η Έλλάδα, ακόμη όλον τόν 19ο αιώνα, προσφερόταν για «καταφύγιο», για αναφορά, για επένδυση, των πιο έτερόκλητων και συχνά αντιφατικών άπονημένων αναγκών, πού σίγουρα ήταν πολλές αν άνασκοπήσουμε τήν ιστορία αυτού του ευρωπαϊκού αιώνα. Η Έλλάδα μπορούσε να ναι πανάκεια, τόπος φυγής ή προσδοκίας, διότι και ή ίδια χαρακτηριζόταν από διφορούμενη κατάσταση πραγμάτων, δέν είχε ακόμη κρυσταλλωθεί ως κοινωνικός σχηματισμός, ήταν γεμάτη αντίθεσεις ένδογενείς αλλά και άλλες τόσες γεννημένες από τούς «προστάτες» και θαυμαστές της.

Στά ίδια χρόνια, ο E. Egger, σεβάζσιμος πανεπιστημιακός, μαθητής των Boissonade και Hase, καθηγητής έλληνιστών στη Σορβόννη, συγγράφει και εκδίδει τήν πρώτη ιστορική σύνθεση του *Έλληνισμού στη Γαλλία* (2 τόμ., 1869), δηλαδή της ιστορίας των έλληνιστών σπουδών στη Γαλλία από τόν μεσαίωνα ως τά τέλη του 18ου αιώνα. Συγκέντρωνε υλικό και προετοιμαζόταν, όπως ο ίδιος όμολογεί, επί μιιά εικοσαετία. Δέν είναι σημαντικό μόνο τό γεγονός ότι εκείνη άκριβώς τή στιγμή παρουσιάζεται μιιά μελέτη πού σκοπεύει στη συστηματική ταξινόμηση των ως τότε εργασιών, σαν άποτίμηση και άπολογισμός του έπιστημονικού παρελθόντος, αλλά και τό ότι άποτιόντας φορο τιμής στους λογίους, πού «αναγέννησαν τήν άρχαιότητα», ο Egger συμπέρανε πώς ή αναγέννηση αυτή συνεχιζόταν ως τήν ολοκλήρωση και τελειοποίησή της...

Ένα άλλο στοιχείο πού συμπύπτει με τήν ίδρυση της «Έταιρείας για τήν προώθηση των έλληνιστών σπουδών» είναι τό κίνημα για τή μεταρρύθμιση των αρχαίων έλληνιστών στη μέση εκπαίδευση: με πρωτοβουλία του Υπουργείου Παιδείας άρχισε άνοιχτή συζήτηση για τήν προφορά των αρχαίων, συγκεκριμένα για τήν έπιλογή ανάμεσα στην ως τότε καθιερωμένη έρασμαϊκή και στην, όπως τήν άποκαλοϋσαν, «έθνικη» προφορά, καρπός της φωνητικής εξέλιξης των νεοελληνιστών. (Τό ζήτημα αυτό τό είχε πρωτοθίξει τό 1848 ο Bernard Alexandre πού ανήκε στην πρώτη άποστολή των «Αθηναίων».) Η συζήτηση γύρω από τήν αλλαγή της προφοράς των αρχαίων κράτησε μερικά χρόνια, και ήταν από τά πιο επίκαιρα και κεντρικά θέματα της εκπαίδευσης. Μέ άφορμή όμως αυτή τή μεταρρύθμιση, γράφτηκαν μελέτες και άρθρα για τά νέα έλληνικά (ή τουλάχιστον τά νέα έλληνικά ήταν τό σταθερό φόντο όλων των έπιχειρημάτων για τή φωνητική προφορά) και μ' αυτόν τόν τρόπο κι όσοι δέν είχαν καμία οικειότητα με τή νεότερη Έλλάδα ήταν άναγκασμένοι να τή λάβουν ύπόψη. Η Έταιρεία άνοίγεται και προς τούς δύο πολιτισμούς: άρθρα στο περιοδικό της, αρχικά έτήσιο και από τό 1888 τριμηνιαίο, καλύπτουν ένδιαφέροντα αρχαιολογικά, κλασικών γραμμάτων, νεοελληνικής γραμματείας κ.λπ. Τό ίδρυμα συνδέεται με άνάλογους συλλόγους του έξωτερικού, όπως τήν «Επιτροπή Κοραή» στη Μασσαλία

τόν «Σύλλογο γιά τήν πρόοδο τῶν ἑλληνικῶν σπουδῶν» στό Λονδίνο, παρόμοιο στό Ἄμστερνταμ, τό Βουκουρεστί· στήν Ἑλλάδα μέ τήν «Ἱστορική καί Ἐθνολογική Ἐταιρεία» καί τόν Φιλολογικό Σύλλογο τῆς Κων/πολης καί τήν Εὐαγγελική Σχολή τῆς Σμύρνης. Στά μέλη τῆς, κοντά σέ πανεπιστημιακούς καί διανοούμενους, συγκαταλέγονται καί πολλοί Ἕλληνες τῆς παρισινῆς παροικίας.

Ἡ Ἐταιρεία συνέβαλε καί πρακτικά καί συγκεκριμένα στήν ἀνάπτυξη καί τήν ἐνασχόληση μέ τόν νέο ἑλληνισμό: Ὁ ζάπλουτος ἔμπορος τῆς Κων/πολης Χρηστάκης Ζωγράφος προσέφερε ἕνα ἐτήσιο βραβεῖο γιά ἔργα πού ἀφοροῦσαν τό νέο ἑλληνισμό. «Τό βραβεῖο Ζωγράφου ἀποτελεῖ τήν πρώτη ἐπίσημη ἀναγνώριση τῶν νέων ἑλληνικῶν ὡς λογοτεχνικῆς γλώσσας στήν Εὐρώπη», σημείωνε ἐπ' εὐκαιρία μέλος τῆς Ἐταιρείας. Φυσικά, ἕνα ἀπό τά κριτήρια πού συχνά προεῖχαν ἦταν οἱ δεσμοί καί ὁ βαθμός τῆς γαλλικῆς ἐπιρροῆς πού ἀσκοῦνταν μέσω αὐτῶν τῶν ἔργων ἢ τῶν συγγραφέων τους στήν Ἑλλάδα. Ὅταν π.χ. τό 1888 τό βραβεῖο δόθηκε στό περιοδικό Ἐστία, ὁ εἰσηγητής ὑπογραμμίζει ὡς ἐξῆς τή συμβολή τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ στό γράμματά: «Μιά λεπτομέρεια χαρακτηριστική πού φανερώνεται σχεδόν σέ κάθε σελίδα τῆς εἶναι ἡ προτίμηση τοῦ περιοδικοῦ γιά τή λογοτεχνία καί τίς ιδέες τῆς Γαλλίας».¹⁴

Ἐπιλέξαμε μόνο τά σημαντικότερα στοιχεῖα πού στό δεύτερο μισό τοῦ 19ου αἰώνα, λειτουργώντας συνειδητά ἢ εὐκαιρικά καί ἔμμεσα, συντελοῦν στή δυνατότητα ὑπαρξῆς μιᾶς ποιητικῆς ἀλλαγῆς στίς γαλλικές νεοελληνικές σπουδές. Ἄν ἡ ἔκθεση αὐτή ἦταν ὑπερβολικά συνοπτική καί μονοδιάστατη, ἕνας ἀπό τούς λόγους εἶναι καί τό ὅτι ἡ νεοελληνική ἐπιστήμη δέν ἦταν αὐτόνομος κλάδος, μέ συνέχεια καί μέ παράδοση· ἐπρόκειτο γιά ἐνδιαφέρον συνήθως ἐξαρτημένο ἀπό τήν ἐκτίμηση γιά τή μοναδική μας ἀρχαιότητα, ἄλλοτε γιά μιᾶ «τροιτοκοσμική» φυγή (γιά νά μὴν ποῦμε «ἐξωτική»), γιά ἔργα σκόρπια καί μετέωρα, τελικά, γιά μιᾶ πολιτική σκοπιμότητα ζωτική γιά τή Γαλλία-Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰώνα, μέ ἀποτέλεσμα νά πει ἀργότερα ὁ Ψυχάρης, στό ἐναρκτήριο μάθημά του στή Σχολή τῶν Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν, πῶς «γιά νά δώσουμε τό ταμπλό τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν στή Γαλλία τόν 19ο αἰώνα, φτάνει νά διηγηθούμε τήν ἱστορία τῶν καθηγητῶν πού κατεῖχαν αὐτήν τήν ἔδρα»¹⁵. Οἱ σταθερές πού χαρακτηρίζουν τήν προσέγγιση τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας, θά συνεχίζον νά ὑπάρχουν εἴτε ὡς πρωτογενή κίνητρα εἴτε ὡς ἰδεολογικές ἀποχρώσεις καί τήν ἐπόμενη περίοδο (ἴσως καί μέχρι σήμερα), κατά τήν ὁποία οἱ νεοελληνικές σπουδές αὐτονομούνται, σάν ἐπιστημονικός κλάδος, γύρω στό 1880. Ἡ χρονολογία σίγουρα στούς περισσότερους θά θυμίσει ἀνταντακλαστικά τό δικό μας '80: δέν πρόκειται φυσικά γιά ἀπόλυτα τυχαία σύμπτωση περιόδων. Ἐχοντας δέ κατά νοῦ, σά σέ δεύτερο πλάνο, τήν ἀντίστοιχη, χρονικά καί πολιτιστικά (ἐπιστημονικά), κατάσταση τοῦ τόπου μας, μπορούμε νά κατανοήσουμε εὐκολότερα τούς λόγους γιά τούς ὁποίους οἱ νεοελληνικές σπουδές στή Γαλλία ἦταν περιθωριακές καί ἀπροσανατόλιστες: ἂν τό ἴδιο τό ἀντικείμενο τῆς μελέτης δέν ἔχει ἐκτόπισμα, ἡ μελέτη σταματᾷ στή μέση ἢ παρεκκλίνει ἀπό τό

ἀντικείμενό τῆς πρὸς κάποιο ἄλλο παραπλήσιο. Ἐκτός ἀπό τή γενικότερη δημιουργική ὁρμή πού χαρακτηρίζει τήν πνευματική ζωή τῆς Ἑλλάδας τήν ἴδια ἐποχή, πού κάποια μηνύματά τῆς εἶναι φυσικό νά ἐπιδροῦν στούς κύκλους τῶν ἑλληνιστῶν τοῦ Παρισιοῦ, ὑπάρχει καί τό συγκεκριμένο γεγονός τοῦ δημοτικιστικοῦ κινήματος. Στό ἐπίκεντρο τοῦ ἀγώνα βρίσκεται ὁ Ψυχάρης, αὐτός ὁ «τέλειος σύνδεσμος μεταξύ Ἑλλάδας καί Γαλλίας», ὅπως τόν χαρακτήρισε ὁ Ν. Πολίτης σέ μιᾶ ἐπιστολή του πρὸς τόν Ε. Legrand. Ὁ Πολίτης σέ μιᾶ ἐπιστολή του πρὸς τόν Ε. Legrand. Ὁ Ψυχάρης γίνεται κατά κάποιον τρόπο ὄχι μόνο ὁ μαχητικός ἀρχηγός, ἀλλά καί ὁ ἐπαῖων, ὁ ἐπιστήμονας —μέ τό κύρος τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς ἐπιστήμης— πού ἀναλαμβάνει νά ἐπιχειρηματολογήσει μέ κανόνες τῆς γλωσσολογίας ὑπέρ τῆς δημοτικῆς. Καθώς οἱ Γάλλοι δέν εἶχαν ἰδεολογικό ἢ ἐθνικό πρόβλημα μέ τό ζήτημα τῆς γλώσσας —εἶχαν μάλιστα μιᾶ μακροχρόνια παράδοση, ὅπως εἶδαμε, νεοελληνικῶν σπουδῶν, ὅπου νεοελληνική ἐθεωρεῖτο αὐτονόητα σχεδόν ἢ δημοτική— οἱ Ἕλληνες δημοτικιστές στρέφονται πρὸς τό Παρίσι γιά νά ἀντλήσουν ἐπιχειρήματα, ἀλλά κυρίως ἐγκυρότητα. Ἔτσι πυκνώνουν οἱ δεσμοί μεταξύ Γάλλων νεοελληνιστῶν καί Ἑλλήνων διανοουμένων, ὑποβοηθώντας τή γόνιμη μελέτη τοῦ νέου ἑλληνισμοῦ.

Τά ἰδρύματα, οἱ σχολές, οἱ ἐκδόσεις καί οἱ κινήσεις πού περιγράψαμε, καθὼς καί ἡ ἀνανέωση τῆς πνευματικῆς ζωῆς στήν Ἑλλάδα ἀπό τό 1880, δημιουργοῦν τίς προϋποθέσεις γιά τή δυνατότητα μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἢ φιλολογικῆς ἐνασχόλησης μέ τόν νεότερο ἑλληνισμό. Ὁ Emile Legrand βρέθηκε τότε στό κέντρο τῶν πραγμάτων: ὄχι πῶς ἦταν κανένας ἰδιοφυῆς ἄνθρωπος, ἀλλά μιᾶ σειρά παράγοντες, ἀκόμη καί προσωπικοί, τόν ἔσπρωξαν σ' αὐτό τόν ξέφραγο χώρο. Εἶχε, ἢ εἶχαμε, τήν «τύχη», ὄντας ἀγροτικῆς προέλευσης καί φτωχός, νά μὴν ἔχει κάνει καθόλου πανεπιστημιακές σπουδές, πού θά τόν ἔβαζαν στήν περιπέτεια τῶν κλασικῶν γραμμάτων. Συνεπῶς δέν εἶχε καμία ἐλπίδα νά ἀνέβει τήν ἀκαδημαϊκή ἱεραρχία, ἐκεῖνη πού σταθερά κατεῖχαν οἱ ἑλληνιστές. Συγκέντρωσε ὅλο του τό ἐνδιαφέρον καί ἀφιέρωσε ὅλες του τίς προσπάθειες στό νά γνωρίσει καί νά ἐλέγξει τήν περιοχὴ πού μπορούσε νά τοῦ γίνει προσιτή. Δέν εἶναι ἴσως ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον νά τόν βιογραφήσουμε. Θά ποῦμε συνοπτικά ποιᾷ ἦταν ἡ προσφορά του, ἢ ἀποφασιστική του ᾄθηση στό νέα ἑλληνικά, προσφορά ἄλλωστε πού μετράει διότι ἀκριβῶς ξεπερνᾷ τὰ σύνορα τῆς πατρίδας του: κάπου ἐκεῖ ἀρχίζει καί ἡ ἐπιστήμη, ὅταν τό προϊόν τῆς εἶναι διεθνικῆς χρήσης καί χρησιμότητας. Γιατί τό ἔργο τοῦ Legrand ἐνωματώθηκε στό δική μας πολιτιστική κληρονομία, ἀνήκει στό θεμέλιο ὅπου ἀρχίσαμε νά οἰκοδομοῦμε ἐμεῖς τή δική μας ἱστορία. Τό δημοσιευμένο ἔργο του, ἂν καί ὀγκῶδες (104 τίτλοι), ἐπειδὴ ἀποτελεῖται ἀπό κείμενα ὑποδομῆς, βασικά εἶναι γνωστό σ' ὄσους ἀσχολοῦνται μέ τό νέο ἑλληνισμό. Γι' αὐτό ὑπενθυμίζουμε ἀπλῶς ὅτι ἐκδίδει τά σημαντικότερα καί περισσότερα κείμενα τῆς λαϊκῆς παράδοσης (Βοσκοπούλα, Ἀπόκοπο, Ψυχοφελές Σαραντάρι κ.λπ.), λαϊκά παραμῦθια, Δι-

γενή Ἀκρίτα, δημοτικά τραγούδια, ιστορικά κείμενα και ντοκουμέντα κ.ά. Ὅλο αυτό τό τεράστιο ἔργο, πού ἐπιστεγάζεται μέ τήν Ἑλληνική Βιβλιογραφία (15ος-17ος αἰ., σέ 8 τόμους), συγκροτεῖ ἕνα corpus πού ξαφνικά ὀρθώθηκε μπροστά σέ ὄσους ἰσχυρίζονταν ὅτι ἀσχολοῦνται μέ τόν νεοελληνικό πολιτισμό, ἔβγαλε στό φῶς τά προϊόντα τῶν ἀμφισβητούμενων Νεοελλήνων, καθρέφτισε τόν πλοῦτο τοῦ πρόσφατου παρελθόντος ἀπαιτώντας ἐξήγηση καί ἐνταξή· τέλος, ἡ κληρονομιά μας πήρε κυριολεκτικά ὑλική ὑπόσταση, ἄρα δέν μποροῦσε πλέον νά ξεφύγει ἀπό τή συγκεκριμένη, δηλαδή τήν ἐπιστημονική τῆς ἀντιμετώπιση.

Τό παρόν ἀποτελεῖ εἰσαγωγή διδακτορικής διατριβῆς, στά γαλλικά, μέ τίτλο: *Émile Legrand et les études néohelléniques en France*.

1. N. Iorga, *Histoire des États balcaniques*, Paris 1925, σελ. 108.
2. J. Delumeau, *Naissance et affirmation de la réforme*, N. Clio-PUF, Paris 1973, σελ. 169-172.

3. E. Dalleggio, *Bibliographie analytique d'ouvrages religieux en grec imprimés avec des caractères latins*, στά *Μικρασιατικά Χρονικά*, 9, 1961, σσ. 385-499.

4. H. Dehérain, *Les établissements d'enseignement et de recherche de l'Orientalisme à Paris*, στή *Revue Internationale de l'enseignement*, ἔτος 59ο, ἀριθ. 3, 15-71939, σελ. 131, 132.

5. Βλ. Dehérain, *στό ἴδιο*, σελ. 140, καί *Documents relatifs à la constitution et à l'histoire de l'École Spéciale des langues orientales vivantes*, Imprimerie Nationale, 1872.

6. Psichari, *Les études grecques modernes en France au dix-neuvième siècle*, Paris 1904, σελ. 5.

7. Μάθημα δημοσιευμένο στό *Revue politique et littéraire*, ἀριθ. 34, 21 Φεβρουαρίου 1874, σελ. 799.

8. *Notice historique sur l'École Spéciale des Langues Orientales vivantes*, Paris 1883.

9. Ch. Diehl, "Les études byzantines en France au XIXème siècle", στό *Études byzantines*, Παρίσι γ.χ.ε., σελ. 21-23.

10. G. Radet, *L'histoire et l'oeuvre de l'École Française d'Athènes*, Παρίσι 1901. Βλ. ἐπίσης Ch. Hanriot, *L'École Française d'Athènes*, Poitiers, 1887.

11. Radet, *στό ἴδιο*, σελ. 21-25.

12. G. d'Eichthal, *Notice sur la fondation et le développement de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France*, avril 1867-avril 1877, ἀνάπτυο ἀπό τήν ἐτήσια ἐπιθεώρηση τῆς Ἑταιρείας, Παρίσι 1877.

13. 15 Ἰανουαρίου 1867, σελ. 257 κ.έ.

14. *Revue des Études Grecques*, 1888, σελ. XIX.

15. Psichari, *στό ἴδιο*, σελ. 4.

ΠΟΥ ΘΑ ΠΑΜΕ ΣΗΜΕΡΑ

**ΔΡΧ. 5
ΣΕΛΙΔΕΣ 60**

αθηνόραμα

ΘΕΑΜΑΤΑ · ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ · ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ

**Κάθε Σάββατο
κυκλοφορεῖ ἡ**

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ
ὄργανο Σοσιαλιστικοῦ ἀγώνα καί προβληματισμοῦ

ΠΟΥ ΘΑ ΠΑΜΕ ΣΗΜΕΡΑ

**ΔΡΧ. 5
ΣΕΛΙΔΕΣ 60**

αθηνόραμα

ΘΕΑΜΑΤΑ · ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ · ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ

**Κάθε Σάββατο
κυκλοφορεῖ ἡ**

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ
ὄργανο Σοσιαλιστικοῦ ἀγώνα καί προβληματισμοῦ

Διεθνείς σχέσεις και ταξικές σχέσεις

του Charles Bettelheim

μετάφραση: Νίκος Μανωλόπουλος

Τό κείμενο του καθηγητή Ch. Bettelheim που ακολουθεί είναι απάντηση στο βιβλίο του Έλληνα οικονομολόγου Άργυρη Έμμανουήλ *L'échange inégale* που κυκλοφόρησε στις εκδόσεις Maspéro στη Γαλλία τό 1970. Τό σημαντικό αυτό έργο του Έμμανουήλ που πολλές συζητήσεις προκάλεσε πρόκειται νά έκδοθει προσεχώς στις εκδόσεις «Έξάντας». Ο Έμμανουήλ μελετώντας τίς σχέσεις μεταξύ καπιταλιστικών βιομηχανικών χωρών («κέντρο» ή «μητρόπολη») και υπανάπτυκτων («περιφέρεια») προσπαθεί ν' αποδείξει ότι τό φαινόμενο που όνομάζει «άνιση ανταλλαγή» προέρχεται από τήν αντίθεση ανάμεσα σε χώρες όπου ισχύουν ύψηλά μεροκάματα και σε χώρες μέ χαμηλή άμοιβή τής εργατικής δύναμης. Σύμφωνα μέ τήν άποψη του Έμμανουήλ, τήν όποία άντικρούει ό Bettelheim, τό προλεταριάτο των χωρών του «κέντρου» συμμετέχει στήν έκμετάλλευση και τή ληστεία του τρίτου κόσμου, και έπομένως μόνο οι λαϊκές μάζες των υπερεκμεταλλεζόμενων αυτών χωρών διαθέτουν ένα πραγματικό έπαναστατικό δυναμικό. Οι πολιτικές και ιδεολογικές επιπτώσεις τής άποψης του Α. Έμμανουήλ είναι προφανείς και σημαντικές. Η συζήτηση έχει συνεπώς τεράστιο ένδιαφέρον όχι μόνο από τήν άποψη έπιστημονικής άνάλυσης και οικονομικής θεωρίας αλλά και για τήν ακολουθητέα πολιτική στρατηγική. Η άντιπαράθεση του κειμένου του Bettelheim και του βιβλίου του Έμμανουήλ μπορεί νά γονιμοποιήσει και στή χώρα μας έναν πραγματικό και ουσιαστικό διάλογο πάνω στα θέματα αυτά.

Η παγκόσμια κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι πολυδιάστατη: οικονομική, πολιτική και ιδεολογική, και συνεπάγεται έναν διεθνή καταμερισμό εργασίας που καθιστά αναπόφευκτη μία πολωμένη ανάπτυξη των παγκόσμιων παραγωγικών δυνάμεων.¹ Δηλαδή συνεπάγεται αφενός τή σχετικά γοργή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στις περισσότερες προηγμένες χώρες, τίς κυρίαρχες χώρες, και αφετέρου τή σχετικά άργόρυθμη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στις λιγότερο προηγμένες, τίς κυριαρχούμενες χώρες. Έξάλλου, ή παγκόσμια κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνεπάγεται τή διευρυμένη αναπαραγωγή των οικονομικών άνισοτήτων. Η άνισόμερη ανάπτυξη όφείλεται κατά πρώτο λόγο στήν παγκόσμια κυριαρχία των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής, που συνεπιφέρει και έναν καταμερισμό εργασίας δυσμενή για τήν ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στις «φτωχές» χώ-

ρες. Η ύλική βάση για τή διευρυμένη αναπαραγωγή των οικονομικών άνισοτήτων συντίθεται καταρχήν από τίς εϋνοϊκές συνθήκες για ταχύρρυθμη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, συνθήκες που έμφανίζονται μέ τήν εισαγωγή των μηχανών στήν παραγωγή στις χώρες όπου πρωτοσυντελέστηκε ή εκβιομηχάνιση. Στη συνέχεια, πλήθος άλλα στοιχεία (ριζωμένα στή φύση των σχέσεων παραγωγής και των παραγωγικών δυνάμεων που χαρακτηρίζουν τίς βιομηχανοποιημένες καπιταλιστικές χώρες) ήρθαν νά ενισχύσουν, στο οικονομικό επίπεδο, τήν τάση για αύξηση των οικονομικών άνισοτήτων.

Ο Μάρξ ό ίδιος ύπογραμμίζει τόν άποφασιστικό ρόλο που παίξει ή ύπαρξη μιās όρισμένης ύλικής βάσης για τήν πολωμένη ανάπτυξη σε παγκόσμια κλίμακα. Δείχνει ότι, στις χώρες όπου πρωτοεμφανίζεται ή μοντέρνα βιομηχανία, ή παραγωγή «άποκτά μιά έλαστικότητα και μιá εύχέρεια επέκτασης» που έρχεται σε αντίθεση μέ τίς συνθήκες

παραγωγής των άλλων χωρών των όποιών ή βιομηχανία εύκολα καταστρέφεται. Αυτές οι τελευταίες χώρες μετασχηματίζονται σε «χώρους παραγωγής πρώτων ύλων που (οι βιομηχανικές χώρες) έχουν ανάγκη». Και προσθέτει: «Ένας νέος διεθνής καταμερισμός εργασίας που επιβάλλουν τά κύρια κέντρα τής μεγάλης βιομηχανίας μετατρέπει ένα τμήμα τής ύδρόγειας σφαίρας σε πεδίο άγροτικής παραγωγής στήν ύπηρεσία του υπόλοιπου τμήματος που άποβαίνει ό κατεξοχήν τόπος βιομηχανικής παραγωγής».² Έννοείται ότι τήν εμφάνιση, για «πρώτη φορά», μεγάλης βιομηχανίας σε όρισμένες χώρες και όχι σε άλλες έξηγγεί ό μετασχηματισμός των σχέσεων παραγωγής που γνώρισαν οι ένλόγω χώρες, πράγμα που επέτρεψε και ζωογόνησε τήν παραγωγή τής καπιταλιστικής βιομηχανίας.³

Αν ή ύπαρξη ιδιαίτερης ύλικής βάσης είναι τό προσδιοριστικό στοιχείο για τήν πολωμένη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων στο

πλαίσιο της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας, ο τύπος αυτός ανάπτυξης ενισχύεται στη συνέχεια από την πολιτική και ιδεολογική κυριαρχία των πλούσιων χωρών. Η τελευταία σταθεροποιεί, στις «φτωχές» χώρες, την κυριαρχία κοινωνικών τάξεων που δεν είναι σε θέση να διαδραματίσουν ενεργητικό ρόλο στην προαγωγή των παραγωγικών δυνάμεων του τόπου τους. Η κυριαρχία πάλι όρισμένων κοινωνικών τάξεων στις φτωχές χώρες είναι υπεραπροσδιορισμένη, με τη σειρά της, από την κυριαρχία των ιμπεριαλιστικών πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων, που τις συνδέει με τα συμφέροντα των μεγάλων βιομηχανικών χωρών.

Αυτός ο ειδικός συνδυασμός σχέσεων παραγωγής, πολιτικών και ιδεολογικών σχέσεων σε παγκόσμιο επίπεδο προκαλεί αυτό που υποδηλώνεται με την έκφραση «τροχοπέδη στις παραγωγικές δυνάμεις» των κυριαρχούμενων χωρών.

Η «τροχοπέδη» στις κυριαρχούμενες χώρες

Η «τροχοπέδη» και η συνακόλουθη ανισόμερη ανάπτυξη είναι αποτέλεσμα και ταυτόχρονα όρος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Έξασφαλίζει τη διεγερμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων σε παγκόσμια κλίμακα, ενώ ταυτόχρονα «έγγυάται» την ιμπεριαλιστική κυριαρχία. Και είναι σκέτη αὐταπάτη να γίνεται πιστευτό ότι τάχα οι ιμπεριαλιστικές χώρες μπορούν να συμβάλουν στο να τροποποιηθούν εϋνοϊκά για τις κυριαρχούμενες χώρες οι ανισόμερες οικονομικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν την παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία. Τά διήθεν «προγράμματα βοήθειας στις υπανάπτυκτες χώρες» δεν έχουν προορισμό να επιταχύνουν την «ανάπτυξη» αυτών των χωρών, ούτε έχουν άλλωστε αντικειμενικά αυτή τη δυνατότητα. Αποτέλεσμα αυτών των προγραμμάτων είναι η διατήρηση των «υπανάπτυκτων» χωρών σε κατάσταση εξάρτησης από την αναπαραγωγή των οικονομικών ανισοτήτων. Αν οι ιμπεριαλιστικές χώρες παρέχουν μιά όρισμένη βοήθεια, αυτή πάει στις κυρίαρχες τάξεις των φτωχών χωρών, στις οποίες επιτρέπει να σταθεροποιήσουν την κυριαρχία τους.⁴

Γι' αυτό άλλωστε, το μπλοκάρισμα των παραγωγικών δυνάμεων στις φτωχές χώρες δεν είναι δυνατό να σπάσει παρά μόνο ύστερα από ταξικές συγκρούσεις που θα χαρίσουν την εξουσία είτε στους εργαζομένους υπό την καθοδήγηση του προλεταριάτου, της μόνης τάξης που μπορεί να οργανώσει την κοινωνική παραγωγή και να εγκαθιδρύσει νέες οικονομικές, ιδεολογικές και πολιτικές σχέσεις, είτε —σε ειδικές περιπτώσεις— στην εθνική άστική τάξη. Ωστόσο ο ρόλος της εθνικής άστικής τάξης είναι αναγκαστικά περιορισμένος και έκτακτος, λόγω των στενών σχέσεων (οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών) που διατηρεί στο έσωτερικό της χώρας με τις εκμεταλλεμένες μη καπιταλιστικές τάξεις και, στο παγκόσμιο επίπεδο, με τον ιμπεριαλισμό. Μέχρι σήμερα μόνο η μεγαλοαστική τάξη της Ιαπωνίας μπόρεσε να διασπάσει ενμέρει το πλέγμα των παραγόντων που «μπλόκαραν» την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μιάς «φτωχής» χώρας απέναντι στις μεγάλες βιομηχανικές δυνάμεις.⁵

«Παγκόσμιο» κεφάλαιο και «τοπικό» κεφάλαιο

Η τάση για την παγκόσμια εξάπλωση του καπιταλισμού εμφανίζεται με την ανάπτυξη εθνικών οικονομιών που συγκροτούν μιά σύνθετη και ιεραρχημένη δομή, με έναν ιμπεριαλιστικό και έναν κυριαρχούμενο πόλο. Η ίδια τάση εκδηλώνεται μέσω των ανταγωνιστικών σχέσεων που επίσης αναπτύσσονται ανάμεσα στις διάφορες εθνικές οικονομίες και κράτη. Οι προηγούμενες εκδηλώσεις της τάσης για την παγκόσμια εξάπλωση του καπιταλισμού δεν είναι και οι μόνες. Παράλληλα το μεγάλο κεφάλαιο «ξεπερνά» συνεχώς τά «εθνικά όρια» (διαμόρφωση του μεγάλου διεθνούς κεφαλαίου, διεθνών επιχειρήσεων, πολυεθνικών επιχειρήσεων κ.λπ., πράγμα που συνεπάγεται την ολόενα και μεγαλύτερη ανεξαρτησία του, κατ' αυτό τον τρόπο, συγκεντροποιημένου κεφαλαίου σε σχέση με τις «τοπικές συνθήκες» αναπαραγωγής) και οι εθνικές αγορές που είχαν ιστορικά διαμορφωθεί συγχωνεύονται σε μιά «ένιαία αγορά», πράγμα που προϋποθέτει τη «συγχώνευση» ή τη συμμαχία

μερικών μεγάλων καπιταλιστικών συγκροτημάτων.

Η δράση των αντιθετικών τάσεων που χαρακτηρίζουν τη δομή του παγκόσμιου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής συνεπάγεται ότι:

1. *στους κόλπους κάθε «εθνικού» καπιταλιστικού κοινωνικού σχηματισμού* (ή που τείνει να συγκροτηθεί σε έθνος ή ομοσπονδία εθνών) *ο νόμος της αξίας εξασφαλίζει:* (α) τη διεγερμένη αναπαραγωγή των υλικών και κοινωνικών όρων της παραγωγής που προσοιδικάζουν στον ενλόγω σχηματισμό, (β) μιά συγκεκριμένη μορφή κυριαρχίας του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στους άλλους συνυπάρχοντες τρόπους παραγωγής, (γ) την αναπαραγωγή ενός συστήματος θέσεων στη διαδικασία παραγωγής που αντιστοιχεί στη συγκεκριμένη μορφή κυριαρχίας, (δ) έναν όρισμένο ρυθμό ανάπτυξης και ρυθμό κρίσεων των παραγωγικών δυνάμεων, (ε) ένα καθορισμένο επίπεδο μισθών και ημερομισθίων, όπως επίσης και όρισμένες τάσεις αλλοίωσης αυτού του επιπέδου, έπομένως μιά εθνική μορφή κοινωνικοποίησης της εργασίας (στο βαθμό που αυτή αναπαράγει τους κοινωνικούς όρους της παραγωγής).

2. *στους κόλπους της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς ο νόμος*

1. Βλέπε το βιβλίο του André G. Frank, *Capitalisme et sous-développement en Amérique Latine*, μεταφρασμένο στις εκδόσεις Maspero, Παρίσι 1968, σελ. 23.

2. *Le Capital*, Ed. Sociales, τόμ. II, σελ. 131-132. [βλ. και έλλην. μτφρ. Γιάννη Σκουριώτη, τόμ. I, σελ. 485]

3. Αυτό μās παραπέμπει ιδίως στους μετασχηματισμούς των σχέσεων παραγωγής που γνώρισε η δυτική Ευρώπη στα τέλη του Μεσαίωνα και στις αρχές της Αναγέννησης. Με τη σειρά τους οι μετασχηματισμοί αυτοί συνδέονται με τά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του φεουδαλικού τρόπου παραγωγής, χαρακτηριστικά που —σύμφωνα με πρόσφατες ιστορικές εργασίες— συναντάμε, απ' ό,τι φαίνεται, μόνο στην Ιαπωνία, πράγμα που ίσως αποτελεί ένα από τά στοιχεία που έξηγούν την ταχεία ανάπτυξη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής σ' αυτήν τη χώρα.

4. Έννοείται ότι αυτή ή «βοήθεια» εϋνοεί επίσης τό μονοπωλιακό κεφάλαιο των ιμπεριαλιστικών χωρών, που μ' αυτόν τον τρόπο βεβαιώνει συμπληρωματικές διεξόδους για ένα μικρό τμήμα της παραγωγής του.

5. Αυτή ή εξαιρέση της Ιαπωνίας αναμφίβολα δεν είναι μοναδική, στο βαθμό που οι κοινωνικές σχέσεις του Ιαπωνικού κοινωνικού σχηματισμού την εποχή που αντιμετώπιζε την ιμπεριαλιστική επίθεση της επέτρεψαν να αντισταθεί στην επίθεση, να αναπτύξει συνάμα μιά σύγχρονη βιομηχανία, και να μετατραπεί ή ίδια σε ιμπεριαλιστική δύναμη (βλ. σημ. 3).

της αξίας εξασφαλίζει: (α) τή διευρυμένη αναπαραγωγή των υλικών και κοινωνικών δρών της παγκόσμιας παραγωγής, (β) μιά συγκεκριμένη μορφή κυριαρχίας-ύπαγωγής των διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών, (γ) τήν αναπαραγωγή του συστήματος θέσεων που αντιστοιχούν στις εν λόγω σχέσεις κυριαρχίας-ύπαγωγής, (δ) άνισους ρυθμούς ανάπτυξης που απορρέουν από τήν κατοχή των θέσεων, και (ε) τούς δρους ανταλλαγής που συνεπάγεται τό σύστημα αυτό.

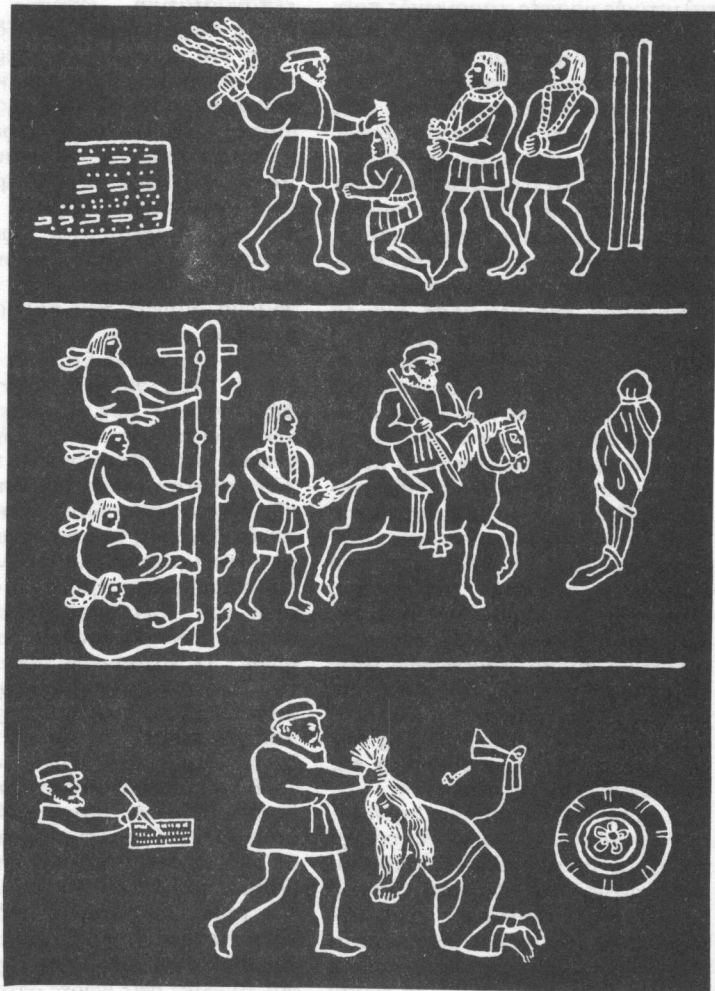
Η κοινωνικοποίηση της εργασίας σε παγκόσμια κλίμακα πραγματοποιείται μέ βάση τά προηγούμενα δεδομένα, που εξασφαλίζονται από τή δράση του νόμου της αξίας: δηλαδή μέσω μιάς σύνθετης δομής που συμπεριλαμβάνει αφενός τή δομή του κάθε κοινωνικού σχηματισμού και αφετέρου τήν παγκόσμια δομή του συνόλου των κοινωνικών σχηματισμών. Η ύπαρξη αυτής της πολυσύνθετης διεθνούς δομής επιβάλλει στό νόμο της αξίας έναν όρισμένο μετασχηματισμό στόν τρόπο λειτουργίας του.

Ο νόμος της αξίας, όπως δρώ στό έσωτερικό της δομής που αναφέραμε, τείνει νά αναπαράγει αφενός τς διεθνείς σχέσεις παραγωγής (γιατί διαφορετικά δέν θά μπορούσε νά υπάρξει παγκόσμια καπιταλιστική αγορά) —διαδικασία, βέβαια, που τή συνοδεύουν κρίσεις λόγω άνισομερούς ανάπτυξης των διαφόρων κοινωνικών σχηματισμών— και αφετέρου τούς ιδιαίτερους για κάθε κοινωνικό σχηματισμό δρους αναπαραγωγής του. Γι αυτό, τό επίπεδο μισθών σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό δέν είναι δυνατό νά προσδιορίζεται από τό «παγκόσμιο επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων» (έννοια που άποτελεί κενή αφάιρηση, τή στιγμή που βρισκόμαστε μπροστά σε ένα παγκόσμιο σύστημα τό όποιο όμως συγκροτείται από ξεχωριστούς και αντιτιθέμενους κοινωνικούς σχηματισμούς). Τό επίπεδο μισθών καθορίζεται μέ βάση τόν συγκεκριμένο συνδυασμό παραγωγικών δυνάμεων - σχέσεων παραγωγής που χαρακτηρίζει κάθε έπιμέρους κοινωνικό σχηματισμό. Ωστόσο, κάθε συγκεκριμένος συνδυασμός υφίσταται τήν επενέργεια του συνόλου, δηλαδή τήν επενέργεια της θέσης που κατέχει στή δομή της παγκόσμιας οικονομίας, θέση που, μέ τή σειρά της, προσδιο-

ρίζεται από τς ανταγωνιστικές σχέσεις, δηλαδή τούς κοινωνικούς και εθνικούς αγώνες. Αυτός είναι ό λόγος που μιά χώρα δέν μπορεί νά ξεφύγει από τά δόκανα της κυριαρχίας και της εκμετάλλευσης, παρά μόνο άν αναλάβει μακροχρόνιο και πολυσύνθετο αγώνα, καταρχήν πολιτικό, αλλά επίσης ιδεολογικό και οικονομικό. Και ή νίκη δέν μπορεί νά κερδηθεί παρά μέσα από τό μετασχηματισμό των σχέσεων παραγωγής και τό μετασχηματισμό των παραγωγικών δυνάμεων. Έτσι, μιά χώρα κυριαρχούμενη που δέν αλλάζει τή θέση της στόν διεθνή καπιταλιστικό καταμερισμό εργασίας, στήν πραγματικότητα άπλως διαιωνίζει τή δυσμενή της κατάσταση. Όσο περισσότερο αυξάνει τήν παραγωγή προϊόντων που της επιβάλλει ή «θέση» της,

τόσο περισσότερο μετέχει στήν επιδείνωση της δυσμενούς κατάστασής της (οί άλλες στίς τιμές δέν μπορούν νά αλλάξουν αυτή τήν κατάσταση πραγμάτων όσο υπάρχει ή παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία).

Όπως και νά έχει τό πράγμα, τό προηγούμενο σημείο δείχνει ότι ή «αναγκασία» έτερογένεια (που επιβάλλουν οί δροι της διευρυμένης καπιταλιστικής αναπαραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα) των υλικών και κοινωνικών δρων της παραγωγής —έτερογένεια που αντιτίθεται στή σχετική όμοιογένεια των δρων αναπαραγωγής που επικρατούν σε κάθε εθνικό κοινωνικό σχηματισμό — επιβάλλει θεμελιώδεις τροποποιήσεις στή λειτουργία του νόμου της αξίας σε διεθνή κλίμακα.

Η μορφή των νικημένων. τέχνη των Αιγύπτων, 1600 αι.

Ἀποτελέσματα τῶν ἀντιφάσεων ἀνάμεσα στό «παγκόσμιο» καί τό «τοπικό» κεφάλαιο

1. Στό ἐσωτερικό κοινωνικῶν σχηματισμῶν ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς, ὁ καπιταλισμός κατατείνει κυρίως στή διευρυμένη ἀναπαραγωγή του, δηλαδή στήν ἀποσύνθεση τῶν ἄλλων τρόπων παραγωγῆς καί τήν ὑπαγωγή τῶν φορέων τους στίς καπιταλιστικές σχέσεις. Τό «κυρίως» ὑπογραμμίζει τήν κυρίαρχη τάση τοῦ καπιταλισμοῦ στούς κόλπους τῶν παρατηρούμενων κοινωνικῶν σχηματισμῶν. Ὡστόσο, αὐτή ἡ κυρίαρχη τάση συνδυάζεται μέ μιάν ἄλλη, δευτερεύουσα, τήν τάση «συντήρησης-ἀποσύνθεσης». Μέ τόν ὄρο αὐτό ἐννοοῦμε ὅτι σέ ἕναν καπιταλιστικό κοινωνικό σχηματισμό οἱ μὴ καπιταλιστικές μορφές παραγωγῆς πρὶν νά ἐξαφανιστοῦν «ἀναδομοῦνται» (ἐνῶ ἀποσυντίθενται ἐνμέρει) καί, μ' αὐτό τόν τρόπο, ὑπάγονται (ἐπομένως ἐνμέρει συντηροῦνται) στίς κυρίαρχες καπιταλιστικές σχέσεις. Ἡ «συγκεκριμένη ἱστορία» τῆς γεωργίας στόν καπιταλισμό δέν εἶναι παρά ἡ ἱστορία αὐτῆς τῆς «συντήρησης-ἀποσύνθεσης», τῆς ὁποίας ἡ ἐσχάτη φάση συνίσταται στήν ἀποσύνθεση, ἄρα τήν ἐξαφάνιση τῆς αὐτονομίας τῆς γεωργίας καί τό μετασχηματισμό της σέ κλάδο τῆς βιομηχανίας. Ἐνα βασικό πρόβλημα πού ἀνακύπτει ἐδῶ εἶναι γιά ποιό λόγο, σέ ἕναν κοινωνικό σχηματισμό ὅπου ἐπικρατεῖ ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς, κυρίαρχη τάση δέν εἶναι ἡ «συντήρησης-ἀποσύνθεσης» ἀλλά ἡ ἀποσύνθεση. Ὑπάρχουν πολλές ἐνδείξεις πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά ἀποδώσουμε τό φαινόμενο ὄχι στήν ταχύρρυθμη ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, πού χαρακτηρίζει τόν καπιταλιστικό τρόπο παραγωγῆς ὅταν εἶναι κυρίαρχος, ἀλλά ἐπίσης, καί σέ ἕνα εἶδος ὑπερπροσδιορισμοῦ τῶν φαινομένων ἀποσύνθεσης πού ὀφείλονται στή δραστηριότητα τῆς ἰδεολογίας καί τῆς πολιτικῆς.

2. Στό ἐσωτερικό τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν ὅπου δέν κυριαρχεῖ ἄμεσα ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς, ἐκεῖ δηλαδή ὅπου ὁ κοινωνικός σχηματισμός εἶναι μόνο ἕμμεσα καπιταλιστικός —διότι ὑπάγεται, μέσω τῆς παγκόσμιας ἀγορᾶς, στόν καπιταλιστικό τρόπο

παραγωγῆς— κύρια τάση δέν εἶναι ἡ ἀποσύνθεση τῶν μὴ καπιταλιστικῶν τρόπων παραγωγῆς ἀλλά ἡ «συντήρησης-ἀποσύνθεσης». Ἡ ἀποφασιστική σημασία τῆς τάσης αὐτῆς συνδέεται ἀναμφίβολα μέ ἕνα σύνολο προσδιορισμῶν πού ἀπορρέουν ἀπό τήν «ἐξωτερική» κυριαρχία τοῦ καπιταλισμοῦ: τροχοπέδη στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων, καταναγκαστική ἀποδοχή τῆς δυσμενοῦς διεθνούς ἐξειδίκευσης, «ἐξωτερική» ὑπαρξη τῶν κέντρων συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου, κέντρα πρὸς τά ὁποῖα συγκλίνουν τά κεφάλαια πού θά μπορούσαν νά δώσουν «ἐπαναστατική ὄθηση» στούς ὑλικούς καί κοινωνικούς ὄρους τῆς παραγωγῆς· καί ὅλα αὐτά ὑπερπροσδιορίζονται ἀπό παράγοντες πολιτικούς —διατήρηση, μέ τή βοήθεια τοῦ καπιταλισμοῦ, τῆς κυριαρχίας τάξεων πού εἶναι ἀνίκανες νά δώσουν «ἐπαναστατική ὄθηση» στούς ὄρους παραγωγῆς— καί ἰδεολογικούς. Γιά παράδειγμα, ὑπεράσπιση τῆς «ἀκεραιότητος» τοῦ κοινωνικοῦ σχηματισμοῦ ἐναντί τῆς προνομιᾶς ἐξωτερικῆς κυριαρχίας, πράγμα πού τείνει στό νά συντηρεῖται τό παρελθόν, ἔστω μέ φαινομενικά ἀνανεωμένες μορφές: πρόκειται γιά τή λειτουργία, ὀρισμένων «ιδιόμορφων σοσιαλισμῶν» πού μπορεῖ νά ἀποτελοῦν μιά δευτέρη γραμμὴ ἄμυνας τῶν παλαιῶν κοινωνικῶν σχέσεων.

Ἄς προστεθεῖ ὅτι, ὅσο κυριαρχεῖ ἡ τάση γιά τή «συντήρησης-ἀποσύνθεσης» τῶν μὴ καπιταλιστικῶν σχέσεων παραγωγῆς, ἡ φυσιογνωμία τῆς «ἐτερογένειας» τῶν ὑλικῶν καί κοινωνικῶν ὄρων παραγωγῆς ἔρχεται σέ πρῶτο ἐπίπεδο. Καί αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ φυσιογνωμία ἐρμηνεύουν μερικοὶ μὲ ἰδεολογικούς ὄρους, μέ μιά κατασκευὴ, δηλαδή, περί τοῦ «δυσδικτοῦ χαρακτῆρα» αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν. Ἡ κατασκευὴ συγκαλύπτει τήν ἰδιότητα τῆς κυριαρχίας τοῦ καπιταλιστικοῦ τρόπου παραγωγῆς πού χαρακτηρίζει, τελικά, τοὺς ἐν λόγω κοινωνικούς σχηματισμούς.

Εἶναι ἀπαραίτητο νά ὑπογραμμιστεῖ ἐδῶ ἕνα ἐξαιρετικὰ σπουδαῖο σημεῖο (γιατί ἔχει ἄμεση σχέση μέ τοὺς ὄρους ἀναπαραγωγῆς, στό βαθμὸ πού ἐπιδρῶν στό ἐπίπεδο τῶν τιμῶν), τό ὁποῖο εἶναι ἀδύνατο νά ἀναπτυχθεῖ στό πλαίσιο αὐτῶν ἐδῶ τῶν παρατηρήσεων. Πρόκειται γιά τό ἐξῆς: στίς χώρες ὅπου ὑπάρ-

χει μιά τεράστια μάζα παραγωγῶν, οἱ ὁποῖοι δευτερευόντως παράγουν γιά τήν ἀγορά, οἱ τιμές τῶν προϊόντων ὑπάγονται σέ μιά περίπλοκη σχέση μέ τό χρηματικό κόστος ἢ, διαφορετικά, μέ τό σέ ἐργασία κόστος. Τό ἐργασιακό κόστος δέν διαδραματίζει ρυθμιστικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς τιμῆς σ' αὐτές τίς περιπτώσεις, καί ἔτσι, οἱ τιμές τῶν προϊόντων εἶναι δυνατό νά πέφτουν διαρκῶς κάτω ἀπὸ τό κόστος τους.

Ὁ Μάρξ εἶχε ὑπογραμμίσει στό *Κεφάλαιο* ὅτι ὅταν ὁ καπιταλιστικός τρόπος παραγωγῆς δέν εἶναι ἀκόμη ἀρκετὰ ἀναπτυγμένος, ἡ τιμὴ στήν ὁποία πωλοῦνται τά προϊόντα τῶν ἀγορῶν δέν ἔχει ὡς κατώτατο ὄριο τήν ἀξία ἢ τήν τιμὴ παραγωγῆς τους: Οἱ ἀγρότες, ἰδιαίτερα οἱ χρεωμένοι ἀγρότες, ὑποχρεώνονται συχνὰ νά παράγουν καί νά πωλοῦν τά προϊόντα τους σέ τιμὴ πού μόλις τοὺς ἐξασφαλίζει τὴ διαβίωση ἢ τὴν πληρωμὴ, ἐνμέρει τουλάχιστον, τῆς ἐπιβάρυνσης τῶν χρεῶν τους. Τέτοια εἶναι συχνὰ ἡ κατάσταση τῶν ὀνομαζόμενων κληροῦχων χωρικῶν.⁶ Ὁ ρόλος πού διαδραματίζει συχνὰ τό τοκογλυφικό καί στή συνέχεια τό τραπεζικό κεφάλαιο ὡς δεσπότης στοιχείο τῆς ἀναπαραγωγῆς, εἶναι ἐδῶ ἐντελῶς ὁρατό.

Στό διεθνές ἐπίπεδο ὁ ρόλος αὐτός εἶναι ἐξίσου ἀξιοσημείωτος. Τό διεθνές τραπεζικό δίκτυο ἀποτελεῖ, ἐκ τῶν πραγμάτων, ἀποφασιστικό κρίκο τῆς ἰμπεριαλιστικῆς ἀλυσίδας, πράγμα πού, ἐννοεῖται, ἀληθεύει καί γιά «διεθνῆς θεσμούς», ὅπως ἡ «Τράπεζα Ἀποκαταστάσεως καί Ἀναπτύξεως» (Banque pour la Reconstruction et le Développement) ἢ τό «Διεθνές Νομισματικό Ταμεῖο» (Fonds Monétaire International). Τό διεθνές νομισματικό δίκτυο παρεμβαίνει ὡς ὄργανο καταναγκασμοῦ γιά τὴν ἀναπαραγωγή μιᾶς δυσμενέστατης, ὅσον ἀφορᾶ τίς χώρες μέ μικρὸ βαθμὸ ἀνάπτυξης, ἐξειδίκευσης.⁷

Τά προηγούμενα ἐπιτρέπουν νά καταλάβουμε μέσα σέ ποιά σύνθετη δομὴ (τήν ὁποία ὁ νόμος τῆς ἀξίας ἀναπαράγει) οἱ κεφαλαιοκράτες τῶν βιομηχανικῶν χωρῶν διαθέτουν ὄχι μόνο μιά δική τους βάση ἐκμετάλλευσης —ἐκείνη δηλαδή πού ἐξασφαλίζει τὴ διευρυμένη ἀναπαραγωγή τῶν κυρίαρχων καπιταλιστικῶν σχέσεων χάρι στήν ἐκμετάλλευση τοῦ προλεταριάτου

των βιομηχανικών χωρών, δηλαδή την αγορά της εργατικής δύναμης σε τιμή χαμηλότερη από την αξία που παράγει. Διότι οι κεφαλαιοκράτες των αναπτυγμένων χωρών διαθέτουν επιπλέον μία διεθνή βάση εκμετάλλευσης, που εξασφαλίζεται χάρη στη διευρυμένη αναπαραγωγή των διεθνών σχέσεων παραγωγής που προσιδιάζουν στον καπιταλισμό. Πρόκειται για τις σχέσεις που επιτρέπουν στους κεφαλαιοκράτες των βιομηχανικών χωρών να εκμεταλλεύονται, εκτός από τους δικούς τους προλετάριους, και τους προλετάριους των κυριαρχούμενων χωρών. Αυτό επιτυγχάνεται αγοράζοντας προϊόντα σε τιμές που εξασφαλίζουν τη διευρυμένη αναπαραγωγή των οικονομικών ανισοτήτων, επομένως τη διευρυμένη αναπαραγωγή του διεθνούς καταμερισμού εργασίας χάρη στην οποία γίνεται δυνατή ή συνέχιση των ανταλλαγών σε χαμηλές τιμές.

Ταξικές σχέσεις: χώρες φτωχές και χώρες πλούσιες

Επειδή η έννοια εκμετάλλευση εκφράζει μία σχέση παραγωγής: παραγωγή υπερεργασίας και ιδιοποίησή της από μία κοινωνική τάξη, πράγμα που αναγκαστικά παραπέμπει στην έννοια ταξικές σχέσεις: και επειδή μία σχέση ανάμεσα σε «χώρες» δεν είναι, δεν μπορεί να είναι, ταξική σχέση, γι' αυτό μία απλή μεταφορά υπεραξίας από τους κεφαλαιοκράτες (ή άλλους εκμεταλλευτές) των φτωχών χωρών προς τους κεφαλαιοκράτες των πλούσιων χωρών, δεν μπορεί να δηλωθεί με τον όρο «εκμετάλλευση», με τό αυστηρό νόημα του όρου, δεδομένου ότι μόνο οι εργαζόμενοι είναι δυνατό να υφίστανται την εκμετάλλευση αλλά όχι και οι εκμεταλλευτές.⁸

Η διατύπωση του Α. Emmanuel σχετικά με την «εκμετάλλευση» των φτωχών χωρών υποδηλώνει επομένως με άδοκιμο τρόπο (άπαλειφοντας τις κοινωνικές σχέσεις) τό φαινομενικό αποτέλεσμα, στο επίπεδο των ανταλλαγών, της ιδιότυπης δομής της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας. Τοίτο δημιουργεί αναπόφευκτα μία σειρά αποκορύψις.

Και καταρχήν απωθεί σε δεύτε-

ρη θέση την ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση: εκείνη στην οποία υποκείται άμεσα οι εργαζόμενοι των κυριαρχούμενων χωρών, εκείνη στην οποία τά μονοπώλια και τά διεθνή τράστ υποβάλλουν άμεσα τους εργαζόμενους των κυριαρχούμενων χωρών. Αυτή ή μορφή εκμετάλλευσης συνδέεται άφενός με τη «διείσδυση» του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής στις κυριαρχούμενες χώρες, και αφετέρου με τις δομικές αλλαγές που προκαλεί ή διακίνηση των κεφαλαίων στο πλαίσιο της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας. Γιατί οι διακινήσεις αυτές έχουν την τάση να διαμορφώνουν μία ολοένα και περισσότερο ιεραρχημένη δομή της παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας, δεδομένου ότι, ακριβώς λόγω της διακίνησης των διεθνών κεφαλαίων, ακόμη και χώρες ήδη βιομηχανοποιημένες υποτάσσονται με αυξανόμενο ρυθμό σε κάποιον κυρίαρχο ιμπεριαλισμό.

Επιπλέον ή διατύπωση του Α. Emmanuel οδηγεί στη σκέψη ότι οι προλετάριοι των πλούσιων χωρών «μοιάζουν» με εκμεταλλευτές των προλετάριων των φτωχών χωρών. Πραγματικά, σύμφωνα με την άποψή του, οι προλετάριοι των πλούσιων χωρών έχουν πάψει τάχα να είναι και οι ίδιοι εκμεταλλευόμενοι, πράγμα που θά σήμαινε, βέβαια, ότι ή εργασία τους δεν είναι πλέον πηγή υπεραξίας. Όμως, οι εργαζό-

μενοι των πλούσιων χωρών είναι γενικά περισσότεροι εκμεταλλευόμενοι απ' ό,τι οι εργαζόμενοι των φτωχών χωρών. Αυτό ο Μάρξ τό είχε ήδη επισημάνει. Και παρατηρούσε ότι, λόγω της υψηλής έντατικότητας και παραγωγικότητας της εργασίας στις πλούσιες χώρες, τό μεροκάματο των εργαζομένων αν και ονομαστικά είναι πιό ύψηλό (όπως και ή αγοραστική του δύναμη) σε σχέση με τό μεροκάματο των εργαζομένων των φτωχών χωρών, ώστόσο, αντιστοιχεί, γενικά, σε μικρότερο ποσοστό παραγόμενης αξίας. Αίφνης ο Μάρξ μιλώντας για μία χώρα Α (πλούσια) και συγκρίνοντάς την με μία χώρα Β (φτωχή) έγραφε: «συνχά τό ημερομίσθιο, τό βδομαδιατικό κ.λπ., είναι πιό ύψηλό στη χώρα Α απ' όσο στη χώρα Β, ενώ ή ανάλογη τιμή της εργασίας, δηλαδή ή τιμή της συγκρινόμενη είτε με την υπεραξία είτε με την αξία του προϊόντος, είναι ύψηλότερη στη χώρα Α».⁹

6. *Le Capital*, τόμ. VIII, σελ. 185 [έλλ. μτφρ., τόμ. III, σελ. 1014-1015].

7. Για τό σημείο αυτό βλ. τό άρθρο του Harry Magdoff, «The Age of imperialism», και ιδιαίτερα τό δεύτερο μέρος του στό *Monthly Review*, Οκτ. 1968, σελ. 18-64.

8. "Αν οι εργαζόμενοι ιδιοκτήτες (συλλογικά ή άτομικά) των μέσων παραγωγής υφίστανται εκμετάλλευση, την υφίστανται ως εργαζόμενοι: σ' αυτή την περίπτωση οι σχέσεις κυκλοφορίας επικαλύπτονται από τις σχέσεις παραγωγής.

9. *Le Capital*, τόμ. II, σελ. 231 [έλλ. μτφρ., τόμ. I, σελ. 606-607].

Κινέζικες τίγρεις κατασπαράζουν τις ξένες κατσίκες, γραβούρα, τέλος 19ου αλ.

Μέ άλλα λόγια, όσο περισσότερο αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις τόσο περισσότερο οι προλετάριοι υφίστανται την εκμετάλλευση,⁴⁰ δηλαδή τόσο περισσότερο μεγαλώνει η απόσταση υπερεργασίας και αναγκαίας εργασίας. Έδω έντοπίζεται ένας θεμελιώδης νόμος του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Αντίστοιχα, εννοείται, οι εργαζόμενοι των ασθενικά αναπτυγμένων χωρών, και παρά τό χαμηλούς μεροκάματο, είναι λιγότερο εκμεταλλεόμενοι απ' ό,τι οι εργαζόμενοι των προηγμένων χωρών. Αν όρισμένοι βρίσκουν «παράδοξη» τήν προηγούμενη πρόταση, αυτό όφειλεται στο γεγονός ότι θεωρούν σχέση εκμετάλλευσης μόνο τήν ωμή υπερεκμετάλλευση πού πραγματοποιείται πάνω σε πρωτόγονη βάση (δηλαδή λαβαίνουν υπόψη μόνο τήν τάση αύξησης της απόλυτης υπεραξίας πού χαρακτηρίζει τις προκαπιταλιστικές μορφές παραγωγής), και, συνεπώς, δέν μπορούν νά καταλάβουν ότι οι εργαζόμενοι των βιομηχανοποιημένων χωρών, ενώ έχουν πάψει νά υφίστανται τήν εκμετάλλευση μέ αυτό τόν τρόπο (δηλαδή τήν απόλυτη εκμετάλλευση), ώστόσο τήν υφίστανται μέ πιό «έκλεπτοςμένο», πιό «πολιτισμένο» (γιά νά χρησιμοποιήσουμε αυτόν τόν δίσημο όρο πού στο στόμα του Λένιν άντηχούσε τόσο ειρωνικά) τρόπο, άρα πιό «άποτελεσματικό» και πιό έντατικό.

Αν οι εργαζόμενοι των βιομηχανικών χωρών δέν υφίστανται τήν εκμετάλλευση μέ τή μορφή πού τήν υφίστανται οι προλετάριοι των κυριαρχούμενων χωρών, είναι ώστόσο εκμεταλλεόμενοι μέ μεγαλύτερη ένταση. Οι κεφαλαιοκράτες, πού δέν μπορούμε νά τους κατηγορήσουμε ότι δέν ξέρουν νά κάνουν τους λογαριασμούς τους, δέν πλανιώνται καθόλου, ξέρουν ότι έκτός εξαιρέσεων, είναι ευνοϊκότερο νά εκμεταλλεύονται τους προλετάριους των βιομηχανικών χωρών παρά τους άδερφούς τους των φτωχών χωρών. Άκριβώς αυτή ή έντατική εκμετάλλευση του προλεταριάτου των βιομηχανικών χωρών δίνει τό κλειδί της έρμηνείας γιά τήν υπερβολική συγκέντρωση των επενδύσεων των διεθνών κεφαλαίων στις βιομηχανικές χώρες. Γι' αυτό άκριβώς οι μεγάλες διεθνείς εταιρείες μετέτρεψαν τις «προηγμένες» χώρες σε ζώνη προνομιακών επενδύ-

σεων. Έτσι, από τά 2 δισεκατομμύρια δολάρια άμεσες νέες επενδύσεις τό χρόνο έκτός των συνόρων των ΗΠΑ, μεταξύ 1963 και 1966 —μή συμπεριλαμβανομένων των έξορμηκτικών βιομηχανιών και βιομηχανιών πετρελαίου— μόνο τά 300 εκ. δολάρια επενδύθηκαν στις χώρες μέ μικρή ανάπτυξη.¹¹ Αν «σκέφτεται» κανείς τις μεταξύ των χωρών οικονομικές σχέσεις μέ όρους «εκμετάλλευσης» δημιουργεί μία σειρά συσκοτίσεις. Η έννοια της εκμετάλλευσης μετατρέπεται σε όρο ιδεολογικό, πού άντί νά υποδηλώνει μία ταξική σχέση, επικαλύπτει ένα σύνολο σχέσεων διαφορετικής φύσης πού δέν είναι δυνατό νά έκφραστούν μέ μία και τήν αυτή έννοια. Συνεπώς, λόγω της ιδεολογικής αλλοίωσης πού υφίσταται ή έννοια της εκμετάλλευσης αναβιώνει τό ιδεολογικό ζεύγος πού ό ιστορικός υλισμός έχει άποβάλλει από τό δικό του θεωρητικό όπλοστάσιο, δηλαδή αναβιώνει τό ιδεολογικό ζεύγος «πλούσιοι-φτωχοί».

Επιπλέον —και αυτό είναι άποφασιστικό— δουλεύοντας μέ αυτό τόν τρόπο δέν μπορούμε νά κατανοήσουμε ότι ή κυριαρχία του ιμπεριαλισμού στηρίζεται πάνω απ' όλα στην εκμετάλλευση των προλεταρίων των ιμπεριαλιστικών χωρών. Διότι τό γεγονός ότι οι ιμπεριαλιστικές χώρες γνωρίζουν μία ταχύρυθμη ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων σημαίνει ότι τό επίπεδο στο όποιο έχουν φτάσει (στηριζόμενοι στην εκμετάλλευση των «δικών τους» προλεταρίων και των προλεταρίων των άλλων χωρών) δίνει τή δυνατότητα στους κεφαλαιοκράτες τους νά επιβάλλουν στους δικούς τους προλετάριους εκμετάλλευση ύψηλου βαθμού, πράγμα πού εξασφαλίζει στις ιμπεριαλιστικές μητροπόλεις μία τεράστια μάζα κέρδους. Αυτή ή μάζα κέρδους, πολύ πιό σημαντική από εκείνη πού έξάγεται από τους εργαζόμενους των κυριαρχούμενων χωρών, των όποιων ή εργασία παρέχει μικρό μέρος υπερπροϊόντος (δηλαδή των εργαζόμενων των όποιων ή αναγκαία εργασία προσεγγίζει τήν πραγματικά προσφερόμενη εργασία) «τρέφει» ένα άπόθεμα συσσώρευσης σταθερά αυξανόμενο. Πρόκειται γιά μία αύξηση πού έρχεται σε αντίθεση μέ τή σχετική σταθερότητα των καπιταλιστικών χωρών μέ άναιμική βιομηχανία, και συνδέεται μέ τήν ταχεία προαγωγή των

παραγωγικών δυνάμεων των κυριαρχών χωρών, ή όποια μέ τή σειρά της εξασφαλίζει τήν άναπαραγωγή των όρων της εκμετάλλευσης των εργαζόμενων στις κυριαρχούμενες χώρες.

Η τροχοπέδη στις παραγωγικές δυνάμεις, πού άπορρέει από τήν ιμπεριαλιστική κυριαρχία, δέν έκδηλώνεται μόνο στις κυριαρχούμενες χώρες αλλά και στις ίδιες τις κυρίαρχες, σε μικρότερο βαθμό βέβαια.

Πράγματι, ή δυνατότητα εκμετάλλευσης της φτηνής χειρωνακτικής εργασίας και ή δυνατότητα άγοράς προϊόντων σε χαμηλές τιμές άποτελεί σχετικό άνασχετικό παράγοντα γιά τήν τεχνολογική ανάπτυξη και των ίδιων των προηγμένων καπιταλιστικών χωρών. Γι' αυτό διαπιστώνεται ότι όταν οι οικονομικές σχέσεις ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές και κυριαρχούμενες χώρες γίνονται δύσκολες (π.χ. σε εμπόλεμη περίοδο) οι δύο ομάδες χωρών καταγράφουν μία έξαιρετικά ταχεία πρόοδο στην παραγωγή μερικών προϊόντων τους. Έτσι, κατά τόν Β' παγκόσμιο πόλεμο, στις Ίνδιες, ξεκίνησε μία σημαντική διαδικασία έκβιομηχάνισης, όπως και σε όρισμένες χώρες της Λατινικής Αμερικής (Αργεντινή, Βραζιλία, Χιλή).¹²

Αντίστροφα, οι βιομηχανικές χώρες, πού είχαν άποκοπεί λιγότερο ή περισσότερο από τις πηγές φτηνών πρώτων ύλων, άναγκάστηκαν νά αναπτύξουν βιομηχανίες «υποκατάστασης» (π.χ. συνθετικού καουτσούκ, τεχνητών κλωστών κ.λπ.). Όστόσο οι βιομηχανίες γιά τις όποιες γίνεται λόγος άποδείχτηκαν ικανές όχι μόνο νά παράγουν υποκατάστατα αλλά και προϊόντα πού θά διαδραμάτιζαν άξιοσημείωτο οικονομικό ρόλο και των όποι-

10. Τό ποσοστό εκμετάλλευσης των εργαζόμενων τείνει άναγκαστικά νά αυξηθεί όταν αναπτύσσονται οι παραγωγικές δυνάμεις, δεδομένου ότι οι τεχνολογικές τελειοποιήσεις, συνδεδεμένες μέ τή συσσώρευση του κεφαλαίου, συνεπάγονται άναγκαστικά μεγέθυνση της σχετικής υπεραξίας.

11. Βλ. *Bulletin Economique pour l'Europe*, ΟΗΕ, τόμ. 19, άρ. 1, σελ. 69.

12. Οι τάσεις αυτές καταδείχτηκαν πολύ καθαρά στο βιβλίο του André G. Frank, *οπ. παρ.*

ων τό κόστος, λόγω τῆς τεχνικῆς προόδου, ἀντεξε, τελικά, στή σύγκριση μέ τό κόστος τῶν «φυσικῶν» προϊόντων πού παράγονται μέ τή χρησιμοποίηση «φτηνῆς ἐργατικῆς δύναμης».

Ἡ ἐμπλοκή στήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων πού συνεπάγεται ἡ ἱμπεριαλιστική κυριαρχία ἀσχεῖται, συνεπῶς, σέ δύο πόλους: τόν κυρίαρχο καί τόν κυριαρχούμενο. Βεβαίως οἱ συνέπειες εἶναι περισσότερο ὁρατές καί δραματικές στίς φτωχές χῶρες, ἀλλά ἀπό τήν ἀποψη θεωρητικῆς ἀνάπτυξης αὐτή ἡ διπλή συνέπεια δέν μπορεί νά μήν ἐπισημανθεῖ.

Ὅσα προηγούνται ἐπιτρέπουν νά καταλάβουμε πόσο ἐσφαλμένη εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι οἱ κυρίαρχες χῶρες «ἀναγκαστικά» θά «ἐρειπωθοῦν» ὅταν ἡ κυριαρχία τους πάρει τέλος, διότι δῆθεν στήν περίπτωση αὐτή θά ἔχουν τροποποιηθεῖ μέ βίαιο τρόπο οἱ «ὄροι τῆς ἀνταλλαγῆς». Αὐτό τό «ἐρείπωμα» θά ὑπῆρχε μόνο ἂν ὁ πλοῦτος τῶν κυρίαρχων χωρῶν προερχόταν ὄχι κυρίως ἀπό τήν ἀνισομέρεια ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ἀλλά ἀπό τήν ἀνισότητα τῆς ἀνταλλαγῆς. Ἄν ὄντως τά πράγματα ἦταν ἔτσι, οἱ κυρίαρχες χῶρες, χάνοντας τά πλεονεκτήματα πού τούς δίνει ἡ «ἄνιση ἀνταλλαγῆς», θά ἔχαναν καί τίς πηγές τοῦ πλούτου τους. Ἀντίθετα, ἂν ἡ πηγή τοῦ πλούτου τῶν πλούσιων χωρῶν εἶ-

ναι, πάνω ἀπ' ὅλα, τό σχετικά ὑψηλό ἐπίπεδο ἀνάπτυξης τῶν παραγωγικῶν τους δυνάμεων, οἱ ἀπώλειες πού θά εἶχαν μέ τήν κατάργηση τῆς «ἄνισης ἀνταλλαγῆς» δέν θά μείωναν παρά μόνο μερικά καί, κυρίως, προσωρινά τά πραγματικά τους εἰσοδήματα. Ἄλλωστε, αὐτή ἡ μείωση θά μπορούσε νά συμψηφιστεῖ μέ τή μεθύτερη ἀνάπτυξη τῶν δικῶν τους παραγωγικῶν δυνάμεων, ἀνάπτυξη πού θά προκαλοῦσε —μέσα ἀπό κρίσεις, ἀναπροσαρμογές καί ἀντιφάσεις πάσης φύσεως— ἡ ἐξαφάνιση τοῦ μπλοκαρίσματος πού προκαλεῖ ἡ ὕπαρξη ἱμπεριαλιστικῶν σχέσεων κυριαρχίας.

Ἔνας μῦθος πού πρέπει νά καταστραφεῖ

Πρέπει νά ξεκαθαρίσουμε ἕνα ἄλλο σημεῖο: «Ποιόν» θά πρόσβαλαν στίς βιομηχανικές χῶρες οἱ ἀπώλειες πού συνεπάγονται προσωρινά οἱ ἀναταραχές στούς διεθνῆς ὄρους ἀνταλλαγῆς δέν μπορεί νά καθοριστεῖ προκαταβολικά. Μιά ἐπιλόλαια ματιά στά πράγματα θά μπορούσε νά γεννήσει τή σκέψη ὅτι μεγάλος «χαμένος» θά ἦταν τά διεθνή τράστ, μιά καί αὐτά κυρίως, τῆ σημερινῆ ἐποχῆ, εὐνοοῦνται ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων στίς χῶρες μέ μικρή βιομηχανία. Στήν πραγματικότητα, ἡ δεσπόζουσα θέση πού κατέχουν τά ἰσχυρότερα τράστ, ἡ σχέση τους μέ τό κράτος κ.λπ., θά τούς ἐπέτρεπε νά ρί-

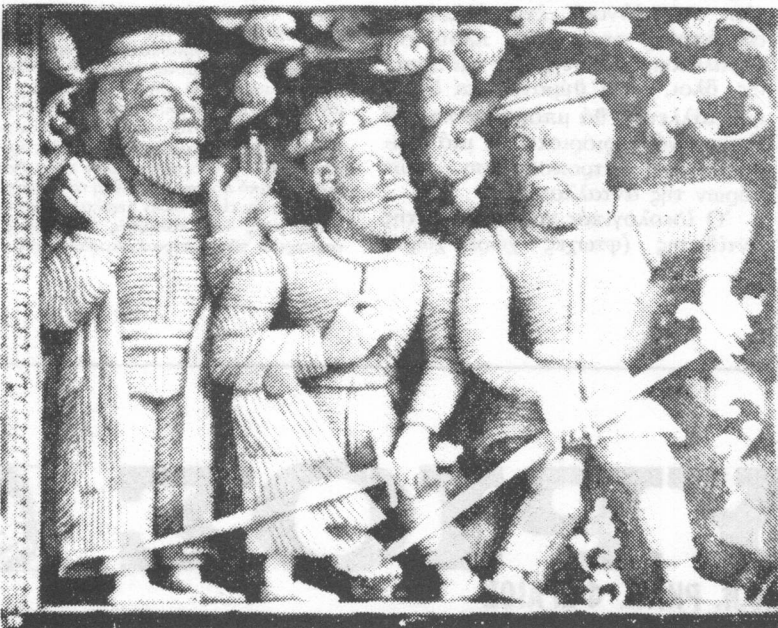
ξουν σέ πλάτες ἄλλων τίς ἀπώλειες: μέ ὄρους κέρδους τά μεγάλα καπιταλιστικά μονοπώλια, πολύ συχνά, κερδίζουν ἀπό παρόμοιες ἀναταραχές πραγματοποιώντας μυθικά κέρδη.

Ἡ ἰδέα τοῦ «ἐρειπώματος» ἢ τῆς «καταστροφῆς» πού, στό οικονομικό ἐπίπεδο, θά ὑποστοῦν οἱ ἱμπεριαλιστικές χῶρες ἐξαιτίας τῆς ἀπελευθερωτικῆς πάλης τῶν κυριαρχούμενων χωρῶν εἶναι μιά μορφή τοῦ μύθου πού θά μπορούσαμε νά ὀνομάσουμε «Οἰκονομία τῆς Ἀποκάλυψης» (μῦθος παρόμοιος μέ ἐκεῖνον τῆς «τελικῆς κρίσης» τοῦ καπιταλισμοῦ). Τέτοιοι μῦθοι μπορούν νά κάνουν πολιτικά παθητικό τό προλεταριάτο τῶν βιομηχανικῶν χωρῶν, μιά καί τό προσκαλοῦν νά ἀναμένει τήν «ἀναπόδραστη καταστροφή». Μερικές τάσεις τῆς περσικῆς μαρξιστικῆς σκέψης (Ρόζα Λούξεμπουργκ) ἢ τῆς δεξιᾶς (Γκρόσμαν) χαρακτηρίζονται ἀπό μιά τέτοια θέαση τῶν πραγμάτων πού δέν ἔχει τίποτε τό ἐπιστημονικό.¹³

13. Δέν εἶναι βέβαια δυνατό νά «λογαριάσουμε» τίς ἐπιπτώσεις, ἔστω τίς βραχυπρόθεσμες, πού θά εἶχε γιά τίς βιομηχανικές χῶρες, καί ἰδιαίτερα γιά τήν κατάσταση τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τους τάξεων (πράγμα ἀποφασιστικό, σέ τελευταία ἀνάλυση) μιά ριζική τροποποίηση τῶν ὄρων τῆς ἀνταλλαγῆς μέ τίς ἐλάχιστες βιομηχανοποιημένες χῶρες. Ἡ ἀδυναμία δέν οφείλεται μόνο στήν ἐνδεχόμενη «ἀνεπάρκεια» τῶν στατιστικῶν ἀλλά κυρίως στό εὖρος τῶν διαδοχικῶν ἀντιδράσεων πού μιά παρόμοια τροποποίηση θά συνεπέφερε, ὅσον ἀφορᾶ τίς ταξικές σχέσεις καί τίς παραγωγικές δυνάμεις. Ἄλλωστε πῶς πάνω εἶπαμε ὅτι μιά σειρά τεχνολογικῶν ἐξελίξεων πού σήμερα βρίσκονται σέ ἀνάσχη στίς βιομηχανικές χῶρες, λόγω τῆς δυνατότητας πού ἔχουν οἱ χῶρες αὐτές νά ἐροδιάζονται φθηνά, θά μπορούσαν νά δοῦν τό φῶς πολύ γρήγορα. Συνεπῶς, τά λιγοστά νοῦμερα πού ἀκολουθοῦν, ἀπλῶς θέλουν νά δείξουν ποῖο εἶναι κατά προσέγγιση τό εἰδικό βάρος τῶν εισαγωγῶν ἀπό τίς χῶρες μικρῆς βιομηχανικῆς ἀνάπτυξης.

Τό 1965, σέ ἀκαθάριστο ἐγχώριο προϊόν περίπου 1.100 δις. δολάρια ἩΠΑ γιά τό σύνολο τῶν ἱμπεριαλιστικῶν καπιταλιστικῶν χωρῶν, οἱ εισαγωγές ἀπό τίς «ἀσθενῶς ἀναπτυγμένες» χῶρες ἀνῆλθαν σέ 25,8 δις. δολάρια, δηλαδή 2,3% τοῦ ΑΕΠ (βλ. Τό διεθνές ἐμπόριο, δημοσίευση τοῦ Gatt, Γενεύη 1966, σελ. 40, καί Στατιστική Ἐπετηρίδα τοῦ ΟΗΕ, 1968, σελ. 579 καί 580).

Ἐννοεῖται, οἱ ἀριθμοί αὐτοί δέν σημαίνουν ὅτι ἐάν οἱ βιομηχανικές χῶρες ἀποκόβονταν ἀπό τίς ἐξωτερικές «πηγές τους» δέν θά εἶχαν νά λύσουν πολύ σοβαρά προβλήματα, ἰδιαίτερα σέ ὅ, τι ἀφορᾶ τό πετρέλαιο καί

Οἱ Πορτογάλοι στήν Κεῖλάνη, ἐλευθερόδοντο, περ. 1540.

Βεβαίως, τελείως διαφορετικό πράγμα είναι η εκτίμηση των επιπτώσεων από την άπελευθέρωση των κυριαρχούμενων χωρών πάνω στην έκταση και το χαρακτήρα των ταξικών συγκρούσεων στις κυρίαρχες χώρες. Οι επιπτώσεις αυτές, είναι σίγουρο, επηρεάζουν την ανάπτυξη του επαναστατικού κινήματος στις βιομηχανικές χώρες, γιατί καθετί πού συνταράζει τη μία βάση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης συνταράζει επίσης και την άλλη βάση της ίδιας εκμετάλλευσης. Έτσι, η εργατική τάξη των βιομηχανικών χωρών δεν έχει τίποτε «νά φοβηθεί» (αντίθετα μάλιστα) από την επαναστατική πάλη των λαών των κυριαρχούμενων χωρών. Οι νίκες στους αγώνες αυτούς συμβάλλουν στην καταστροφή ενός θεμέλιου της δύναμης του ιμπεριαλισμού, συνεπώς δημιουργούν όλοένα και ευνοϊκότερους όρους για τον αγώνα του προλεταριάτου όλων των χωρών.

Η αντικειμενική αλληλεγγύη των λαών των «πλούσιων» χωρών και των λαών των «φτωχών» χωρών είναι σήμερα εξίσου μεγάλη όσο και την εποχή του Μάρξ και του Λένιν. Σήμερα, όπως και χτές, οι επαναστατικές νίκες των λαών των φτωχών χωρών είναι επίσης νίκες των λαών των πλούσιων χωρών. Έξασθενίζουν τον κοινό ταξικό εχθρό, την κεφαλαιοκρατική τάξη, της οποίας η βάση εκμετάλλευσης στενεύει, δημιουργούν καλύτερες συνθήκες για τους επαναστατικούς αγώνες σε όλες τις χώρες και δεν αποτελούν διαρκή «απειλή» για το «επίπεδο ζωής» των εργαζομένων των βιομηχανικών χωρών.¹⁴ Δεν θά μπορούσε άλλωστε να γίνει διαφορετικά, παρά μόνο αν τό προλεταριάτο των βιομηχανικών χωρών αντί να επωφελείται από την έξασθένιση του ιμπεριαλισμού,

επέτρεπε σ' αυτούς τους κεφαλαιοκράτες νά πάρουν άφορη από την καινούρια κατάσταση και νά τους εκμεταλλευτούν. Αυτό, βέβαια, σέ αντίθεση με όσα διακηρύσσει μία όρισμένη προπαγάνδα πού επιδιώκει νά συνενώσει την καπιταλιστική και την εργατική τάξη των κυρίαρχων χωρών, προπαγάνδα πού είχε κάποια άποτελέσματα σέ όρισμένες χώρες, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ.

Απ' αυτή την άποψη, δέν πρέπει νά άποσιωπηθεί ότι η κεντρική θέση του Α. Emmanuel πού αναφέρεται στην «εκμετάλλευση» των φτωχών χωρών από τις πλούσιες, και ιδιαίτερα με τή μορφή πού έδωσε στή θέση αυτή, καταλήγει στό νά παρουσιάσει τις ταξικές σχέσεις ως άπλές σχέσεις μεταξύ χωρών. Μ' άλλα λόγια στόν πραγματικό ανταγωνισμό εκμεταλλευτών-εργαζόμενων υποκαθιστά τόν πλασματικό ανταγωνισμό «φτωχών και πλούσιων εθνών». Μία παρόμοια άποψη πού συναντάται με τήν ιδεολογική άποψη περί «προλεταρίων εθνών» μπορεί νά χρησιμοποιηθεί τόσο από την ιμπεριαλιστική άστική τάξη όσο και από την εθνική άστική τάξη των «φτωχών» χωρών. Όλοι αυτοί προσπαθούν νά πείσουν τις εργαζόμενες μάζες των χωρών τους ότι η έξασθένισή τους δέν όφείλεται στην ταξική εκμετάλλευση της οποίας είναι θύματα, ούτε στην ύπαρξη σχέσεων παραγωγής πού μπλοκάρουν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αλλά κυρίως στην εθνική «εκμετάλλευση» της οποίας φτωχοί και πλούσιοι, κεφαλαιοκράτες, αγρότες και εργάτες, όλοι, είναι θύματα, και ότι η εκμετάλλευση θά μπορούσε και θά έπρεπε νά περιοριστεί με μία ικανοποιητική τροποποίηση των «όρων της ανταλλαγής».

Ο ιδεολογικός χαρακτήρας της αντίθεσης (φτωχές χώρες-χώρες

πλούσιες) έχει, ακόμη και στό περιγραφικό επίπεδο, όρισμένες συνέπειες. Ύπαινίσεται ότι αυτή η αντίθεση είναι κατά κάποιο τρόπο «φυσιολογική», άποκρύβοντας έτσι ότι υποδηλώνει τό άποτέλεσμα μιάς διπλής κοινωνικής διαδικασίας: μιά διαδικασία διαφοροποίησης ανάμεσα στό διάφορα επίπεδα ανάπτυξης και μιά διαδικασία έσωτερικής διαφοροποίησης. Οι «φτωχές» χώρες δέν είναι «φυσιολογικά» πιο φτωχές από άλλες, και μάλιστα πολύ συχνά μοναδική τους φτώχεια είναι η φτώχεια των εργαζομένων μαζών τους και όχι των πλουτοπαραγωγικών τους πηγών. Τυπικό παράδειγμα απ' αυτή την άποψη είναι η Βραζιλία. Άλλά όπως πάντα οι ιδεολογικές διατυπώσεις τείνουν νά μετατοπίσουν πρός μιά άπατηλή «φύση» τό άποτέλεσμα μιάς κοινωνικής διαδικασίας.

τά σπάνια μέταλλα (των οποίων οι εισαγωγές καταλαμβάνο σκεδόν τό μισό των συνολικών εισαγωγών πού προέρχονται από τις κυριαρχούμενες χώρες πρός τις καπιταλιστικές ιμπεριαλιστικές)· αλλά τά προβλήματα αυτά είναι κυρίως συνδεδεμένα με τή φύση των χωρών αυτών και όχι με τους «όρους της ανταλλαγής».

14. Δέν πρέπει βέβαια νά ξεχνούμε τό «τίμημα» πού πληρώνουν οι εργαζόμενοι των κυρίαρχων χωρών για νά εξασφαλίσει η συνέχιση της ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας και ταυτόχρονα η άμυνα των κεκτημένων του ιμπεριαλισμού. Με χρηματικούς όρους, η «τιμή» αυτή φτάνει περίπου τά 100 δισ. δολάρια Άμερικής τό χρόνο—άλλά τό «κόστος» της ιμπεριαλιστικής κυριαρχίας για τους εργαζόμενους των κυρίαρχων χωρών είναι έντελώς διαφορετικό πράγμα απ' αυτή τή δαπάνη, όσο βαριά κι αν είναι, διότι περιλαμβάνει και τις ιδεολογικές και πολιτικές επιπτώσεις στό έσωτερικό των ιμπεριαλιστικών χωρών.

ΦΟΥΡΡΙΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ Ε.ΚΟ.Ν. ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ

ζω και γραμμιατα γνωρ

(μέ αφορμή τό *Διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή)

Τό αδιέξοδο των μεταιχιμίων

του Γιάννη Καλιόρη

Όντας προβληματικός σε μιά εποχή που είναι ή ίδια προβληματική για τόν έαυτό της, ένας λογοτέχνης εκφράζει μέ τά μέσα που του ταιριάζουν τίς αντιφάσεις και τά αδιέξοδά του και τά καταθέτει σά μαρτυρία στή δίκη της εποχής του· κι ό κριτικός αναγνώστης, επιχειρώντας νά ξεδιαλύνει τίς αντιφάσεις και τά αδιέξοδα του πρώτου, καταθέτει κι αυτός τά δικά του. Σά μιά τέτοια, λοιπόν, προσθήκη στή μαρτυρική κατάθεση του *Διπλού βιβλίου* θά πρέπει νά θεωρηθεί και τό κείμενο που ακολουθεί.

Ή κραυγή του ψιθύρου

Τό μυθιστόρημα του Δ. Χατζή είναι μαρτυρία που ανεβάζει στην επιφάνεια μιά συνταρακτική κραυγή απόγνωσης-σήμα κινδύνου, πιό απελπισμένη κι απ' τό *Τέλος της μικρής μας πόλης* αφού αποκαλύπτεται

(Σημ. τ. Σύντ.) Στο κείμενο αυτό τηρήθηκε πιστά ή όρθογραφία και σίτη καθώς και ή σύνταξη του συγγραφέα· κάθε συνακόλουθη, λοιπόν, ιδιοτυπία ή παρέκκλιση από την όρθογραφία Τριανταφυλλίδη πού, γενικά, ακολουθεί τό περιοδικό μας είναι ήθελημένη.

πλέον πώς τά όρια της πόλης και ό όρίζοντας του κόσμου είναι φτιαγμένα από τό ίδιο συρματοπλέγμα και καταλήγουν σε παρόμοια αδιέξοδα —τό τέλος της μιάς δέν οδηγεί στην κατάφαση του άλλου ούτε στην πλήρωση του κενοῦ.

Αυτή ή κραυγή, αναδυμένη μέσα από την ψιθυριστή ζωή των ήρώων σάν τό απόσταγμα της είναι και τό μήνυμα του έργου: κραυγή παράφωνη μέσα στον κόσμο, παράτονη, απεριχαράκωτη, ακωδίκευτη, απερίσταλη, άναρθρη —άπερίσταλη ακριβώς ως άναρθρη γιατί δέν συναρθρώνεται μέ τίς έξουσίες και τίς φυλακές του κόσμου αλλά είναι προορισμένη νά ξαναμαζεύει κάθε φορά την ήχώ της και νά σβήνει μέσα της. Είναι ή κραυγή που φέρνουν μέσα τους και αφήνουν σάν μπιτόνια στο πέλαγος οί άνυπεράσπιστοι, αυτοί που ούτε μέσα στον κόσμο μπορούν νά ζήσουν ούτε κ' έξω απ' αυτόν —κι αυτοί είναι ακριβώς οί ήρωες του *Διπλού βιβλίου*.

Μέσα τους σκιρτά ένα ύπόγειο ρεύμα ζωής μέ μακρινές καταβολές, που δέν παύει νά διεκδικεί την ύπαρξή του σ' ένα κόσμο βαθιά διαποτισμένο από τό ήθος και τή λογική της ανταλλακτικής αξίας· άνυπότακτο στην έκκοινωνιστική λειτουργία του Νόμου της Αξίας, αντιπροσωπεύει τό άλλο αυτού του κόσμου

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνῶ

(γι' αυτό και οι ήρωες φαντάζουν σαν άλλο-παρμένει), προορισμένο να άπωθειται κάθε φορά που ξεμυτᾶ αλλά ὄχι και να αφανίζεται, και που τον στοιχειώνει φέροντάς τον συνεχῶς ἀντιμέτωπο με τήν παρουσία των ἀπόντων πραγμάτων και τήν ἀπόλυτη ἀξίωση.

Τά άτομα που, ὅπως οι ήρωες του *Διπλού βιβλίου*, τό ἐνσαρκώνουν κάθε φορά, ἰσοδυναμοῦν, μέσα στη λογική του κόσμου, με λάθη που πρέπει να ἐξαλειφθοῦν — ὀφείλουν να ἐντοχιστοῦν στη μονολόγηση του ἑαυτοῦ τους, να συρρικνωθοῦν στον ψίθυρο, να βουλιάξουν στη σιγή. Ἔτσι ὅλοι τους ζοῦν σαν μοναδική και βαθειά τους ἀλήθεια τό ἀδιέξοδο που συνοδεύει τήν παρά-ξενη καταγωγή τους (σέ μία στιγμή μάλιστα ὁ κεντρικός ήρωας παρομοιάζεται με τόν Κάσπαρ Χάουζερ), και μέσα ἀπ' αυτό φτάνουν στην πικρή αυτοκατάφαση τῆς ἀπόγνωσης, τήν ὁποία γεννᾶ ἡ αἰσθησις τῆς ζωῆς που δέν μπορεί να ξεοδευτεῖ. *Υφίστανται* τή ζωή τους μέσα στον κόσμο σαν περρωμένο, κατά τόν ἴδιο τρόπο, που σαν περρωμένο ἀδήριτο κι ἀνεξιχνίαστο ὑφίσταται κι ὁ ἐμπορευματοκρατούμενος κόσμος τῆ δικῆ του. Λαθρεπιβάτες μέσα του, χωρίς ταυτότητα και στίγμα, στέκουν παθητικοί και παροπλισμένοι γιατί ξέφουν πῶς ὄ,τι και να κάνουν ὁ κόσμος δέν πρόκειται να ἐκπαθεῖ στίς διαστάσεις του πῶθου τους — εἶναι κλειστός γι' αὐτούς, ἀκριβῶς γιατί οι ἀξιώσεις του ὄνειρου τους τόν ξεπερνοῦν, ἀδειάζει ἀπό νόημα γιατί γίνεται πολύ σχετικός, ὅταν κάθε ἀναζήτηση νοήματος κλείνει μέσα τῆς τά σπέρματα μιᾶς ἐνατένισης του ἀπόλυτου. Καί γίνεται σχετικός ἀδειάζοντας ἀπό νόημα γιατί ἔχει, ἐν τῷ μεταξύ, γεμίσει ἀπό τή λογική τῆς Ἀξίας (ἀνταλλακτικῆς και χρηστικῆς — οι δύο τους ἀλληλοὑφαινονται και συνυφαίνον τόν κόσμο, μετατρέποντάς τον σιγά σιγά σέ κατηγορημά τους) και τά πλοκάμια του συστήματός τῆς: τή λογική του συσσωρευμένου πράγματος, τῶν ἀκατάπαυστων μεγιστοποιήσεων, τῆ βαθμιαία μετατροπῆ ὅλων τῶν στοιχείων τῆς ζωῆς σέ μεγέθη, σχέσεις μεγεθῶν και συσχετισμοῦ δυνάμεων, τή λογική, τέλος, τῆς δυνάμης και τῆς ἐξουσίας.

Αὐτή, λοιπόν, ἡ «δυνάμει» οἰκουμενική λογική τῆς Ἀξίας, που σαν καθαρῆ λογική ποσοτήτων και ἰσοδυναμιῶν ἀποβλέπει στην ὀλοκληρωτική ἀριθμοποίηση τῆς ζωῆς, μετατρέπει τόν κόσμο ἀπό σύμπαν σέ μέσον, και τόν ἄνθρωπο ἀπό αὐταξίωση ζωῆς σέ «πρώτη ὕλη», «ἐμφυχο ὕλικό», «πολύτιμο κεφάλαιο», «ἀνθρωποδυναμικό», «πλατιά μάζα» — σέ ὑπόδικο που καλεῖται να «ἀξιοποιήσει» τήν ὑπαρξή του μέσα στον κόσμο (δηλαδή να τήν ὑπαγάγει στο Νόμο τῆς Ἀξίας γινόμενος κατηγορημά τῆς), να τή δικαιολογήσει δίνοντάς τῆς ἀντικειμενική χρησιμότητα (κάνοντάς τῆν δηλαδή χρηστική), να τή θεμελιώσει σέ μία δοτῆ θεμιτότητα ἐργαλειοποιούμενος σαν προγραμματισμένο τετραγωνάκι πάνω στο ἐξορθολογισμένο ὄργανό-γραμμα τῆς κοινωνίας.

Ἡ ἀναζήτηση, λοιπόν, τῶν ἡρώων δέν μπορεί να ἐπενδυθεῖ πουθενά, εἶναι ἀνέστιοι και χωρίς ἰθαγένεια, σ' ἕνα κόσμο-σαρκοφάγο, που ἐκκρεμει στη

μεταβατικότητα του ἀπό τή σχολάζουσα ζωή τῆς «κλειστῆς» ἐπαρχιακῆς κοινωνίας (που σχολάζει στο βαθμό ἀκριβῶς που αὐτή ἡ κοινωνία δέν εἶναι τόσο κλειστή ὥστε να μπορεί να αὐτοσημασιοδοτεῖται), στην ψυχική ἀνεργία τῆς ἀπρόσωπης και αἰνιγματικῆς ζωῆς στην ντοπαρισμένη βιομηχανική μεγαλούπολη.

Πῶς, λοιπόν, ἕνας τέτοιος ἀπειλητικός και αὐτοαπειλούμενος κόσμος θά μπορούσε να ἐνοηματοῦσε μιᾶ ζωή; Ἄνοιγμα σ' αὐτόν σημαίνει ἐν προκειμένω γιὰ τούς ήρωες να ζοῦν στην ἐπιφάνεια του ἑαυτοῦ τους χωρίς να κατοικοῦν μέσα τους. Ἔτσι ἀποσύρονται στην ἐσωτερική τους ἐστία γιὰ να διαφυλάξουν στην ποιότητα τῆς μοναξιάς τους τό νόημα τῆς ἀποτυχίας τους.

Ἡ καταστροφή τους ὅμως, ἡ ἀργή τους αὐτοἀνάλωση μέσα στο ξεχείλισμα τῆς γενναιοδωρίας που ἀργεῖ ἀμετάβατη, ἡ ἀδυνατότητα γιὰ μιᾶ βιώσιμη σχέση με τόν κόσμο μέσα ἀπό ἀντικειμενοποιήσεις ἀλώβητες ἀπό τήν ἀξιοποιητική λειτουργία του Νόμου τῆς Ἀξίας — τή στιγμή ἀκριβῶς που ἡ ἀνάγκη γιὰ μιᾶ τέτοια σχέση ἀρχίζει να γίνεται ἀμεση ὑπόθεση ζωῆς και θανάτου στα άτομα γιὰ να καταλήξει συχνά σέ ὑπόθεση θανάτου γιὰ τά πιό ευαίσθητα ἀνάμεσά τους — πιστοποιοῦν κάθε φορά τήν ἐκκρεμοδικία του κόσμου και ἀποτελοῦν τήν πιό αἰχμηρή κριτική του συστήματός του. Κριτική με τήν πιό ριζο-σπαστική σημασία τῆς λέξης: που δέν δίνει τή μάχη τῆς (δέν δίνει, ἄλλωστε, καμία «μάχη») στο πεδίο και με τά μέσα του κρινομένου πράγματος, ξεκινώντας δηλαδή ἀπ' αὐτό σαν μιᾶ ἀπό τίς δυνατές προοπτικές του (ὅποτε ἡ ἐκβαση τῆς μάχης θά εἶχε κριθεῖ πρὶν ἀπό τήν ἔναρξή τῆς, γιατί ὁ μόνιμος και κρίσιμος ἀντίπαλος εἶναι τό ἴδιο τό πεδίο, και ὁ «κριτικός λόγος» προκαλεῖ κάθε φορά τή διευρυμένη ἀναπαραγωγή του) — ἀλλά διότι οι ήρωες που με μόνη τήν ὑπαρξή τους ἐνσαρκώνουν αὐτή τήν κριτική στάση, εἶναι ἀνεδαφικοί χωρίς να εἶναι ἀνυπόστατοι.

Οἱ ήρωες του *Διπλού βιβλίου* διασῶζουν τελικά τήν ἀνεδαφικότητά τους, και αὐτό εἶναι τό μεγάλο δίδαγμα, ἡ ἐλπιδοφόρα διαπίστωση, τό πραγματικά αἰσιόδοξο μήνυμα γιὰ ὅποιον μπορεί να τό δεχτεῖ. Ἄν ἀμφισβητοῦν πραγματικά τό σύστημα του κόσμου, εἶναι γιατί του εἶναι βαθύτατα ξένοι, γιατί παίζουν παθητικά τό ρόλο τους, δέν εἶναι ἐπαρκῶς ἐκκοινωνισμένοι ὥστε να ἀποδεχτοῦν ἐσωτερικά τόν κανόνα του παιχνιδιού, δέν εἶναι ἀποτελεσματικοί ἀφοῦ δέν ἐπιδιώκουν να γίνουν φορεῖς ἐνός κομματιού ἐξουσίας (και κάθε ἐξουσία ἀσκείται πάντα σέ βάρος κάποιου, και τείνει, μαζί με τή σύνολη κίνηση του κεφαλαίου, στη συνεχή τῆς μεγιστοποίηση, μέχρι τό ἄπειρο) — δέν ἀποτελοῦν τό ἀντί ἀλλά τό ἄλλο. Διαφυλάσσουν κάτι ἀκέραιο ἀπό τή μνήμη και τή νοσταλγία τῶν μακρινῶν καταβολῶν του κόσμου πρὶν ἀποχωριστεῖ ἀπό τόν ἄνθρωπο, πρὶν δηλαδή ἡ ἐνότητά του διασπαστεῖ σέ ὑποκείμενο και ἀντικείμενο, και τό πρῶτο ἀποδυθεῖ στην τρομακτική περιπέτεια τῆς κυριαρχίας πάνω στο δεύτερο. Αὐτή ἡ ἀσίγαστη μνήμη και νοσταλγία τούς ὀρθώνει σέ μομφή και τύψη ἀπέναντι σ' αὐτό τό

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

σύστημα: τό άμφισβητούν άκριβώς γιατί του ζητούν κάτι πού δέν μπορεί νά τους δώσει χωρίς νά άκυρώσει τά θεμέλιά του.

Καταστρέφονται, λοιπόν, άλώβητοι και άυθεντικοί, ζώντας ως τίς έσχατες συνέπειές του τό δράμα τής βαθιάς τους άρνητικότητας άπέναντι στον κόσμο τής Άξίας, δράμα πού κανένα ζωτικό ψέμμα δέν έρχεται νά άπαλύνει. Σ' αυτό τό θρίαμβο τής καταστροφής τους βρίσκεται τελικά ή άληθινή λύτρωση γιά τόν άναγνώστη, και κάθε άλλη «αισιόδοξη κατακλείδα» (όπως αυτή πού επιχειρείται στό τέλος του βιβλίου), αυτή τή λύτρωση διακυβεύει.

Γιατί έκείνο πού έχει σημασία δέν είναι οι άφηρημένες διακηρύξεις αισιοδοξίας, οι όποιες άναπόφευκτα λειτουργούν σαν ιδεολογία πού συσκοτίζει και έξαφανίζει τό δράμα, έκτονώνοντας προκαταβολικά ή άναδρομικά ένα μέρος άπό τήν έντασή του μέσα στην έπίκληση κάποιων άναγκαιοτήτων ή νομοτελειών πού έγγυώνται δήθεν τήν ποθούμενη έκβαση. Αυτό πού επείγει τήν κρίσιμη τούτη στιγμή, είναι τά έγχειρήματα πού άσυμβίβαστα και άνυποχώρητα θά δείχνουν τή φθορά, τή διάλυση και τόν έξορθολογισμένο παραλογισμό, καλλιεργώντας άκριβώς τή συνείδηση των άδιεξόδων πριν αυτά γίνουν όλοκληρωτικά και άνεπίστρεπτα.

Έτσι θά πρέπει νά δούμε πώς αυτός ό λυτρωτικός θρίαμβος τής άποτυχίας και τής καταστροφής ύποστασιώθηκε μέσα στό μυθιστόρημα: τί, από **μυθιστορηματική άποψη**, χρειάστηκε νά του θυσιαστεί, και σε τί ένδεχομένως θυσιάστηκε μέ τή σειρά του.

Ένα «άκτιστο» μυθιστόρημα

Τό **Διπλό βιβλίο** προτείνεται ως μυθιστόρημα, αλλά σε **συνολικό αντίκρισμα** επιβάλλεται κυρίως σαν μία σειρά από άυτοτελείς νουβέλλες πού μία χαλαρή σύνδεση τους δίνει χαρακτηήρα άφηγήματος χωρίς νά τίς συνθέτει όργανικά. Έφρσον, όμως, μās προτείνεται ως μυθιστόρημα είμαστε ύποχρεωμένοι νά τό έξετάσουμε σ' αυτή του τήν έκδοχή, και φυσικά μέ όρισμένα κριτήρια, (ή τουλάχιστον μέ όρισμένα άπ' αυτά), πού ύπαγορεύει τό ιδιαίτερο μυθιστορηματικό είδος στό όποιο τό ίδιο τό βιβλίο θέτει τίς προϋποθέσεις γιά νά έγγραφεί.

Τά γενικά χαρακτηριστικά αυτού του είδους μās οδηγούν, κατά κύριο λόγο, στην όμαλή άφήγηση μιάς άτομικής ιστορίας πού ξετυλίγεται μ' ένα χρόνο, λίγο πολύ, «κοινής άντιλήψεως», μέσα σ' ένα χώρο κοινωνικό, ενώ τό άνεκδοτολογικό ύλικό σημασιολογείται μόνο στό βαθμό πού άποκαλύπτει τους άτομικούς χαρακτηήρες και τά άτομικά πεπρωμένα στή βαθειά τους άλληλεξάρτηση μέ τίς συντεταγμένες αυτού του χώρου. Η άρχή πού τό όργανώνει είναι κατά βάση ούμανιστική: τά άντικείμενα ύπάρχουν μόνο στό βαθμό πού νένουν, θετικά ή άρνητικά, στον άνθρωπο ξαναστέλνοντάς του τό βλέμμα του, ενώ ό κόσμος βρίσκει τήν έσχατη θεμελίωσή του στην προσωπικότητα του άτόμου. Τέλος —άν και όχι πάντοτε, αλλά εδώ

είναι ή περίπτωση— χαρακτηήζεται άπό τήν άμεση άνάδειξη του βιώματος σε βάρος των έννοιακών συλλήψεων, πού συχνά συμβαδίζει μέ τήν προτεραιότητα των εικώνων πάνω στις ιδέες.

Φυσικά οι διάφορες τυπολογίες, νομοθετημένες όπωσδήποτε άπό μεγάλα έργα, δέν θά πρέπει νά γίνονται προκρούστεια κλίνη επιβάλλοντας άυστηρούς κανόνες σε κάθε έργο· παράλληλα μέ τή συμφωνία του μέ τίς άρχές του είδους στό όποιο τό τελευταίο είναι δυνατό νά ένταχθεί άπ' τίς ίδιες του τίς προϋποθέσεις, είναι άπαραίτητο νά λαμβάνεται ύπόψη και ό,τι τό ίδιο νομοθετεί γιά τόν έαυτό του καθώς και οι ειδικές άναγκαιοτήτες πού μπορεί νά τό διέπουν. Έτσι αυτό πού μπορεί νά όρίζει άρνητικά τό **Διπλό βιβλίο** (δηλαδή σ' αυτό πού δέν είναι) φέροντάς το άντιμέτωπο μέ τήν ίδια του τή φιλοδοξία, μπορεί άπό μιά άποψη νά τό όρίζει και θετικά, δείχνοντας πώς άπό μιά σκόπευση πού δέν έφτασε μέχρι τό τέρας της, και άκριβώς γι' αυτό, προέκυψε ένα παράπλευρο νόημα.

Ο καλύτερος, ίσως, τρόπος γιά νά τό οικειωθεί κανείς σ' αυτή του τή δυνητικότητα, είναι νά τό προσεγγίσει ταυτόχρονα μέ δύο διαφορετικές ματιές: διαλύοντάς το στά έξ ών συνετέθη, δηλαδή σε μιά συλλογή άπό άυτοτελείς νουβέλλες πού συμπληρώνουν επάξια τίς ύπόλοιπες συλλογές του συγγραφέα· και προσλαμβάνοντάς το όπως δίνεται, δηλαδή σαν ένα ιδιότυπο «άκτιστο» ή «παρασρατισμένο» μυθιστόρημα, πού καθ' όδόν μετατρέπεται σε μυθιστόρημα τής ίδιας του τής μυθιστορηματικής άποτυχίας.

Οι ιστορίες πού τό άποτελούν είναι σχεδόν άυτόνομες και παράλληλες, μέ διαφορετικούς κάθε φορά πρωταγωνιστές, και όταν συμβαίνει νά άγγίξουν ή μιά τήν άλλη, είναι γιά νά άποχωριστούν εϋθύς άμέσως και νά άποκλίνουν ή καθεμιά στό δικό της άδιέξοδο. Άλλωστε και τά πεδία τής έγγραφής τους προδίνουν κάποια έτερογένεια: στή μιά λχ. συγκεντρώνονται όλα τά τυπικά χαρακτηήριστικά τής ρεαλιστικής, μέ τή στενότερη έννοια, τέχνης (όλη ή ιστορία του Κώστα), στην άλλη άγγίζεται μιά οίονει «έξωπραγματική» διάσταση πού φέρνει σε μιά ύπερπραγματικότητα (Άναστασία), ενώ τό σύνολο είναι διαποτισμένο από διάχυτη και κάποτε άσυγκράτητη λυρική διάθεση πού συχνά καταλήγει σε έλεγειακούς τόνους ή λυρικές κορυφώσεις. Όσοι άναγνωρίζουν κάποιαν ειδολογική άυτονομία στον «ποιητικό ρεαλισμό» θά μπορούσαν ίσως νά τό κατατάξουν εκεί. Στή βαθύτερη όμως συνισταμένη του, τό βιβλίο έγγράφεται στην ευρεία παράδοση του κλασικού άστικού ρεαλισμού.

Παρ' όλες, λοιπόν, τίς μικρές γέφυρες πού τίς συνδέουν, οι ιστορίες δέν άλληλοπροϋποτίθενται όργανικά· και άν ή κάθε προηγούμενη περιέχει σκόρπια στοιχεία πού σκιαγραφούν ένδεικτικά τά πρόσωπα πού θά πρωταγωνιστήσουν σε μιά άπό τίς έπόμενες, τό άφήγημα δέν παύει νά πορεύεται μέ άπλές μετατοπίσεις χωρίς διαπλοκές τυχών και παθών πού θά έξασφάλι-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γναι

ζαν τή συνοχή του όλου ως όλου και θά του ξδιναν χαρακτήρα μυθιστορηματικού σύμπαντος. Στο πλαίσιο μιάς γνήσιας μυθιστορηματικής έπεξεργασίας, πού θά είχε δηλαδή, εκτός των άλλων, συλλάβει τούς ήρωες κατευθείαν σάν πρόσωπα μυθιστορήματος, οί προϋποθέσεις και οί μυθιστορηματικές τους δυνατότητες θά γνώριζαν μίαν ανάπτυξη βασισμένη στή διαπλοκή και άλληλεξάρτηση των ιστοριών τους· και αυτή άκριβώς ή άλληλεξάρτηση, μέ όλη τήν πολλαπλότητα των ενδιάμεσων διασθρώσεων, θά γινόταν θεμέλιο μαζί και πεπρωμένο τους, περιέχον μαζί και περιεχόμενο —όλότητα σχέσεων. Άλλά τότε φυσικά, όπως θά δούμε και παρακάτω, ή δέν θά επρόκειτο για τούς ίδιους ήρωες οί όποιοι από μυθιστορηματική άποψη προσφέρονται ελάχιστα, άφου τό άποτράβηγμα στόν έαυτό τους είναι σχδόν άφετηριακό, και έν πάση περιπτώσει ή ιστορία τους «άναπολείται» έννοποιημένη μέσα άπ' αυτό τό άποτράβηγμα· ή όρισμένοι δευτερεύοντες τύποι-δορυφόροι, κατεξοχήν μυθιστορηματικά πρόσωπα, θά έπρεπε νά αναπτυχθούν σ' όλο τόν πλοΰτο των ούσιωδών προσδιορισμών τους πού είναι σέ θέσει νά ύφάνουν άδρά και τό ευρύτερο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων μέσα στό όποιο λειτουργούν και έπαληθεύονται όλοι. Άλλά τότε τό κέντρο βάρους του μυθιστορήματος είναι πολύ πιθανό πώς θά μετατοπιζόταν άλλου.

Άπό τήν άποψη τής μυθιστορηματικής μεθόδου, τό εύρημα του Μυθιστορηματικού Συγγραφέα και των σημειώσεών του είναι κάτι λιγότερο από λύση και όπωσδήποτε κάτι περισσότερο από τέχνασμα —είναι έπινόηση πού έπιτρέπει μιά κατάληξη άν όχι και ένα κλεισίμο. Αύτή τήν κατάληξη τήν αισθάνεται κανείς, από μιά άποψη, έκκρημή, προσωρινή από τήν ίδια τή δυναμική όρισμένων στοιχείων του μυθιστορήματος, πού καταλήγουν νά συνωθούνται στίς μισοτελειωμένες σημειώσεις του Μυθιστορηματικού Συγγραφέα, οί όποιες άποτελούν άλλωστε «έπίλογο στό πρώτο βιβλίο και μικρό πρόλογο στό δεύτερο» και περιέχουν μιά υπόσχεση για όλοκλήρωση.

Άναρωτιέται, όμως, κανείς άν ή όλοκλήρωση αυτού του μυθιστορήματος θά ήταν έφικτή ή και εύκταία —και ή ανάλυση πού άκολουθεί σ' αυτό τό ερώτημα θά προσπαθήσει νά δώσει μίαν άπάντηση, διατρέχοντας τό βιβλίο.

Στό παρόν μυθιστόρημα, και ιδιαίτερα στήν αναγελλόμενη συνέχειά του, ύπάρχει ένα ύλικό τό όποιο, στό βαθμό πού επιδιώκει νά προσδιορίζεται συνεχώς άπ' τίς κοινωνικές του άναφορές, ξεχειλίζει, ως μυθιστορηματική δυνατότητα, πρós ευρύτερες διακλαδώσεις και συνθέσεις, και παροτρύνει σέ μιά κλασική ύφανση του μυθιστορηματικού ίστού —και έδω τίθενται βέβαια όλα τά προβλήματα σύνθεσης και πλοκής πού έπιχωριάζουν σ' ένα μυθιστόρημα τέτοιου τύπου όταν επιδιώκει νά πάρει πλήρη ανάπτυξη, και φυσικά τό κλασικό πρόβλημα: πώς νά υπερβαθεί άποτελεσματικά (δηλαδή ίσορροπημένα αλλά χωρίς νά άπονευρω-

θει) ή γνωστή συστατική ένταση, φτασμένη στήν άκραία της έκφραση, άνάμεσα στήν πολλαπλότητα των στοιχείων (στή φυγόκεντρη και διαφοροποιούσα τάση) και στό όρατό ή άόρατο κέντρο πού τά έννορησθώνει (κεντρομόλος και έννοποιητική), αυτό δηλαδή πού οί παλαιοί στοχαστές όνόμαζαν ένότητα τής ένότητας και τής διαφοράς, και πού επανέρχεται κάθε φορά κάτω από διάφορες διατυπώσεις: συμφιλίωση του μοναδικού συγκεκριμένου μέ τό άφηρημένο καθολικό μέσα στό καθολικό συγκεκριμένο, ένότητα του διαφόρου, ένότητα του πολλαπλού μέσα στό συγκεκριμένο, συνοχή του όλου και των μερών, για νά καταλήξει, *mutatis mutandis*, νά τροφοδοτήσει τήν έννοια του συστήματος και τής δομής. Και φυσικά αυτά τά άφηρημένα σχήματα ύποβαστάζονται από άπτότερες συστατικές αντιθέσεις, όπως άνθρωπος-άνθρωπότητα, άτομο-κοινωνία, περιπλάνηση-Ιστορία, σημασίες-νόημα, πού παρέχουν και τήν άμεση προβληματική του μυθιστορήματος, τό όποιο μόνο μάς ένδιαφέρει έδω.

Άπό τήν άλλη μεριά, όμως, οί πρωταγωνιστές του *Διπλού βιβλίου* ζούν αναδιπλωμένοι στήν έσωτερικότητα τους, ριζωμένοι στή μοναξιά τής αλήθειας τους βιώνοντας τίς σχέσεις τους μέ τόν κόσμο σάν σιγανή άυτοπυρπόληση. Άν, όμως, είναι άρνητικοί άπέναντι στόν κόσμο και δέν άλληλοτέμνονται καν μαζί του, δέν είναι ώστόσο αντιφατικοί μέ τόν έαυτό τους, διχασμένοι έσωτερικά· ύπακούουν στίς πηγές τους, στά σκιρτήματα πού θροΰζουν μέσα τους, και τό πρόβλημά τους είναι ότι αυτά τά σκιρτήματα δέν μπορούν νά βρουν ύποδοχή σ' ένα κόσμο πού κατάκτησε τόν ούρανό του κι έμεινε μετέωρος. Έτσι δέν ούσιώνονται σέ χειρονομίες πού θά μετέτρεπαν τήν αντίθεσή τους μέ τόν κόσμο σέ σύγκρουση κι άναμέτρηση, μιά και δέν έχουν κοινή βάση μαζί του για νά τό κάνουν, αλλά μόνο στό βαθμό πού άποσύρονται και παραμένουν στήν έσωτερική τους χόβολη για νά περιώσουν καταστρεφόμενοι κάτι τό άπερίσταλτο στή σύλληψη και άχώρητο στά γεγονότα. Μέσα στό παιχνίδι του κόσμου δέν μπορεί παρά νά είναι παθητικοί: θεατές του έαυτού των μέσα του, δέν μπορούν νά έγκαινιάσουν μιά στροφή στά πράγματά του γιατί δέν προχωρούν σ' αυτόν —όντας μέσα του είναι εκτός του.

Μοιραία, λοιπόν, ή πλοκή του μυθιστορήματος θά άπωθούσε στήν περιφέρεια τό δράμα τους, για νά φέρι στο κέντρο τόν έαυτό της διαλύοντας τίς καταστάσεις στά περιστατικά τους και τά πρόσωπα στούς αντικειμενικούς των ρόλους. Έτσι είναι έξαιρετικά προβληματικό γι' αυτά τά πρόσωπα νά μπορούν νά διακλαδωθούν στήν πολλαπλότητα του μυθιστορηματικού σύμπαντος και ταυτόχρονα νά διατηρήσουν τή σφικτή συνοχή μέ τόν έαυτό τους, τή μή αντιφατική τους ένότητα, πού είναι και άφετηριακή και τελική, και πού άλλωστε άποτελεί και τή θωρακισή τους.

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωί

Αυτό μπορεί να φανεί καλύτερα, σε αντιδιαστολή προς όρισμα πρόσωπα που φαίνεται να παρουσιάζουν ένότητα μέσα στις αντιφάσεις, πλούσια κι όχι μονοπαγή, και γι' αυτό ακριβώς έχουν μεγάλες μυθιστορηματικές δυνατότητες, άσχετα αν φυτοζωούν στα άτελευταία σχέδια του Μυθιστορηματικού Συγγραφέα. Είναι λχ. η περίπτωση της «Ξαδέρφης απ' τ'ό Βόλο» που έναρκώνει για τ'ό συγγραφέα κάθε λογής άπαξία και δέν βρίσκει λόγια να τή στολίσει («μουτρο», ζει διπλή ζωή έχοντας άντρα κι έραστή, διαβάζει πορνό, είναι τής άδέσμευτης άριστερας και... κουλουριάρα!). Τό πρόσωπο, όμως, αυτό θά μπορούσε να άποκτήσει μιά πλούσια μυθιστορηματική ύπόσταση μόνο στα πλαίσια μιάς κατεργασίας που δέν θά τό αντιμετώπιζε σάν άπλό μέσο για να άπεικονιστούν και να βαθμολογηθούν ήθικά οι ψυχολογικές και ήθικες μεταβολές του κοινωνικού χώρου, αλλά κυρίως σάν πρόσωπο που φέρεται από αίτήματα και κομίζει τήν άντιφατική του άλήθεια. Καί εδώ, ίσως, θά πρέπει να λεχθεί πώς εκείνο που έχει σημασία για τή συγκρότηση ενός μυθιστορηματος δέν είναι ή άμεση ήθική αξιολόγηση (να κλάψεις ή να γελάσεις), όσο ή ψυχολογική και κοινωνική άλήθεια (να καταλάβεις έρμηνεύοντας, κ' ένδεχομένως κ' έξηγώντας), και τότε μόνο ή ήθική του συγγραφέα, που άναμφισβήτητα τόν βοηθάει να έλέγχει τά πρόσωπά του ώστε να μίν του ξεφεύγουν, μπορεί να βρει τή θέση της, σάν δημιουργικό στοιχείο, μέσα στο μυθιστόρημα.

Υπάρχει, λοιπόν, μιά άλήθεια στην ύποκριτική διπλή ζωή τής Ξαδέρφης, που στο κάτω κάτω, άν πρέπει να χρησιμοποιήσουμε τέτοιες συμβατικές έννοιες, δέν είναι λιγότερο διπλή από τής Άναστασίας, ή όποια είναι ύποταγμένη έξωτερικά, αλλά μέσα της παραμένει άνυπότακτη. Η άλήθεια αυτή βρίσκεται στο ότι τό πρόσωπο αυτό φέρνει μέχρι μέσα του τήν άντίφαση του κόσμου, μόνο που έπιχειρεί να τήν έκτονώσει. Η μάσκα που φοράει είναι ή άμυνά της: μ' αυτήν καταφέρει να έξουδετερώνονται άμοιβαία οι άντιφάσεις που καθορίζουν τήν ύπαρξή της, συναιρούμενες σε εύτελεις ίσορροπίες έπιφανείας.

Οί άλλοι ήρωες είναι ό,τι ό Σαρλώ πριν γίνει Βερντού, κατά τήν ώραία έρμηνεία του Μπαζέν: έπιχειρούν από θέσεως μειονεξίας να μπούν στην κοινωνία που τούς είναι άινιγματική και άδιαπέραστη, Ξαναχτίζοντας τήν κάθε φορά με τήν παιδική ματιά τους —και φυσικά πάντα βρίσκεται κάποιο πόδι να τούς πετάξει έξω ή κάποιο βλέμμα να τούς τραυματίσει. Η Ξαδέρφη άντίθετα (όπως και ό ίδιοκλήτης του Ξυλάδικου, ό άνιπιός του, ό Τράκας, δηλαδή εκείνα ακριβώς τά πρόσωπα που δέν άναπτύσσονται στο μυθιστόρημα) είναι ό Βερντού: πολεμάει τήν κοινωνία στο ίδιο της τό πεδίο και με τά ίδια της τά όπλα, και φυσικά οι άπαντήσεις της δέν μπορεί να είναι «ήθικές» —είναι ό,τι και ή κοινωνία που τήν περιέχει, άποτελεσματικές μαζί και βολικές, γιατί έκτονώνουν τήν ένταση των άντιφάσεων που τή συνιστούν. Η Ξαδέρφη έχει ένηλικιωθεί κοινωνικά γιατί συνέλαβε από νωρίς τή διφυΐα των πραγμάτων και

πορεύεται κατά συνέπεια: είναι έκκοινωνισμένη, τίποτε περισσότερο, τίποτε λιγότερο. Οί άλλοι περιέχονται στην κοινωνία, αλλά στην ούσία ζούν έκτός της κι ούτε μπορούν να συγκρουστούν μαζί της γιατί τά πάντα τούς χωρίζουν απ' αυτήν —γι' αυτό άλλωστε και δέν έχουν άνάγκη να κάνουν έσωτερικούς συμβιβασμούς για να κερδίσουν τή ζωή τους μέσα της. τούς άρκει να κερδίσουν τήν ποιότητα τής μοναξιάς τους. Τούς άξίζει κάθε τιμή, αλλά από μυθιστορηματική άποψη είναι προορισμένοι να μίν άναπτυχθούν ποτέ σε μυθιστορηματική όλότητα κι ούτε να δείξουν τήν κοινωνία σάν όλότητα σχέσεων άφου ζούν τόν κόσμο στη μονοφυΐα του και βρίσκονται άπλώς στην έφαπτομένη του.

Γι' αυτό και ή νουβέλλα που εκφράζει συνήθως τή κρισιμότητα και τήν προβληματικότητα του κόσμου, συγκεντρώνοντας τήν σε όρισμένα του τμήματα σχετικώς περιχαρακωμένα απ' τήν όλότητά του, έτσι ώστε, και ό κόσμος να είναι παρών σάν κλίμα, και οι ήρωες να μίν εμπλέκονται όλόκληροι στο πλέγμα του, αλλά να διατηρούν μιά σχετική άνεξαρτησία —είναι και ή δραματική φόρμα που τούς ταιριάζει περισσότερο.

Άλλωστε και τό ίδιο τό ύφος δέν φαίνεται να εύνοει μιά «άνοιχτή άνάπτυξη», και απ' αυτή τήν άποψη τά πρόσωπα του βιβλίου πρέπει να ιδωθούν σε συνάρτηση μ' αυτό: ύφος χαμηλών τόνων και έσωτερικού φωτισμού, συγκεντρώνει τά πρόσωπα γύρω από τόν έαυτό τους, τά σφίγγει στην έσωτερική τους έστία, τά παραδίνει σε μιά διαρκή συνομιλία με τόν έαυτό τους. Άπ' αυτή τήν άποψη ή γραφή είναι έξαιρετικά άποτελεσματική, άπόλυτα πρόσφορη, εύστοχα άνανεωμένη: στρογγυλεμένη μαζί και άκατάστατη, κοφτή και συχνά «έλλειπτική», πάντοτε εύλύγιστη και έρρηθη, τέλεια σμιλεμένη, αφήνει να ξετυλίγεται κάτω από τήν στικτική της διάθρωση μιά σχεδόν άστικτη ροή. Άνήκει όμως σε εκείνο τό είδος γραφής που διατρέχει τόν κίνδυνο να αυτοπαγιδευτεί: γοητευμένη από τήν ίδια της τήν ίκανότητα να γοητεύει, δέν άντιστέκεται, σπάνια είν' άλήθεια, στον πειρασμό να Ξαναστέλνει στον έαυτό της σάν σε «σώμα», να ποζάρει με κάποια φιλαρέσκεια, να αυτοκαθρεφτίζεται, ή άπλως να υπερβάλλει (π.χ. οι λυρικές κορυφώσεις τής «Διοτίμας του όνειρου» άπέναντι στον «νικημένο ποιητή»).

Πέρα, όμως, απ' αυτό, είναι προβληματικό άν αυτή ή λυρική έξομολογητική γραφή με τούς ψιθυριστούς τόνους μπορεί να άντέξει στην έκτατικότητα του μυθιστορηματος χωρίς να διαρραγεί. Άπ' αυτή, λοιπόν, τήν άποψη δέν είναι τυχαίο ότι όλα τά πρόσωπα με τίς μεγαλύτερες μυθιστορηματικές δυνατότητες μένουν στη σκιά, και έν πάση περιπτώσει είναι έτερόφωτα, σχηματιζόμενα διά τής τεθλασμένης, μέσα από τά μάτια των ήρώων της «άλλης δχθης».

Ίδιαίτερα τό τόσο προσφερόμενο μυθιστορηματικά έλληνικό καφενείο στο έξωτερικό, εξαφανίζεται μέσα σε μιά έτοιμοπαράδοτη πολιτική τυπολογία ή όποια

Και γράμματα γνωρίζω και γράμματα γνώνω

δέν υποβαστάζεται από την προσωπική παρουσία και τις ιδιομορφίες των έκφραστών της που θά την έκαναν μυθιστορηματικά πειστική.

Κι εδώ ίσως θά 'πρεπε νά σταθοῦμε λίγο, γιατί ξανατίθεται, και μάλιστα δεξύτερα, τό πρόβλημα τῆς άμεσης παρέμβασης τῶν ήθικῶν και πολιτικῶν κατηγοριῶν ενός συγγραφέα στην δργάνωση τοῦ μυθιστορηματικοῦ του κόσμου.

Ἐάν γιά τήν κοινωνιολογία ένα «γεγονός» εἶναι μιᾶ ἐπαληθευμένη ἀπάντηση σέ ένα πρόβλημα, γιά τό λογοτέχνη κατά τήν άσκηση τῆς δημιουργικῆς του πράξης δέν ὑπάρχουν «γεγονότα» μ' αὐτή τήν έννοια· πρέπει νά δείξει μέ τά μέσα του και στά πεδία που τόν άφοροῦν τή διαδικασία μέ τήν όποία τά «γεγονότα» ἐπαληθεύονται κάθε φορά —πράγμα που δέν αποκλείει καθόλου, εἶναι μάλιστα και ἀναπόφευκτο, νά εἶναι τό γεγονός ἤδη ἐρμηνευμένο μέσα στή συνείδησή του, και ἡ ἐρμηνεία αὐτή νά εἶναι έκφραση τῆς γενικότερης κοσμοθεωρίας του.

Στό *Διπλό βιβλίο*, όμως, όρισμένα «γεγονότα» (π.χ. ό λενινισμός, ό μαοϊσμός, ἢ καλύτερα ό λενινιστής, ό μαοϊκός κλπ.) ὑπάρχουν σάν ἔτοιμα ἐρμηνευτικά μορφώματα χωρίς τῆς γενεσιακές τους ἢ τῆς λειτουργικές τους διεργασίες. Ἔτσι λχ. ό λενινιστής Γιαννόπουλος εἶναι μιᾶ φιγούρα που οἰκοδομεῖται κατά κύριο λόγο ἀπ' τήν ἴδια της τῆ λέξη, ἡ όποία παραπέμπει σέ εἰκόνες στερεότυπες και όμοιογενεῖς ἀλλά ἀπότομα ἀνεστραμμένες.

Γενικά τέτοιες λέξεις ἔχουν ἰσχυρή δύναμη (καταξιοτική ἢ ἀπαξιοτική) γιατί ἔχουν κρυσταλλωθεῖ σέ σημαίνοντα ενός παλαιοῦ σημανομένου που ἀποσπάστηκε ἀπό τῆς πρωτογενεῖς του ἐξαρτήσεις και τήν ὀλότητα τῶν συγκριτικῶν του ἀναφορῶν γιά νά συσταθεῖ σέ «σῶμα» και νά συνεχίσει τή σταδιοδρομία του μέσα στό μύθο. Ὑπάρχουν σάν ἀπόσταγμα ἀξιολογικῶν σημασιῶν, σάν «κρυσταλλοί ἀξίας» που ἐπιδιώκουν νά ὑποτάξουν κάθε ἐπιγενόμενη, στόν οἰκείο τομέα, πραγματικότητα, κινώντας ἐναντίον της τό δεδρασμένο τῆς ἴδιας τῆς μακρόχρονης ὄσο και μονοσήμαντης και μανιχαϊστικῆς χρήσης ἡ όποία, μέ ἄλλοθι τήν ἱστορική χειρονομία που τῆς ἐγκαινίασε, τῆς παγίωσε μέσα στό χρόνο.

Μιᾶ τέτοια λέξη, λοιπόν, φέρνει μέσα της μέ ένα τρόπο οἰονεῖ μαγικό τήν ἀπριόρι κατάφαση ἢ ἀπόρριψη μιᾶς πραγματικότητας, τήν όποία συγχρόνως συσκοτίζει φανερώνοντας και φανερώνει συσκοτίζοντας: λειτουργώντας ἀναπόφευκτα σάν γνωστικό μέσο, ταξινομεῖ τόν κόσμο μέ ταυτίσεις ἐτερογενῶν και ἐτεροχρόνων πραγμάτων, και εἰσάγει τή λειτουργία τῆς παραγνώρισης μέσα στή γνώση, προσφέροντας ἔτσι τή σιγουριά τῶν σχηματοποιήσεων που καθιστά περιττή κάθε νέα ἀνάληψη —ἐξ' οὔ ἄλλωστε και ἡ ἀποτελεσματικότητά της.

Στήν περίπτωση τοῦ λενινιστῆ Γιαννόπουλου (ἀλλά και ὄλων τῶν ἄλλων) δέν ἐπιστρατεύεται βέβαια ἡ ἔτοιμη «θετική» ἀλήθεια τῆς λέξης, ἡ ἀξιοδοτική της λειτουργία, ἀλλά ἀκριβῶς ὁ ἀντίποδάς της. Ἐάν, όμως, ἐπιχειρεῖται νά θρυμματισθεῖ ἡ κρούστα της και νά

ἐπαναφερθεῖ τό περιεχόμενό της στή σχετικότητά του, αὐτό γίνεται μέ τήν ἐπίκληση τῆς ἐξίσου «ἔτοιμης» ἀρνητικῆς της ἐκδοχῆς —και μόνο αὐτῆς— και φιλοδοξεῖ νά τήν ἀπαξιώσει αὐτόματα και χονδρικά χωρίς ἄλλες διεργασίες. Στό βάθος πρόκειται γιά τήν ἴδια μονοσημαντότητα στήν ἀντίθετη ἐκδοχή τοῦ συγκεκριμένου περιεχομένου της, γιά τήν ἴδια ἰδεολογική λειτουργία (γνώση μαζί και παραγνώριση), που ἄλλωστε δέν ἐπαρκεῖ νά ἀποσεισει τό παλιό φορτίο: ἡ πειστικότητα τοῦ ἐγχειρήματος προϋποθέτει τή συνεννοχή ἐκείνων που ἔχουν ἤδη πεισθεῖ.

Ἐάν, όμως, ἡ θεωρητική σκέψη ἔχει ἀνάγκη νά ἀποτινάξει τή βαριά κληρονομιά τῶν ἐνοιῶν και τῶν λέξεων και νά τῆς ἀποσπᾶ ἀπό τήν προφάνεια τῶν πραγμάτων ξανακάνοντας πρόβλημα αὐτή τήν προφάνεια, πολύ περισσότερο ἔχει ἀνάγκη ἡ λογοτεχνία νά διαλύει τῆς ἀπολιθωμένες σημασίες και τῆς ἔτοιμες εἰκόνες στά ροϊκά τους στοιχεία, και βαίνοντας πέρα ἀπό τήν ἐννοιολογική ὑφή τῶν λέξεων νά τῆς γεμίζει μέ πραγματική ζωή ἀπελευθερώνοντας μέσα τους, και διαμέσου τῆς συνάρθρωσῆς τους, τό ἀπροσδόκητο, τό παράδοξο και τό ἀνείπωτο, δηλαδή αὐτά ἀκριβῶς τά στοιχεία που ἀντιστέκονται στήν τυραννία τῶν κωδικῶν, στίς ἀντιστοιχίες και ἰσοδυναμίες που οἱ τελευταῖοι ἐγκαθιδρύουν γιά νά «στερεοποιούσιν» κάθε ἐλεύθερη ἐνέργεια σέ «ἀξία» ἀνταλλάξιμη και συσσωρευσίμη.

Και τά ἄλλα πρόσωπα τῆς πολιτικῆς πινακοθήκης τοῦ καφενεῖου, ό μαοϊκός («μαοῖστας»), ό ἀναρχικός, ό σταλινικός, ό ἀνανεωτής, ό ἀριστεριστής φοιτητής, ἀλλά και ό τίμιος ἀριστερός που ἐνσαρκώνει και τή θετική ἐπιλογή τοῦ συγγραφέα, εἶναι ἐξίσου μονοκόμματοι και ἐλλειμματικοί. Εἶναι φιγούρες ἄδειες ἀπό ζωή, ἀνδρειακά σσημένα ἐκεῖ γιά νά ἐπιπλώσουν τό καφενεῖο, σκηνικό τοῦ σκηνικοῦ, γιά νά ἀποδείξουν κάτι που ἡ λύση του ἔχει δοθεῖ προκαταβολικά, και ἴσως γιά νά χρησιμεύσουν σ' έναν βιαστικό διακανονισμό πολιτικῶν λογαριασμῶν.

Ἐκόμα κι ὄταν συμφωνεῖ κανεῖς μέ τῆς πολιτικές ἀξιολογήσεις τοῦ συγγραφέα, και μάλιστα πλειοδωτώντας, βλέπει πῶς τό θέμα ἐδῶ δέν εἶναι ἠθικό οὔτε πολιτικό· εἶναι πρῶν ἀπ' ὄλα καλλιτεχνικό, γιατί αὐτές οἱ ἀξιολογήσεις μένουν ἀδικαιῶτες μυθιστορηματικά ἐφόσον τά «σκεῦη ἐκλογῆς» μένουν ἀνεξέγητα. Οἱ τύποι που τῆς «ἐνσαρκώνουν» δέν ἀναπτύσσονται στήν ψυχολογική τους ἀλήθεια, στίς φωτισκιάσεις τους, στήν ἰδιαιτερότητα ἐκείνη που θά τοῦς ἔκανε συγκεκριμένους και που μόνη θά μποροῦσε νά τοῦς ὑψώσει στό γενικό, νά τοῦς κάνει ἀντιπροσωπευτικούς, χωρίς νά τοῦς ἀδειάσει. Ἄδικούμενοι μυθιστορηματικά ἀδικοῦνται και ἠθικά, γιατί κλαίει κανεῖς ἢ γέλαει μ' αὐτούς χωρίς νά τοῦς καταλαβαίνει· εἶναι ἠθικά ἀδικημένοι μέσα στό μυθιστόρημα, ἔστω και ἂν ἐκτός μυθιστορήματος τό δίκιο μπορεῖ νά μήν εἶναι μέ τό μέρος τους —ἀλλά τά ἐκτός μυθιστορήματος δέν μᾶς ἐνδιαφέρουν παρά μόνο στό βαθμό που ἔχουν

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

ματαβολιστεί στο μυθιστορηματικό σύμπαν.

Συγκρινόμενοι με τον Μύλλερ και τη ξανθιά γραμματέα του έργοστασίου ΑΟΥΤΕΛ εμφανίζονται, από την άποψη της μυθιστορηματικής αλήθειας, σάν ωχρές τους ανταύγειες. Γιατί στην περίπτωση των ανθρώπων του ΑΟΥΤΕΛ ο έξωτερικός τρόπος περιγραφής, εξαιρετικά λεπτομερειακός άλλωστε, είναι ίσως και ο πιο πρόσφορος, έφόσον εδώ τό καλοκουρδισμένο μηχανικό σύμπαν τούς έχει μεταμορφώσει σέ εξαρτήματα. Έχοντας, λοιπόν, έσωτερικοποιήσει τό ήθος του Μεγάλου Μηχανισμού τείνουν προς τήν πλήρη έξωτερικότητα, συνενπώς όταν άπεικονίζονται στην έξωτερική τους άμεσότητα άπεικονίζονται ταυτόχρονα και στό βάθος τους. Παρόλο πού στην πραγματικότητα κάτι τέτοιο είναι αδύνατο νά συμβεί, και οί άνθρωποι νά έχουν γίνει ταινία του Moebius μέ μία μόνον όψη, τήν έπιφάνειά τους, ή περιγραφή τους δέν άστοχει ψυχολογικά γιατί εδώ ό στόχος είναι νά άπεικονιστεί τό «δυνάμει» των πραγμάτων, οί ολοκληρωτικές τάσεις του μηχανισμού στό άκραιο τους ξετύλιγμα. Παρ' όλα αυτά, όμως, τά πρόσωπα τοποθετούνται τέλεια στό σκηνικό τους, και ένσωματώνονται έξίσου τέλεια σ' αυτό, δέν είναι μετέωρα.

Στήν περίπτωση, όμως, του έλληνικού καφενείου, τό μετέωρο των προσώπων γεννά άμέσως διάφορα έρωτήματα: όσο κι άν είναι, στην πραγματικότητα, μονοπαγή, έχουν άραγε φτάσει ή κοντεύουν νά φτάσουν σάν άτομα στην κατάσταση των άλλων, ώστε νά δικαιολογείται μία τέτοια μονολιθική άπεικόνιση; Ός ποιό σημείο ό φανατισμός, πού συμπύσσει διανοητικά τόν κόσμο, είναι τό τίμημα του πάθους τό όποίο τόν «άνοίγει» συναισθηματικά, άπολυτοποιώντας ένα του σημείο; Και ως ποιό βαθμό είναι άλλοθι, ύπεκφυγή, ιδιοτέλεια, ψυχολογική εκλογίκευση, δίψα για έξουσία και δύναμη, κακοαπωθημένη τύψη, γραφειοκρατική στενοκεφαλία, άλυτο σύμπλεγμα κ.λπ.; Ό συγγραφέας τούς παρουσιάζει μόνο στην δεύτερη έκδοχή, και μάλιστα *συνοπτικά*, υπάγοντάς τους σ' έναν κοινό παρονομαστή. Γίνονται όμοιογενείς και ισοδύναμοι μεταξύ τους γιατί δέν υπάρχουν παρά μόνο ως προς τόν κεντρικό ήρωα και μέσα από τό βλέμμα του —και εδώ τό πρώτο πρόσωπο εξασφαλίζει τήν υποκειμενική θεώρηση πού δικαιολογεί, σ' ένα πρώτο αντίκρουσμα, αυτή τή συρρίκνωση χωρίς, όμως, και νά τή δικαιώνει.

Άλλά τό πρόβλημα πού τίθεται μ' αυτούς είναι και μυθιστορηματικό και γενικότερο. Τό μυθιστορηματικό είναι πώς, χάρη σέ μία άτομική βιογραφία πού θά μορφώνει χαρακτήρες, θά αναδεικνύονται πλήρεις στάσεις, μέσα από τίσ όποιες τό υποκειμενικά άπόλυτο νά δείχνεται στην αντικειμενική του σχετικότητα, δηλαδή υποκειμενο στίς δουλειές του χώρου και του χρόνου —γι' αυτό, όμως, δέ θά πρέπει οί άνθρωποι νά περιγράφονται ως φορείς ιδεών, αλλά οί ιδέες νά φέρονται από ανθρώπους· είδεμή ή πλήρης στάση γίνεται άπλή πολιτική τοποθέτηση, και τά πρόσωπα άποσχηματίζονται γιατί είναι προσχηματικά.

Τό γενικότερο πρόβλημα πού τίθεται είναι πώς νά

μπορέσει νά διαλυθεί ή Άλήθεια μέσα στίς αλήθειες, και εκείνοι πού κατέχουν τό λόγο της και τόν κραδαίνουν τρομοκρατικά πάνω άπ' τό κεφάλι της άνθρωπότητας —και μέσα στην ιστορία ό Λόγος της Άληθείας υπήρξε πάντοτε ροπαλοφόρος— νά δοθούν ό καθένας στή προσωπική του αλήθεια πού είναι και άπόλυτη και σχετική. Και εδώ τό γενικότερο πρόβλημα συμπύπτει μέ τό μυθιστορηματικό: ή κατανόηση τής αλήθειας του καθενός ως άπόλυτης αλήθειας προϋποθέτει τήν άτομική του βιογραφία· συνάμα, όμως, ή κατανόησή της ως σχετικής προϋποθέτει τήν άπεικόνιση του κόσμου στην πολλαπλότητα των έκδοχών του.

Για νά ξανάρθουμε στό θέμα του ύφους, μπορεί κανείς ν' αναρωτηθεί άν, σ' ένα πρώτο επίπεδο, και ή ίδια ή γραφή του συγγραφέα δέν τούς απέκλεισε, όπως άλλωστε και άλλα στοιχεία, και μέ τόν ίδιο τρόπο: όχι δηλαδή θεματικά αλλά σάν άνάπτυξη. Μ' άλλα λόγια, άν θά ήταν ή γραφή σέ θέση νά «άνοίξει» για νά τούς δεχτεί και αυτούς και τή διαλεκτική του κόσμου, νά άπορροφήσει μέσα της τή γλώσσα των μεγεθών και των αντικειμενοποιημένων σχέσεων, τής δύναμης και τής έξουσίας, χωρίς ούτε αυτές νά προδώσει, αλλά ούτε και αυτή νά διαρραγεί σά λυρική έκφραση.

Η γλώσσα του *Διπλού βιβλίου* δέν είναι «ουδέτερο» (όπως άλλωστε και κάθε γλώσσα)· ξεκινάει από ένα κέντρο και λειτουργεί μέσα σέ μία προοπτική (άδιέξοδη): είναι ή άφή του βλέμματος των ταπεινών και άνυπεράσπιστων, και ό κόσμος αναδύεται μέσα άπ' τήν αναπόφευκτη μεροληψία αυτού του βλέμματος, για νά εξαφανιστεί σάν πολλαπλότητα παρουσιών και νά περισταλεί σέ ό,τι άκριβώς τούς έμποδίζει νά βιώσουν τόν έαυτό τους ως άρτια παρουσία μέσα του. Έγκαθιδρύει, λοιπόν, τίσ σημασίες της ως μέσα στον κόσμο, του όποιου δέν μπορεί νά είναι ή πρόσφορη έκφραση, άφου τόν καθιστά όμοιογενή ένοποιώντας άμεσα τίσ έκδοχές του κάτω από τό ένιαίο βλέμμα εκείνων πού διάλεξαν νά μείνουν έξω· είναι όμως, έκφραση —κι αυτό βέβαια δέν είναι λίγο— τής αλήθειας εκείνων πού, ρίχνοντας αυτό τό βλέμμα, τόν μετατρέπουν σέ σιά —κι αυτή είναι κατά κάποιον τρόπο και ή ρεβάνς τους.

Βρισκόμαστε, λοιπόν, μπροστά σέ μία από εκείνες τίσ περιπτώσεις όπου τό ύφος δέν εκφράζει άπλώς μέ άμεση πρόσφορη μία στάση ζωής, αλλά άποτελεί ή ύπαγορεύει άμεσα μόνο του, ως «σώμα συστημένο», μία τέτοια συνολική στάση, σέ τέτοιο βαθμό πού τό μυθιστόρημα νά οικοδομείται σέ όλα του τά επίπεδα ως μονολογικό. Η είδική αυτή πληρότητα του ύφους έχει σάν τίμημα τή μονοφωνία ένω, όπως θά δοϋμε παρακάτω, ή συμμετοχή του Μυθιστορηματικού Συγγραφέα, ως πάσχοντος προσώπου, στό μυθιστόρημα κατοχυρώνει τήν κατευθυνόμενη άποψη των πραγμάτων.

Μπορούμε όμως νά πούμε πώς ό,τι χάνεται σέ πολλαπλότητα, κερδίζεται σέ ένότητα, ό,τι χάνεται σέ ρεαλισμό, κερδίζεται σέ άμεση ποιητικότητα.

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνῶ

Όλες αυτές οι αναγκαιότητες που διαρρέουν τό ξρο κάνουν ὡστε νά μὴ εἶναι οὔτε ἐξωτερικά οὔτε καὶ ἐσωτερικά σύνθεση μυθιστορηματικὴ ἀλλὰ σύνθεση μιᾶς σειρᾶς ἀπὸ νομβέλλες· εἶναι, ὅμως, παρακινδυνευμένο νά πάρει μιὰ συνέχεια στό μέλλον, ἂν ὄντως ὑπάρχει τέτοια πρόθεση. Ἦδη οἱ κύριοι ἥρωες ἔχουν φτάσει σ' ἓνα «μὴ περαιτέρω» ἐσωτερικῆς «ἐξέλιξης»: ὡς χαρακτήρες ἔχουν πιά πληρωθεῖ, ὡς πεπωμένα ἐκπληρωθεῖ, καὶ ἡ ἐνόητά τους, σφραγισμένη ἀπὸ τὴν κορυφαία τῆς ἐσωτερικῆς ἔντασης πού σέ κάποια στιγμή ἐκπληρώνει τό δράμα τους, θά κινδυνεύει ἀπὸ τό «περαιτέρω» τῆς μυθιστορηματικῆς πλοκῆς. Ἐκτός κ' ἂν σ' ἓνα ἄλλο μυθιστόρημα πλαισιώσουν, εἴτε εἰκονογραφώντας γεγονότα εἴτε γινόμενοι σκηνικό βάθους καὶ παρεμπιπτούσες ἀναφορές, ἄλλους πρωταγωνιστές (θεία, Ξαδέρφη, ἰδιοκτήτης Ξυλάδικου, Θανάσης, Βασίλης, Τράκας), ἱκανούς νά ἐπωμιστοῦν τοὺς ἀντικειμενικούς των ρόλους μέσα στή διαλεκτικὴ τοῦ κόσμου. Γιατί αὐτό πού κάνει τοὺς τωρινούς ἥρωες μυθιστορηματικά ἀδρανεῖς, εἶναι ὅτι ἀδυνατοῦν «ἐκ κατασκευῆς» νά διαπλακοῦν μ' αὐτὴ τὴ διαλεκτικὴ —αὐτοὶ καὶ ὁ κόσμος ἀποτελοῦν σφαιρὴς χωριστές, τυπικά ὑπάλληλες ἀλλὰ στὴν οὐσία μόλις ἐφαπτόμενες, καὶ ἡ ὁσμωση ἀνάμεσά τους εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτη. Ἡ ἐσωτερικότητά τους ἔχει χαρακτηριστὴρα σύμπαντος καὶ μεταβολίζει μέσα της τὰ ἴδια τους τὰ τραύματα καὶ τίς ἀποτυχίες. Ἀναζητώντας ἓνα νόημα στὴ ζωὴ τοῦ κόσμου, καὶ ἔχοντας διαπιστώσει ὅτι νόημα καὶ κόσμος ἔχουν χωριστεῖ, καλοῦνται νά διαλέξουν ἀνάμεσά τους. Καὶ τότε νόημα γίνεται ὁ ἴδιος τους ὁ λυγμός πάνω στό πῶμα τῆς ἀπόλυτης ἀξίωσης. Ἀκόμα καὶ μέ τὰ πιό στενά πρόσωπα, πού παραδοσιακά συνιστοῦν ἓναν κόσμο σημασιῶν, ὁ δεσμός εἶναι μηχανικός ἢ φευγαλέος: «τὰ δύο παιδιά μας πού δὲν εἶναι κανενός μᾶς κοιτᾶνε καὶ δὲν ξέρουμε τί νὰ τοὺς ποῦμε», λέει ἡ Ἀναστασία. Ἀπ' τὴν ἄλλη μεριά ἡ Ἐρικὰ εἶναι ὁ ἔρωτας· ἀπὸ τὴν στιγμή πού αὐτὸς ὁ ἔρωτας κινδυνεύει νά γίνει σχέση μέσα στὸν κόσμο, καὶ σπρώχνεται ἀπὸ τὴ δύναμη τῶν πραγμάτων νά πάρει μορφές συμβατικά καθιερωμένες καὶ τυποτελετουργικῆς (ἀπ' τὸν ἀπλό περίπατο στό δάσος γιὰ μανιτάρια, ὡς τό γάμο καὶ τὰ παιδιά), ὁ κόσμος εἰσβάλλει στὴν ἐσωτερικότητα καὶ ἀπειλεῖ νά τὴν ἀλώσει. Τότε ὀρθώνεται τό δίλημμα: ἢ βίωση ἀπόλυτα ἐσωτερικῆ, χειραφετημένη ἀπὸ κάθε δύναμη ἀδρανείας σ' ἓναν ἀπόλυτο χρόνο, ἢ χειρονομία μέσα στὸν κόσμο, ὑποκείμενη στό χρόνο του. Θέλοντας νά ζήσουν τὸν ἔρωτα στὴν αἰωνιότητα ἑνὸς ἀπόλυτου παρόντος, τὸν καθιστοῦν χωρὶς ἐπαύριο.

Μιὰ τέτοια ἀπόλυτη ἀξίωση πού ὑπαγορεύει τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἡρώων, τοὺς καθιστᾶ ἀπρόσιτους στὸν κόσμο —τόν ἀποκλείουν ἀπ' τὸν δικό τους, καὶ φυσικά μένουν ἔξω του. Γιατί τελικά ὁ κόσμος ἀποδείχεται συνολικός καὶ περιέχων, καὶ —ἀπ' τὴ μεριά της— ἀκόμη καὶ ἡ πιὸ πλούσια ἐσωτερικότητα δὲν μπορεῖ νά αὐτοθρέφεται ἐπ' ἀπειρον χωρὶς νά ἀντλεῖ «ἐπενδύομένη» σὲ ἀντικειμενικὴς μορφές —χωρὶς ἀντικειμενοποιήσεις μένει ἀστερῶτη στὸν ἴδιο της τό

χρόνο, καὶ εἶναι καταδικασμένη νά αὐτοαναλώνεται καὶ νά ἀργοπεθαίνει.

Ὅμως κάθε ἀντικειμενοποίηση μέσα στό οἰκουμενικό σύστημα τῆς Ἀξίας εἶναι κιόλας κατηγορηματικὴ —γίνεται ἀντικειμένωση καὶ πραγματοποίηση, διαμελισμός προσώπου καὶ ἀπώλεια ταυτότητας.

Πιστοὶ στὴ μακρινὴ τους ρίζα οἱ ἥρωες διαλέγουν τὴν κατάσταση πολιορκίας, καὶ αὐτὴ ἡ ἐπιλογή, ἀπ' τὴ στιγμή πού ὑλοποιεῖται σημασιακά σ' ἓνα κρίσιμο γεγονός, τοὺς κορυφώνει δραματικά, καὶ τοὺς καθιστᾶ, ἀπὸ δῶ καὶ πέρα, ἀκόμα περισσότερο ἀνεργούς ἀπὸ μυθιστορηματικὴ ἄποψη.

Τό πλήρες τίμημα τῶν πραγμάτων

Οὐσιαστικά τό βιβλίο ἔχει τελειώσει καὶ τίποτα δὲν μπορεῖ νά τό συνεχίσει· οἱ προϋποθέσεις γιὰ νά πάει παραπέρα ἐξέλιπαν ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ στιγμή πού οἱ ἥρωες ἀποσύρονται στὴν ἐνδοχώρα τους, καὶ οἱ δρόμοι τους γίνονται ὀριστικά πλέον δρόμοι σιωπῆς, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ στιγμή πού τό ἀδιέξοδο ἀποδείχεται καθολικό. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη τό μυθιστόρημα δὲν εἶναι ἀτέλειωτο, «εἶναι σωστά τελειωμένο ἔτσι πού εἶναι μισοτελειωμένο» γιατί ἀκριβῶς αὐτὴ ἡ ἀδυναμία τοῦ συγγραφέα νά τό τελειώσει ἐγγράφεται ἄμεσα σ' αὐτό, ὡς σημασιακό συστατικό του μέλος —ἀποτελεῖ πλήρες ἐπιλογικό στοιχεῖο.

Τοῦτο σημαίνει ὅτι αὐτό πού μέ ἀφορμὴ τό κλασικό μυθιστόρημα συνηθίστηκε νά ἀποκαλεῖται *εἰρωνεία* τοῦ συγγραφέα ἀπέναντι στὰ πρόσωπά του (καὶ πού ὑποδηλώνει τὴ σχετικὴ αὐτονομία τῆς συνείδησής του ἀπέναντί τους) καὶ ἡ ὁποία εἶναι συγχρόνως πάντα καὶ μιὰ *αὐτοεἰρωνεία* (γιατί μόνο φαινομενικά ἔχει ξεπεράσει τὴ συνείδησή τους καὶ τὴν προβληματικότητα τῆς δικῆς του ὑπαρξῆς), ἐδῶ βροῖσκει τὴν πιὸ πλήρη του ἔκφραση. Γιατί ὁ συγγραφέας ὁμολογεῖ μέ δύο τρόπους, *ρητὰ καὶ ἄμεσα* (κι αὐτό εἶναι πού καθιστᾶ, καὶ τυπικά, τὴν ἀδυναμία του νά τελειώσει τό μυθιστόρημα, συστατικό στοιχεῖο τοῦ τελευταίου) καὶ *ἔμμεσα* (ὅταν προσπαθεῖ νά δώσει ἀφηρημένα τὴν ἐλπίδα μιᾶς λύσης στό μέλλον, ἀστήρικτης μέσα στό μυθιστόρημα) τὴ δικὴ του ἀδυναμία νά ξεπεράσει τὴν προβληματικότητά της σχέσης του μέ τὸν κόσμο καὶ τὴ συνείδηση τῶν ἡρώων πού θέτουν αὐτὴ τὴν προβληματικότητα. Καὶ εὐλόγως ἄλλωστε, γιατί πῶς θά ἦταν δυνατόν ἓνας μυθιστοριογράφος νά δώσει ὑπόσταση σ' ἓνα οὐσιῶδες ἔργο ξεκινώντας ἀπὸ μιὰ προβληματικὴ τὴν ὁποία ὁ ἴδιος ἔχει ξεπεράσει στὴ συνείδησή του; Σπάνια ὅμως αὐτὴ ἡ κατάσταση παίρνει τό χαρακτηριστὴρα μιᾶς μαρτυρικῆς ὁμολογίας πού ἐνωματῶνεται σάν ἄμεσο αἰσθητικό στοιχεῖο στό ἴδιο τό ἔργο.

Θά ἄξιζε, λοιπόν, τὸν κόπο νά δοῦμε ἀπὸ πιὸ κοντὰ τοὺς δύο αὐτοὺς τρόπους μέ τοὺς ὁποίους παίρνει ὑπόσταση μέσα στό μυθιστόρημα ἡ ἀδυναμία τοῦ συγγραφέα νά τό τελειώσει.

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γν

Ἡ συμμετοχή τοῦ Μυθιστορηματικοῦ Συγγραφέα στή δράση ὡς πάσχοντος προσώπου δέν ἐξασφαλίζει ἀπλῶς τήν ἐνότητα τῆς ματιᾶς πάνω στόν κόσμο καί τή μονοφωνία τοῦ μυθιστορημάτος· ἐξασφαλίζει μέχρι τέλους καί τήν κοινότητα ὄλων τῶν πεπωμένων πού ὑπάρχουν σ' αὐτό.

Ὁ Μυθιστορηματικός Συγγραφέας παίρνει σιγά σιγά σχῆμα γράφοντας τή ζωή τῶν ἡρώων τοῦ βιβλίου τοῦ Συγγραφέα τοῦ Μυθιστορημάτος. Ἀποκτᾶ ὑπόσταση στό βαθμό πού καθ' ὁδόν ἀποκαλύπτονται οἱ μυστικές του συγγένειες μαζί τους, οἱ ὁποῖες τόν κάνουν νά μήν εἶναι πλέον τρίτος ἀλλά νά μπαίνει στό μυθιστόρημα καί νά τούς συναντᾷ στό ἀδιέξοδο τους, ἀποκαλύπτοντας ἔτσι πῶς κάθε στοχασμός πάνω στή μοίρα καί τά πάθη τους ὁδηγοῦσε στή δική του ἀυτεπίγνωση. Αὐτή ἡ πλήρης «αὐτοειρωνεία» τοῦ Μυθιστορηματικοῦ Συγγραφέα τόν παραδίδει, ἀνυπεράσπιστον κι αὐτόν, στό μυθιστορηματικό σύμπαν καί οὔτε τό γράψιμο τοῦ βιβλίου ὡς λυτρωτική πράξη, ὡς ἀνασύσταση, μέσα στήν τέχνη, τῆς ὁλότητας τοῦ κόσμου, τῆς χαμένης του ἐνότητας μέ τό νόημα, ἀρκεῖ νά τόν ἀποτρέψει ἀπό τή σιωπή.

Θά ἐξαφανιστεῖ, λοιπόν, καθημαγμένος, ἀφήνοντας μισοτελειωμένο τό βιβλίο τῆς ζωῆς του καί τῶν ἄλλων, ἐνῶ τά πρόσωπά του (πρόσωπα πλέον τοῦ Συγγραφέα τοῦ Μυθιστορημάτος ὅπως καί αὐτός) θά προσπαθῆσουν μάταια νά ἐπιλογίσουν τή δική τους ζωή καί τή δική του, μέσα κυρίως ἀπό τίς σημειώσεις πού ἄφησε καί πού περιέχουν ἀκριβῶς τή ρητή διαπίστωση τῆς ἀδυναμίας του νά τελειώσει τό βιβλίο τῆς ζωῆς τους. Τά δυό βιβλία γίνονται σιγά σιγά ἕνα, καί πίσω ἀπό τό ἀδιέξοδο τοῦ Μυθιστορηματικοῦ Συγγραφέα προβάλλει τό ἀδιέξοδο τοῦ Συγγραφέα τοῦ Μυθιστορημάτος. Ἄν ὁ Μυθιστορηματικός Συγγραφέας δέν μπόρεσε νά τελειώσει τό βιβλίο του, ὁ Συγγραφέας τοῦ Μυθιστορημάτος δέν μπόρεσε νά ὀλοκληρώσει τό βιβλίο τῆς ζωῆς τοῦ Μυθιστορηματικοῦ Συγγραφέα, πράγμα πού θά συνέβαινε ἂν ὁ τελευταῖος εἶχε τελειώσει τό βιβλίο τῆς ζωῆς τῶν προσώπων του, τά ὁποῖα διαπλέκονται μέ τή δική του ζωή καί ἐπιχειροῦν νά γράψουν τόν ἐπίλογό της, μένοντας τά ἴδια χωρίς ἐπίλογο. Ὅλοι μέσα σ' αὐτό τό βιβλίο δένονται μέ μυστικές συνοχές: γράφουν τούς ἄλλους, καί γράφοντας τους γράφουν τόν ἑαυτό τους, ἀλλά στό τέλος ὅλοι μένουν χωρίς συγγραφέα. Καί ὅσο μὲν ὁ Μυθιστορηματικός Συγγραφέας-Συγγραφέας τοῦ Μυθιστορημάτος παραμένει στήν ειρωνεία, τό μυθιστόρημα μπορεῖ νά συνεχίζεται· ἀπ' τή στιγμή ὅμως πού ἡ ἀυτεπίγνωση τόν ὠθεῖ στή μέθεξη, καί ἡ μέθεξη ὀλοκληρώνει τήν ἀυτεπίγνωση, καί μπαίνει ὁ ἴδιος μέσα στό μυθιστόρημα καί ἐξαφανίζεται, τό τελευταῖο ἔχει πλέον οὐσιαστικά τελειώσει, καί κάθε παραπέρα «ἀνάπτυξη» δέν κάνει τίποτε ἄλλο παρά νά προσπαθεῖ νά ἐξαφανίσει ὡς διά μαγείας αὐτή τήν ἐξαφάνιση, ἐνῶ κάθε παρατανία κουβέντα εἶναι προορισμένη νά προστίθεται σάν θόρυβος στό θόρυβο τοῦ κόσμου πού τούς καταδικάζει ὅλους στή σιωπή.

Σέ τί συνίσταται ὅμως ἡ ἀμηχανία τοῦ Συγγραφέα τοῦ Μυθιστορημάτος πού τόν κάνει νά ἐγκαταλείπει τό μυθιστόρημά του; Ὅρισμένες ἐνδείξεις μέσα στό βιβλίο μποροῦν νά στοιχειοθετήσουν μιάν ἀπάντηση: ὁ συγγραφέας σκοντάφτει στή θεμελιώδη διφυΐα τῶν πραγμάτων, στή διαφορούμενη λειτουργικότητά τους καί στά ἄλυτα διλήμματα πού φτάνουν στόν παροξυσμό τους ὅταν: ἡ «μικρὴ πόλη» μπαίνει σέ μιὰ τέτοια φάση οικονομικῆς καί κοινωνικῆς κινητικότητας, πού τά πάντα ἀρχίζουν νά γίνονται μεταβατικά, σχετικά, ἀβέβαια, συγκεκριμένα. ἔτσι πού, ἀπ' τή μιὰ μεριά, ὅλα τά μέχρι τότε ἀπόλυτα ἢ καί ἀπλῶς σταθερά σημεῖα ἀναφορᾶς καί στήριξης νά ἔχουν καίρια ὑπονομευτεῖ ὡς τέτοια, κι ἀπ' τήν ἄλλη τά ἴδια τά πράγματα νά μή μποροῦν νά αὐτοστερεωθοῦν σέ σημασίες καί νά συστήσουν ἐνύπαρκα κέντρα προοπτικῶν. Καί αὐτό ὄχι ἀπλῶς γιατί χαρακτηρίζονται ἀπό τήν ἀντίφαση νά γεννοῦν στή συνείδηση ὀρισμένα ἰδεώδη τά ὁποῖα ἀναγκαῖα θά καταστρέψουν στήν πράξη, ἀλλά γιατί αὐτή ἀκριβῶς ἡ ἀντίφαση γίνεται πλέον ὁρατή. Καί γίνεται ὁρατή ὅταν ἡ «μεγάλη πόλη», πού προσιωνίζει τό μέλλον τῆς μικρῆς καί στέκεται ἀπέναντί της σάν μεγεθυντικὸς καθρέφτης, ἔχει, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι ἀναπτυγμένη, ξετυλίξει στό ἔπακρο αὐτῆ τῆ διφυΐα, δείχνοντας ὅτι κάθε πράγμα εἶναι ἀξεχώριστο ἀπ' τό τμήμα του καί ὅτι τό φανερό καί ἄμεσο τμήμα δέν εἶναι πάντα καί τό περισσότερο ἔπαχθές.

Τότε ἡ συνείδηση ἐγκαταλείπει σιγά σιγά τίς ἀσάλευτες βεβαιότητες πού χαρίζει ἡ προφάνεια τῶν πραγμάτων, καί ἀρχίζει νά συγκρίνει πράγμα καί τίμημα, καί αὐτὴ ἡ σύγκριση γίνεται σύγκρουση καί διλήμμα. «Ἡ μικρὴ πόλη μεγάλωσε, ὁ κόσμος ἀνακατεύεται, ἀλλάζει, οἱ κοινοὶ παρονομαστὲς λιγοστεύουν. Οἱ δυνάμεις ὥστόσο τῆς ἀντοχῆς, τῆς ἀναστολῆς ὑπάρχουν ἀκόμα — ἔνας πυρήνας συντήρησης μέσα στήν ἀλλαγὴ καί τό σκόρπισμα τῶν ἀνθρώπων. Αὐτόν τόν πυρήνα θέλω νά κοιτάξω καλύτερα, τό χαρακτῆρα του, τὰ θετικά καί τ' ἀρνητικά του. Μοῦ ξεφεύγει», γράφει ὁ Συγγραφέας τοῦ Μυθιστορημάτος στίς σημειώσεις τοῦ Μυθιστορηματικοῦ Συγγραφέα. Καί παρακάτω: «Τοὺς βλέπω πολὺ καλά τούς σπασμένους ἀρμούς τοῦ βιβλίου μου... Δέν μπορεῖ νά προχωρήσει, νά τὰ δεῖξει πρόσωπα καί καταστάσεις σέ μιάν ἐνότητα. Τά πρόσωπα σπάζουν, τό σκηνικό πού ἔναι πίσω δέν φαίνεται καθαρά — οἱ δυνάμεις, οἱ διαρθρώσεις, οἱ ροπές, οἱ ἀντιστάσεις. Τό σκηνικό... Δέν εἶναι ἀκριβῶς ἐρείπια — εἶναι κομμάτια, ψηφιά σκορπισμένα. Καί δέν ἐνώνονται τόνα μέ τ' ἄλλο» (σελ. 147).

Ἄλλὰ πέρα ἀπ' αὐτὴ τή ρητὴ μαρτυρικὴ ὁμολογία ὑπάρχει καί ἡ μονοπαγῆς στάση του ἀπέναντι σέ ὀρισμένα πρόσωπα τοῦ βιβλίου ἢ ὁποῖα ἐνοσαρκώνει «ἔμπρακτα» μέσα στό ἔργο αὐτῆ τῆν ἀμηχανία. Πρόκειται λχ. γιὰ τήν ξαδέρφη ἀπὸ τό Βόλο, καί ἂν ἐπιμείναμε σ' αὐτό τό πρόσωπο, πού στό κάτω κάτω δέν ἔχει λάβει καν μιάν ἀπαρχὴ μυθιστορηματικῆς ὑπόστασης, εἶναι γιατί εἶναι χαρακτηριστικό τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο ἕνα ὁποιοδήποτε μπλοκάρισμα στήν κοσμοθεωρία τοῦ συγγραφέα μπορεῖ νά διαθλαστεῖ

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνωρίζω

καίρια μέσα στην ίδια του τη μέθοδο δημιουργίας.

Ἄν, λοιπόν, ἡ θεία ἀπό τό Βόλο μπορεῖ νά εἶναι σταυροδρόμι παγιωμένων σχέσεων σέ μιά φάση σταθερῆ τῆς «κλειστῆς» ἐπαρχιακῆς κοινωνίας, ὅπου τά πράγματα εἶναι πιό διευκρινισμένα γιατί οἱ πηγές τοῦ νοήματος εἶναι πατροπαράδοτες καί δεδομένες, καί ὅπου γιά ὄσους τίς ἀρνοῦνται ὑπάρχει ὡς διέξοδος, ἢ τουλάχιστον ὡς προοπτική διεξόδου, τό «ἐκτός τῶν τειχῶν» —ἀντίθετα ἢ ξαδέρφη, πολύ πιό περίπλοκη, μπορεῖ νά εἶναι κόμβος σχέσεων καί βιωμάτων ρευστῶν ὅσο καί ἀντιφατικῶν, σέ μιά στιγμή πού ἡ σύγχρονη ἐμπροσθεντικῆ παραγωγή τείνει νά διαρρηξῆ ἐντελῶς τό θεσμικό πλαίσιο αὐτῆς τῆς κοινωνίας καί νά ἐξαλείφει κάθε διαφορά (πραγματικῆ ἢ νομιζόμενη ἀπό τούς ἥρωες) ἀνάμεσα στό ἐντός καί τό ἐκτός. Τόσο, λοιπόν, ἡ θεία ὅσο καί ἡ ξαδέρφη προσφέρονται ὡς ἐστιακά σημεῖα μέ ἀλληλοτεμνόμενους χρόνους γιά μιά σύνθεση πού θά δείχνει ἀκριβῶς τή μετάβαση ἀπό τήν πόλη μέ τείχη, τήν πόλη-θύλακα, σ' ἐκείνην χωρίς τείχη, καθῶς καί τήν κατάργηση τοῦ μέσα καί τοῦ ἔξω καί τῆς λειτουργίας τους ὡς διελείδας ἀσφαλείας μαζί μέ τή διαπίστωση ὅτι ὅλα ἀποτελοῦν μέσα, καί τό ἐδῶ δέν ἔχει ἄλλοῦ, οὔτε καί τό τώρα μετά, ἀλλά μόνον ἄλλοτε —καί καμιά φορὰ οὔτε καί αὐτό.

Σέ μιά τέτοια περίπτωση, τά ἐξόχως εὐαίσθητα ἄτομα, ἐκεῖνα ἀκριβῶς πού εἴτε ἔπαψαν νά ἀναζητοῦν σ' ἕνα ὑπερβατικό ἐκτός (Θεός - Ἱστορία) τήν πηγὴ τοῦ νοήματος, εἴτε δέν εἶναι σέ θέση νά ἐπωμιστοῦν πλήρως τήν ἀντιφατικότητα τῆς σχέσης τους μέ τόν κόσμο καί τήν ἐκκρεμότητά τους μέσα σ' αὐτόν, διαλέγουν ὡς ἐκτός τοῦ κόσμου τά ἴδια τους τά ἔγκατα, καί αὐτοαναλώνονται σέ μίαν ἀπόλυτη ἐμμένεια —εἶναι λχ. ἡ περίπτωση τῶν τεσσάρων ἡρώων τοῦ μυθιστορηματος, παρ' ὅλες τίς κατά βαθμὸν διαφορές τους.

Ὅσοι ὅμως, καί αὐτοὶ εἶναι οἱ περισσότεροι, δέν ἔχουν οὔτε τήν τραγικὴ κλίση τῶν μὲν οὔτε τὴ δύναμη τῆς ἥρωικῆς ἀπαισιοδοξίας τῶν ἄλλων, οὔτε καί τήν ἀκράδαντη πίστη ὅσων ἐξακολουθοῦν νά πιστεύουν ἀκράδαντα καί νά ἀγωνίζονται τόν ἴδιο ἀγῶνα, ἐπιβιώνουν λειαινώντας μέ καθημερινούς συμβιβασμούς τίς αἰχμηρές ἀπολήξεις τῶν πραγμάτων, καί δίνουν μιά πρόχειρη συνοχή στή ζωὴ τους ἀμβλύνοντας, ἢ καί καταργώντας ὑποκειμενικά, τίς ἀντιφάσεις πού τήν καθορίζουν.

Εἶναι ἀκριβῶς ἡ περίπτωση τῆς ξαδέρφης σέ μιά ἐξόχως μεταβατικὴ φάση τῆς κοινωνικῆς ἀνάπτυξης πού, ἐνῶ γεννᾷ τό αἶτημα γιά τήν ἀπελευθέρωση τῆς γυναίκας (καί ιδιαίτερα τήν ἀποδέσμευση τοῦ σώματός της ἀπό τίς σημασίες πού τό καθιστοῦν κτητό καί ἑτερόκτητο), στήν πράξη τό φαλκιδεύει, τό ἀκρωτηριάζει, ὅπως ἄλλωστε καί κάθε ἄλλο, περιορίζοντάς το σέ ἴση συμμετοχὴ στή συνθήκη τῆς ἀνισότητος καί ἀθλιότητος τοῦ ἄντρα, καί παραμερίζοντας ἐκεῖνο ἀκριβῶς πού θά τοῦ ἔδινε καί τό οὐσιαστικό του περιεχόμενο: τήν διεκδίκηση καί τήν ἰσότητα τῆς καλλιεργημένης καί ἐνσυνείδητης διαφορᾶς, παρὰ-

λῆλα μέ τήν ἀυτονομία σάν ἀπαραίτητη προϋπόθεση τῆς ἀμοιβαιότητος.

Ἔτσι, ἂν ἡ ξαδέρφη ξαναπαρθενεύεται, εἶναι γιατί ὁ ἄντρας της καὶ ὀλόκληρη ἡ κοινωνία τήν ἀπαιτοῦν παρθένα· σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ἡ ὑποκριτικὴ συμπεριφορὰ δείχνει ἀκριβῶς ὅτι τό συναίσθημα ἐνοχῆς δέν τὴν ἔχει ἐγκαταλείψει, καὶ ὅτι, ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἡ «ἀπελευθέρωση» της, πού ἔχει ἄλλωστε γιά πρότυπο ἐκεῖνη τοῦ ἄντρα, δέν εἶν' ἀληθινή, γι' αὐτό καὶ δέν τολμᾷ νά ἐκφραστεῖ στό φῶς τῆς ἡμέρας. Αὐτὴ ὅμως ἡ ἐκδοχὴ δέν φαίνεται νά ἀντιμετωπίζεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα, πού ἀντιπαραθέτει, ἠθικά πλέον, σ' αὐτό τό δυνάμει δραματικὸ πρόσωπο τίς τραγικὲς ἀλλὰ μονοκόμματος φυσιογνωμίες τῆς Ἀναστασίας καὶ τῆς πεθερᾶς της.

Ἄν, λοιπόν, ὁ συγγραφέας βροῖσκει στὴ θεία ἀπὸ τὸν Βόλο τὰ γνώριμα καὶ σίγουρα στοιχεῖα πού τοῦ ἐπιτρέπουν νά περιγράψει —ὅπως τόσο ἔξοχα τό ἔχει κάνει καὶ στό παρελθόν— τὴν πόλη μέ τείχη, ἀντίθετα ἢ μονολιθικὴ στάση τοῦ ἀπέναντι στὴν ξαδέρφη δείχνει ὅτι ἡ ἀπορία δέν ἀφορᾷ μόνον τὸν διαφορούμενο πυρήνα ἐκεῖνου πού παραμένει μέσα στὴν ἀλλαγὴ, ἀλλὰ κυρίως —καὶ συσχετικά— τὸν διαφορούμενο πυρήνα τῆς ἴδιας τῆς ἀλλαγῆς. Συγχρόνως, ὅμως, ὁ διαφορούμενος πυρήνας τοῦ «κόσμου πού φεύγει» ἀποκαλύπτεται σάν τέτοιος, (ἀποτελούμενος δηλαδὴ ὅχι μόνον ἀπὸ ἀρνητικὰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ θετικὰ στοιχεῖα), στό βαθμὸ πού ὁ κόσμος πού ἔρχεται, ἔχοντας ἀναπτύξει ἐπαρκῶς τὴ δική του διφύια, καλεῖ σέ μιά ἐξ ἀντιδιαστολῆς ἀναδρομικὴ ἐπαναποτίμηση τοῦ παλιοῦ, ξανακάνοντάς το ἔτσι καὶ αὐτὸ προβληματικὸ ἀλλ' ἀπὸ μίαν ἀναπάντεχη ἀποψη. Τὰ τείχη τῆς μικρῆς πόλης καὶ ἡ αἰχμαλωσία τῆς ἐπωνυμίας δέν ἔχουν πλέον τὴν ἴδια σημασία, ὅταν ἀποκαλύπτεται ὅτι τό πέραν τῶν τειχῶν εἶναι ἡ βιομηχανία καὶ ἡ ἐρημία τῆς ἀωνυμίας —τό ΑΟΥΤΕΛ τῆς Στουτγκάρδης φωτίζει τό ξυλάδικο τοῦ Βόλου.

Στό κέντρο, λοιπόν, τοῦ ἀδιεξόδου βροῖσκειται τό ἐξαιρετικὰ δύσκολο καὶ περίπλοκο πρόβλημα τῆς προόδου, τό ὁποῖο φέρνει στὴν ἐπιφάνεια, σέ νέες παραλλαγές περιεχομένων, καὶ τό ἀειθαλές πρόβλημα τῆς καθαρῆς μορφῆς, τῆς στεγανότητος τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ μέσα στὸν κόσμο.

Ὅσο ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπλές ἀρθρώσεις, καὶ ξετυλίγεται μέσα σέ σχετικῶς ἀκίνητα πλαίσια, τότε αὐτό τό πρόβλημα μπορεῖ νά μὴν τίθεται καθόλου, γιατί τά πάντα μέσα στό μικρὸ σύμπαν εἶναι διευκρινισμένα, εἴτε γιατί ὅλοι συμπίπτουν σ' ἕναν κοινὸ ὄρισμό τῶν πραγμάτων, εἴτε γιατί, καὶ ὅταν ἀκόμα δέν συμπίπτουν, ἔχει ὁ καθένας ἕνα σίγουρο κριτήριό γιὰ νά χωρίσει τὸν κόσμο σέ δύο ἀμιγῆ μέρη, καὶ νά κρατήσει τό «καλὸ» ἀπορρίπτοντάς τὸ ἄλλο.

Τό πρόβλημα διαγράφεται στὸν ὀρίζοντα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς ἀπὸ τὴ στιγμή πού ἡ τελευταία ἀρχίζει νά ἐγκαταλείπει τό παλαιὸ πλαίσιο καὶ νά περνᾷ σέ μεγαλύτερες κλίμακες. Δέν φτάνει ὅμως στό βαθμὸ ἐκεῖνο τῆς ὀξύτητος πού ἐξωθεῖ τὴ συνείδηση σέ

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

δίλημμα και άπορία, παρά μόνο όταν ή μία πλευρά των πραγμάτων παύει να σκιαάζει την άλλη. Κι αυτό συμβαίνει όταν ή κοινωνική δυναμική της κεφαλαιωτικής σχέσης έχει ήδη φτάσει σ' ένα κρίσιμο βαθμό ανάπτυξης, όπου τά στοιχεία που συνιστούν ή θεμελιική συστατική της αντίφαση γίνονται πλέον όρατά ακριβώς σαν στοιχεία, και συστατικά, και αντιφατικά. Αυτή ή έδραία, πυρηνική αντίφαση, που κλείνει μέσα της τεράστιες συγκρουσιακές προϋποθέσεις, δέν εκρήγνυται διαμιάς, αλλά κατορθώνει να βρισκείται σε μία κατάσταση συνεχούς άναστολής: ξεδιπλώνει τόν πυρήνα της κατανέμοντας μέσα στό χρόνο και έξακτινώνοντας μέσα στό χώρο τήν τρομακτική του ένταση, αναλυόμενη έτσι σε άναρίθμητες έπιμέρους μικρότερες αντιφάσεις που σε μία συνεχή κίνηση φυγής προς τά εμπρός τήν αναπαράγουν, ξανααπλώνοντας τήν διευρυμένα μέσα στό χρόνο και στό χώρο —κ.ο.κ. μέχρι τό άπειρο.

Αυτή ή *αδιάκοπη κίνηση φυγής προς τά εμπρός, που εξασφαλίζει τήν παράταση της άναστολής, και συγχρόνως γεννά έναν ολόκληρο κόσμο, είναι ή πρόοδος*. Από τή συνεχή έκτόνωση μιάς μεγάλης έκρηξης πού, αν άφηνόταν να παραχθεί, θά έδινε μιάν άλλη κατεύθυνση στόν κόσμο, παράγονται χιλιάδες μικροεκρήξεις ενός μοτέρ που προωθούν και εκτείνουν τήν άρχική σχέση.

Τά διάφορα, λοιπόν, αντιφατικά στοιχεία της προόδου, που παρουσιάζονται μέν ως προϋποθέσεις τό ένα για τό άλλο, αλλά πάντα στά πλαίσια μιάς προσωρινής μεταβατικής σχέσης, προορισμένης να καταλήξει μακροπρόθεσμα στό θρίαμβο του καλού έχοντας έντωμεταξύ, χάρη σ' ένα μυστηριώδη «δόλο του λογικού», χρησιμοποιήσει και τό κακό (τό ποιοτικό έχει σαν προϋπόθεση τήν ένδιάμεση κυριαρχία του ποσοτικού, ή έτερογένεια τήν όμοιογένεια, ή μοναδικότητα τήν άπόλυτη αντικαταστατότητα, ή άυτονομία τήν έτερονομία, τό έλλογο τό τυπικά έξορθολογισμένο, ή έλευθερία τήν αύξηση της ύποταξης κ.λπ.) —αυτά λοιπόν τά στοιχεία, ακριβώς γιατί ξετυλίγονται σε όλη τους τή δυναμικότητα όταν ή κεφαλαιωτική σχέση που τά κινεί γίνεται ολοκληρωτική και υπέρογκη και είσχωρεί βαθιά στους πόρους της ζωής, άλώνοντας χώρους μέχρι τότε ανεπίφορους και «άναπαλλοτρίωτους», παρουσιάζονται πλέον ως άλληλοαποκλειόμενα αλλά συνάμα και ως συν-καταγόμενα και συν-ουσιώδη.

Όταν όμως αυτή ή διφυΐα γίνεται όρατή στα άδρά της περιγράμματα, και άρχίζει να άποκαλύπτει τό *άφανές τίμημα* των πραγμάτων, έχει ήδη προλάβει να συστήσει τόν κόσμο, έχοντας κυρίως όριοθετήσει τό πεδίο των δυνατών άπαντήσεων (άνάγοντας τό δυνατό στό μετρήσιμο), ακόμα και εκείνων που περιέχουν τήν άρνησή του, έτσι ώστε οί άπειρες μάχες που διεξάγονται, να κερδίζονται ή να χάνονται, αλλά τήν τελευταία λέξη να τήν έχει πάντα τό πεδίο.

Η ίδια, λοιπόν, ή ύψηλή ανάπτυξη, που κάνει όρατή τή διφυΐα των πραγμάτων και τό πλήρες τίμημα του καθενός, δείχνοντας συνάμα πώς τό τελευταίο

άποτελεί συχνά τόν τρόπο και κάποτε τό λόγο της υπαρχής τους, και πώς διεκδικεί αδιάκοπα αυτότέλειά του —είναι και εκείνη που καθιστά αυτή τή διφυΐα άξεδιάλυτη μέσα στην πραγματικότητα.

Κάτω από τό βάρος αυτής της διαπίστωσης, και μπροστά στην πολυπλοκότητα των ένδιαμέσων άρθρώσεων της κοινωνικής ζωής, που καθιστά όλο και πιο άσύμπτωτη τήν πρόθεση με τό αποτέλεσμα, κάνοντας έκτυπη τήν έτερογονία των σκοπών, ή σιγουριά κλονίζεται και ή συνείδηση καλείται να δεχτεί τόν κόσμο στη «μόνιμη προσωρινότητά του» και στην όλότητα των στοιχείων του —κάθε λύση περιέχει κίόλας ένα πρόβλημα, κάθε άπάντηση γίνεται άμέσως ερώτημα, κάθε καινούρια έλευθερία συνοδεύεται από άπρόβλεπτες δουλειές. Τίποτε πλέον δέν μπορεί να είναι μονοσήμαντο, ούτε υπάρχει κάποιο σημείο Άρχιμήδη που να εξασφαλίζει τήν προστατευτική άπόσταση, τήν αντικειμενική θέα, τή σίγουρη στήριξη.

Κυρίως, όμως, αυτή ή διαπίστωση ύπονομευσε καιρία τις γιγάντιες εκείνες ένοποιητικές εικόνες που έδεναν τις κοινότητες των άνθρώπων, τάσσοντάς τις σε ένα σκοπό που τις ξεπερνούσε: έννομάτωναν τή ζωή μέσα στόν άγώνα και δικαίωσαν τόν άγώνα μέσα στο υπέρογκο του σκοπού.

Αυτή όμως ή υπερβατικότητα του μύθου, κάθετη όταν τοποθετούσε τήν πηγή του νοήματος στόν ουρανό, όριζόντια όταν τήν εναπόθετε στην Ιστορία (και αυτή ή τελευταία περίπτωση μάς ένδιαφέρει εδώ, γιατί μόνη άφορά και τό *Διπλό βιβλίο*), είχε πάντα σαν περιεχόμενο μιάν άπόλυτη αξίωση, και σαν προϋπόθεση της λειτουργίας της τήν πίστη στην άπόλυτη έφικτότητα. Η διαπίστωση, όμως, ότι κάθε στοιχείο του κόσμου είναι ζυμωμένο με τό αντίθετό του και, κάτι περισσότερο, ότι θρέφεται απ' αυτό, θάμπωσε τήν καθαρότητα των προορισμών, άποδέσμευσε τό λογικό βάρος των πραγμάτων, και παρουσίασε τόν δυναμογόνο μύθο σαν κοινό συσχετισμό δυνάμεων και τήν ουτοπία ως ουτοπία. Και φυσικά, από τή στιγμή που ή ουτοπία άποκαλύπτεται ως άπρόσιτη άπολυτότητα, χάνει τήν αποτελεσματικότητά της.

Τότε ή συνείδηση, σε άλλα μέν άτομα συνεχίζει να παραμένει στο καταφύγιο των παλιών μανιχαϊστικών κατατάξεων, μετακινώντας απλώς τά σημεία άναφορής, σε άλλα άναχωρεί από τόν κόσμο για να διαφυλάξει τήν άπόλυτη άπαίτηση (είναι λχ. ή περίπτωση όπου ή άχρησία των χειριών εξασφαλίζει τήν καθαρότητά τους, αλλά και γι' αυτό επίσης απαιτείται ένας ήρωισμός), σε άλλα τέλος μένει έκκρεμής. Σε μιά ένδιάμεση περίπτωση έπωμίζεται αυτή τήν έκκρεμότητα, άποδουόμενη σε μιά συνεχώς ανανεούμενη έμπειρία ζωής που άναζητά τις ένύπαρκτες στα πράγματα σημασίες, τις όποιες και αντιπαραβάλλει συνεχώς με τις προϋπάρχουσες κοσμοθεωρητικές-ιδεολογικές συντεταγμένες, παράγοντας έτσι άμοιβαίες τροποποιήσεις.

Παρόλο που αυτή ή έμπειρία προσλαμβάνεται ως ένα βαθμό άλλωμένη από τά ιδεολογικά στοιχεία των όργάνων ύποδοχής, όμως ακριβώς επειδή αυτά τά στοιχεία δέν είναι πλέον όργανωμένα γύρω από μιά

Και γραμμιατα γνωρίζω και γραμμιατα γνωί

«έμμονη ιδέα», ή νέα εμπειρία μπορεί πιο εύκολα να επιφέρει αποταξινόμησης και αναπροσαρμογές στο έσωτερικό τους, και ένδεχομένως να αποτελέσει τό «δούρειο ίππο» μιας νέας κοσμοθέησης.

Σχηματοποιώντας κάπως τά πράγματα μπορούμε να πούμε πως αυτή ή συνεχώς ανανεούμενη εμπειρία άποτελεί κατά κάποιο τρόπο τό αντίβαρο στή συστηματοποίηση, είναι τό άντι-ιδεολογικό στοιχείο πού εισάγει τήν έτερογένεια τών πραγμάτων, τή διφυή τους φύση και τήν προβληματικότητά τους στήν ένοποιητική τάση τής κοσμοθεωρίας. Άπέναντι στά διαμορφωμένα κριτήρια τής τελευταίας, ένεργεί σάν «ελεύθερο», εύκίνητο στοιχείο, πού τήν άρδεύει συνεχώς μέ νέα στοιχεία ζωής, και τήν έξωθει σέ μία πιο άμοιβαία σχέση μέ τόν κόσμο —τήν παρακινεί δηλαδή να εγκαταλείπει τή σφαιρικότητα τών περιγραμμάτων της και να γίνεται αδιάκοπη κοσμοθεώρηση.

Η πληρότητα και ή διαύγεια τής ματιάς έξαρτώνται από τό βαθμό πού αυτές οι δύο τάσεις υπερβαίνονται κάθε φορά άμοιβαία σέ ίσορροπημένες συνθέσεις.

Ό χώρος μās λείπει για να ξετάσουμε έκτεταμένα ποιά είναι κάθε φορά ή έκβαση τής διαπάλης τών δύο στοιχείων. μέσα στο *Διπλό βιβλίο*. Έχοντας ως «σκηνικό βάθος» ένα βαθύ ρήγμα στήν κοσμοθεωρία πού έκφράζεται ρητά σάν κατάρρευση του «μεγάλου μύθου, του άκέρειου» (σελ. 31), σέ συσχετισμό μέ μία ποιότητα ανθρώπων πού επειδή «δέν τό λιανίζουνε τό όνειρό τους» (σελ. 102) άποσύρονται στήν ένδοχώρα τους, μπορούμε να διακρίνουμε τή συμβολή του καθενός σέ μία σειρά από περιπτώσεις. Η άπόρριψη λχ. τής βιομηχανικής μεγαλοπόλης ως τό μέλλον τής «μικρής πόλης», μπορεί να θεωρηθεί σά μία νίκη τής ανανεούμενης πραγματικής εμπειρίας πάνω στή συστηματοποίηση τής κοσμοθεωρίας. Πράγματι, ενώ ή τελευταία έξορθολογίζει μακροδιάστατα μέσα και σκοπούς και θεωρεί τή βιομηχανία μετάβαση προς τήν άπελευθέρωση, και τόν άνθρωπο άμεσο μέσο κι έμμεσο σκοπό, ή πρώτη εγκαταλείπει τούς μεγάλους διασκελισμούς για να σταθεί στο βίωμα και στήν αυθύπαρκτη δραματική ούσία του «μεταβατικού» παρόντος.

Αντίθετα, ή πολιτική πινακοθήκη άποτελεί, όπως είδαμε, νίκη τών έτοιμων κατατάξεων τής κοσμοθεωρίας πάνω στήν άρδευση τής ζωντανής εμπειρίας. Φυσικά τό ίδιο και ή στάση άπέναντι στή ξαδέρφη: έδώ ή εισβολή του ιδεολογικού στοιχείου, μέ μορφή άξιολογικών κατηγοριών, έμπόδισε τό συγγραφέα να άποτιμήσει άμερόληπτα σάν μυθιστοριογράφος αυτό τό πρόσωπο και να περιγράψει όλα όσα άνήκουν στήν ύπαρξή του.

Έκει, όμως, πού ή διαπάλη τών δύο στοιχείων γίνεται άνάγλυφη, είναι άκριβώς όταν συνυπάρχουν άνυποχώρητα στο ίδιο σημείο. Πρόκειται για τή «λύση» του τέλους, πού άλλωστε άποτελεί και τήν έμμεση όμολογία τής άδυναμίας του συγγραφέα να τελειώσει τό μυθιστόρημα. Τό τελευταίο καταλήγει μέ

μία διακήρυξη πίστης στο μέλλον, όπου τά πράγματα χωρίζονται έντελώς από τό τίμημά τους —είναι μία νίκη τής κοσμοθεωρίας (πιθανόν μία αίσθηση καθήκοντος πού άπορρέει από όρισμένη πολιτική ένταξη και θητεία του συγγραφέα). Όμως αυτή ή αισιοδοξία δέν στηρίζεται πουθενά μέσα στο μυθιστόρημα, όπου τίποτα δέν τήν προετοιμάζει ούτε τή δικαιολογεί —και εύλόγως άλλωστε, γιατί στή συνείδηση του συγγραφέα δέν φαίνεται να στηρίζεται ούτε και έκτός, είδημη θά τήν είχε ένσαρκώσει μέσα στις ίδιες τής ιστορίες. Παραμένει άφηρημένη, άόριστη, άν-υπόστατη, λογο-τεχνική —κι αυτό άποτελεί τή ρεβάνς τής πραγματικής εμπειρίας πάνω στήν έτοιμη κοσμοθεωρία.

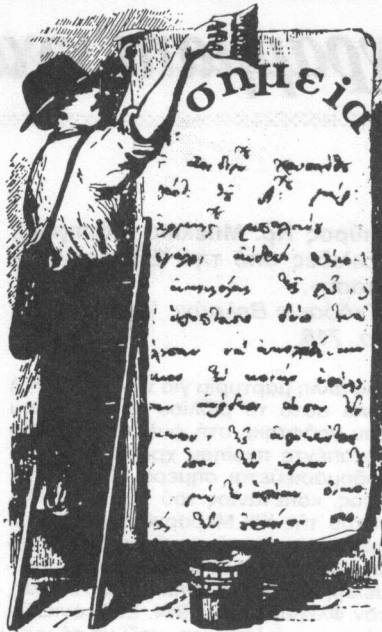
Ήδη ή πραγματική εμπειρία είχε ύπαγορεύσει στο Μυθιστορηματικό Συγγραφέα, σχετικά μέ τήν εξέλιξη τής τύχης τών ήρώων: «άπόκρουσέ τες τής αισιοδόξης λύσεις» (σελ. 146). Όταν λοιπόν οι ήρωες φθίνουν διαψευσμένοι, και ό Μυθιστορηματικός Συγγραφέας μετέχει κι αυτός στήν καθίζηση του παντός, είναι κάπως μακάβριο, και όπωσδήποτε ελάχιστα πειστικό, να έκφωνεί ό Συγγραφέας του Μυθιστορήματος έναν αισιόδοξο επικήδειο, τή στιγμή πού ήδη έχει γράψει μέ τή ζωή και τό τέλος τών ήρώων του τόν επικήδειο τής εύκολης αισιοδοξίας.

Ό άλλρημένος χαρακτήρας τής αισιοδοξίας του, πού τήν κάνει άνήμπορη να συστήσει ένα όποιοδήποτε κέντρο προοπτικών, έντός ή έκτός μυθιστορήματος, δέν άγγίζει ούτε τούς δρώντες ούτε τά δρώμενα, γι' αυτό και τό μυθιστόρημα άντί να σκαλώσει πάνω της τή συμπαράσύρει και τήν άπορρίπτει σάν έμβόλιμο σώμα —τήν κάνει να φαντάζει σάν μία προσπάθεια να έξορκιστεί μέ λόγια «ή σιωπή πού τούς σκεπάξει όλους».

Η άμφίρροπη αυτή λύση, πού άναιρείται πριν κιόλας διατυπωθεί, δείχνει πως ή συγκροτημένη κοσμοθεωρία δέν έχει πιά, και ή νέα εμπειρία δέν έχει άκόμα, εκείνη τήν επάρκεια πού θά τούς επέτρεπε να δώσουν, ή καθεμιά από τή μεριά της, μία λύση όμοιογενή: ούτε ή πρώτη είναι άρραγής ούτε και ή δεύτερη τόσο άναπτυγμένη ώστε να δέσει σέ νόημα τής σημασίες και να ύψωθεί μόνη της σέ μία νέα, πλήρη και, εν προκειμένω, τραγική κοσμοθέηση. Και ό συγγραφέας δέν μπορεί ούτε να δεχτεί τή θεμελιώδη διφυία τών πραγμάτων σ' όλες της τής συνέπειες, ούτε και να έξαρθεί πέρα από τόν όρίζοντά της. Η ματιά χάνει τή συνοχή της και τό ξεπέραςμα τής προβληματικότητας του κόσμου παραμένει, τό ίδιο, προβληματικό. Τό μυθιστόρημα δέν μπορεί να τελειώσει παρά μένοντας άνολοκλήρωτο: ό κόσμος δέν αφήνεται πλέον να ένοποιηθεί, ούτε ή συνείδηση μπορεί να είναι άρμονική «ένότητα τής ένότητας και τής διαφοράς» —παραπαίει άνάμεσά τους χωρίς ένιαίο θεμέλιο.

Τό άδιέξοδο του συγγραφέα, άδιέξοδο μεταιχιμών, είναι σήμερα όλων εκείνων πού έπαψαν να πιστεύουν πως «ή ούσία είναι μία». Οι υπόλοιποι συνεχίζουν να άπεργάζονται νέες έξουσίες και φυλακές για τόν άνθρωπο στο όνομα τής έλευθερίας του.

Ρ. Ντ. Λαινγκ - Α. Ήστερσον, «Η ψυχική ισορροπία, ή τρέλα και ή οικογένεια», μτφρ. Δημήτρης Κιούσης.

Έκδ. Ράππα / Προβλήματα του καιρού μας, Άθήνα 1975, σσ. 319.

Τό βιβλίο αυτό άποτελεί τρομερά πολύτιμο κι άποκαλυπτικό άναγνώσμα γιά τόν σημερινό Έλληνα.

Γιά τό ιδιαίτερο ενδιαφέρον τής «άντιψυχιατρικής» ώς θεωρίας και τής άμφισβήτησης τής ίδιας τής έννοιας τής «ψυχασθένειας», άς ανατρέξει ό άναγνώστης σ' ένα ενδιαφέρον άρθρο τής Φ. Κωστοπούλου στό περιοδικό *Διαβάζω* (τεύχ. 3-4, Μάιος-Όκτ. 1976, σελ. 31-44).

Τό βιβλίο τό άποκαλέσαμε άποκαλυπτικό γιά τρεις λόγους. Παρά τήν ειδικότητά του είναι πολύ εύχρηστο και εύκολοδιάβαστο. Συγχρόνως άποδεικνύει τόν τεράστιο ρόλο τών καθάρá κοινωνικών παραγόντων σ' αυτό πού όνομάζεται «τρέλα». Τέλος, κι αυτό είναι τό κατεξοχήν άποκαλυπτικό, και στίς έντεκα περιπτώσεις πού περιγράφονται άποδεικνύεται ό έξοντωτικός γιά τήν ισορροπία και τήν επιβίωση τών άτόμων ρόλος τής οικογένειας ώς θεσμού.

Σέ μία κοινωνία, όπως ή δική μας, όπου ό θεσμός τής πλατιάς άυταρχικής οικογενειακής δομής είναι πάντοτε πολύ ισχυρός, ιδιαίτερα καταπιεστικός γιά τά άτομα-μέλη και άνεκτικός στίς αλλαγές, ένα τέτοιο βιβλίο βάζει τουλάχιστον έρωτηματικά άκόμα και σέ όποιον δέν άμφισβητεί τίς άρχές τής οικογενειακής κυψέλης.

Και στίς έντεκα περιπτώσεις (πού είναι και οι έντεκα γυναίκες) ή «ανά-

Και γραμματα γνωριζω και

πη», ή «φροντίδα» και ή χειραγώγηση τών μελών από οικογένειες στραμμένες «πρός τά μέσα» (πρός τά μέλη τους) και μέ γερούς δεσμούς ανάμεσα στά μέλη, είναι υπεύθυνες γιά τήν έξόντωση ενός τουλάχιστον από τά παιδιά τους.

Α.Φ.

Ντ. Βίννικοτ, «Τό παιδί, ή οικογένεια και ό έξωτερικός κόσμος», μτφρ. Θεόδωρος Παραδέλλης, προλογικό σημ. Άνδρέα Γιαννακούλα.

Έκδόσεις Θ. Καστανιώτη, Άθήνα 1976, σσ. 287.

«Κάποτε ριψοκινδύνευσα τήν έξής παρατήρηση: *Δέν ύπάρχει αυτό πού λέμε μωρό*—έννοώντας πώς άν βαλθείτε νά περιγράψετε ένα μωρό, θά καταλήξετε στήν περιγραφή του *μωρού και κάποιου άλλου*. Τό μωρό δέν μπορεί νά ύπάρξει από μόνο του, γιάτί ουσιαστικά άποτελεί τμήμα μιάς σχέσης» (σ. 101).

Τό παραπάνω παράθεμα ίχνογραφεί τό πνεύμα και τό χαρακτήρα του βιβλίου του Βίννικοτ: Άντικείμενό του είναι άκριβώς ή σχέση ή οι σχέσεις πού συνθέτουν αυτό πού άποκαλούμε «μωρό»: τά προβλήματά του μέ τά προβλήματά μας, οι προσδοκίες του μέ τίς προσδοκίες μας, ή θέση του στά λόγια μας και ή θέση μας στή διάπλαση του *έγώ* του, ή εικόνα του άνάμεσά μας, επάνω μας, και ή εικόνα μας επάνω του —κοντολογίς, όλες οι μορφές ψυχικής περιπλοκής και οικογενειακής ιδεολογίας πού συγκροτούν τό μωρό ώς ύποκείμενο μιάς κοινωνίας πού τό διεκδικεί και τό εγκυκαλεί στίς περιπέτειές της πριν άκόμη γεννηθεί.

Ό Βίννικοτ (1896-1971), παιδίατρος, παιδοψυχίατρος και ψυχαναλυτής, διατέλεσε επί χρόνια πρόεδρος τής Βρετανικής Ψυχαναλυτικής Έταιρείας, στήν κοινωνία τών Άγγλων ψυχαναλυτών πού, ώς τή σχετικά πρόσφατη άναβίωση του φροϋδισμού στήν Εύρώπη, ύπήρξε τό ζωτικότερο και παραγωγικότερο κίτταρο του διεθνούς ψυχαναλυτικού κινήματος. Η έργασία του Βίννικοτ, συνεπώς, άντλεί τά νοήματά της από τό σώμα τής φροϋδικής θεωρίας, τής μόνης δηλαδή επίσημονικής ψυχολογίας.

Ό τόμος αυτός συγκεντρώνει τά κείμενα όμιλιών πού κατά καιρούς έκανε ό Βίννικοτ από τό BBC. Ό λόγος του, επομένως, είναι άπλός, κατανάγκη μακριά από τήν άυστηρότητα και ή συστηματική όρολογία τής ψυχαναλυτικής θεωρίας, χωρίς όμως ίχνος νοθετισμού ή συναισθηματολογίας αλλά μέ τήν τρυφερότητα και τήν εύστοχία πού στήριξαν μία πολύχρονη θεραπευτική και θεωρητική έργασία.

Τά κείμενα αυτά είναι μιά άπλή κουβέντα μέ τά πρόσωπα του βρεφικού και παιδικού δράματος, στά διάφορα στάδια του και στίς ποικίλες όψεις του, πού χρονικά καλύπτει τήν περίοδο από τήν κύηση ώς τόν πέμπτο περίπου χρόνο —τό θηλασμό, τήν πεπτική διαδικασία, τήν άπογαλάκτιση, τά σεξουαλικότητα του παιδιού, τά παιχνίδια του, κ.ο.κ. Μιά κουβέντα πού άπευθύνεται κατά κύριο λόγο προς τή μητέρα, γιάτί σύμφωνα μέ τόν Βίννικοτ, τό πλέγμα τών σχέσεων πού καθορίζουν τό παιδί άρθρώνεται μέσα και γύρω από τήν πρωταρχική—και άπαραίτητη— γιά τόν Βίννικοτ— σχέση μωρού και μητέρας. Τό βρέφος του Βίννικοτ δέν είναι τό δοχείο τών άνακλαστικών ένστίκτων τής μηχαβιοριστικής και άναπτυξιακής ψυχολογίας, πού περιμένει νά τό γεμίσουν μέ «κοινωνική συμπεριφορά» δέν είναι ποτέ «έξω» από τήν κοινωνία ώστε νά «μπει» σ' αυτήν, νά «κοινωνικοποιηθεί» όπως λέγεται: Τό διαπερνούν, όπως και όλους μας, επιθυμίες και παρορμήσεις πού γυρεύουν ίκανοποίηση. Η ένσωμάτωση, λοιπόν, του παιδιού στον κόσμο πού έμαθε—άνέγνωρος— πώς και πού νά βρίσκει τήν ίκανοποίηση ή νά προστατεύεται από τίς άσύνειδες παρορμήσεις του, είναι μιά διαδικασία τρομακτική και συχνά βίαιη γιά τό μωρό πού δέν είναι βέβαια σέ θέση νά προεξοφλήσει τήν έκβασή της.

Δέν θά 'ταν άτοπο νά προσθέσω εδώ δυό λόγια γιά τή σειρά πού εκδίδει ό οίκος Θ. Καστανιώτη και ή όποια φέρει τόν τίτλο (και τήν αντίστοιχη ύποχρέωση) τής «Σύγχρονης Ψυχαναλυτικής Βιβλιοθήκης».

Η ιστορία τής ελληνικής έκδοτικής δραστηριότητας πού σκοπεύει τήν Ψυχανάλυση είναι κάπως περίεργη: Μερικές παλιές μεταφράσεις (άθλιες ή «φιλοσοφημένες» οι περισσότερες) άποοπασμάτων, κατά κανόνα, από έργα του Φρόυντ—χωρίς νά

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

λείπουν και τὰ «*Απαντα*», και μιά πληθώρα κοινωνιολογικών και φιλοσοφικών μελετημάτων (έννας αντιεξουσιαστής Ράιχ, ὁ Φρόμ, κ.λπ.) πού, χωρίς νά θέλω ἐδῶ νά κρίνω κάποια ἄλλη, ἴσως, ἀξία τους, πάντως δέν ἐντάσσονται στήν ἐπιστημονική θεωρία τῆς Ψυχανάλυσης. Σ' αὐτό τό συμπλήρωμα ἦρθε τελευταία νά προστεθεῖ και ἡ «ἀντιψυχιατρική σχολή», ἡ ἀξία τῆς ὁποίας εἶναι δυστυχῶς καταδικασμένη νά παραμείνει ἀνεκτίμητη ἢ και νά προσχωρήσει στό πάνθεο τοῦ ἐκλεκτισμοῦ, χωρίς μιά προηγούμενη ἢ ἔστω παράλληλη ἐργασία θεωρητικῆς ὑποδομῆς.

Γιατί πῶς νοεῖται «Σύγχρονη Ψυχαναλυτική Βιβλιοθήκη», ὅταν ἡ πλειοψηφία τῶν βιβλίων τῆς δέν ἀνήκουν στήν καθαυτό θεωρητική παραγωγή τῆς Ψυχανάλυσης; Βέβαια, ἡ ἀξία τῆς ἀντιψυχιατρικῆς σχολῆς (Szasz, Laing, Cooper, κ.λπ.) εἶναι τεράστια, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ τήν κριτική τῶν θεσμῶν (νοσοκομειακῶν και ἄλλων) πού ὑλοποιοῦν τήν ποινική ἰδεολογία τῆς παραδοσιακῆς ψυχιατρικῆς (μέ τὰ μπηχαβιοριστικά τῆς ἐκτρώματα) και τίς, ἐξίσου βάνουσες, προσεκτάσεις τῆς στήν παιδαγωγική. Θά μπορούσε ὅμως κάποιος κάλλιστα νά ἐκδώσει αὐτά τὰ βιβλία χωρίς νά τούς προσθέσει τόν βαρύνδουπο τίτλο «Σύγχρονη Ψυχαναλυτική Βιβλιοθήκη» —ὅποτε θά 'χε και πάλι στό ἀκέραιο τήν ὑποχρέωση νά ἐνημερώσει κάπως τό κοινό του γιά τή θέση, τίς ἀπόψεις, τήν ἱστορία και τίς κατευθύνσεις τῆς σχολῆς αὐτῆς, μέ εἰσαγωγές, σημειώσεις, σχόλια, και πάνω ἀπ' ὅλα ἀναγνώσιμες μεταφράσεις. (Οἱ ἐλαχιστότατες ἐξαιρέσεις, καθώς και τὰ δύο κατατοπιστικά προλογικά σημειώματα τοῦ Α. Γιαννακούλα, δέν ἀναιροῦν τή γενική διαπίστωση.) Μέ λίγα λόγια, δέν νοεῖται σύγχρονη ψυχαναλυτική βιβλιοθήκη χωρίς ἐγκυρες μεταφράσεις θεωρητικῶν ψυχαναλυτικῶν μελετημάτων, και πρώτιστα τοῦ ἴδιου τοῦ Φρόντ πού παραμένει τό α και τό ω τῆς Ψυχανάλυσης. Ἄν τό ἐκδοτικό «Θ. Καστανιώτης» ἐννοεῖ ἀλλιῶς τήν Ψυχανάλυση —πράγμα πού εἶναι δικαίωμά του—, εἶναι ὑποχρεωμένο νά μᾶς τό πει και νά τό αἰτιολογήσει, κάπως.

Φοβοῦμαι πῶς, παρά τήν ὑπαρξη αὐτῆς τῆς σειρᾶς, τό ζήτημα μᾶς ψυχαναλυτικῆς βιβλιοθήκης στά ἐλληνικά παραμένει κάτι ἄλλο —ένα κενό πού βουίζει ἀπό τίς στρεβλώσεις πού τό διεκδικοῦν.

Ἄργυρης Φωτεινός

Βαγγέλης Κασάπης (Κρίτων), «Στόν κόρφο τῆς Γκόμενας. Χρονικό τῆς Ἐθνικῆς Ἀντίστασης στόν Ἔβρο».

Κάλβος, 1977, 2 τόμοι, σσ. 233 + 302.

Τό ἀντάρτικο στόν Ἔβρο εἶναι ἕνα ἀπό τὰ λιγότερο γνωστά κομμάτια τῆς ἑαμικῆς περιόδου. Τό μαζικό αὐτό ἀντάρτικο και ἡ πλήρης ἐπικράτηση τῆς λαϊκῆς αὐτοδιοίκησης στά τέλη τῆς κατοχῆς ὑπῆρξαν κατάληξη μιᾶς πορείας πού ξεκίνησε χωρίς καμιά σχεδόν ἐπαφή μέ τό ΚΚΕ ἢ τό ΕΑΜ, ἀπομόνωση πού ἀναγκαστικά διατηρήθηκε ὡς τίς ἀρχές τοῦ 1944, ὅπότεν ἔφτασε ὁ πρώτος ἐπίσημος κομματικός ὑπεύθυνος, και τὰ πράγματα πῆραν νέα τροπή. Ὡς τότε, σέ ἕνα νομό χωρισμένο σέ βουλγαροκρατούμενη και γερμανοκρατούμενη ζώνη, παλαιά μέλη τοῦ κόμματος μαζί μέ ἄλλους ἀγωνιστές συγκροτοῦσαν πρωτοβουλιακά κομματικές ἐπιτροπές και ἀνταρτοσμάδες, και πορεύονταν ἐρμηνεύοντας κατά τήν κρίση τους τήν ἐπίσημη ἑαμική πολιτική. Σ' αὐτό τό κλίμα, ἦταν ἀναπόφευκτες οἱ διιστάμενες συλλήψεις στρατηγικῆς, οἱ οξυτάτες συγκρούσεις ἀνάμεσα και στούς ἴδιους ἀκόμη τούς κομμουνιστές.

Ἡ ἐξιστόρηση αὐτῆς τῆς πορείας, ὡς τῆ Βάρκιζα, πού δίνει ὁ καπετάνιος τοῦ 81 Συν/τος Ἔβρου Κασάπης, εἶναι διαφωτιστική. Μπορεῖ ἡ ἄμεση ἐμπλοκή του στίς διαμάχες τῆς πρώτης περιόδου νά μᾶς ἐπιτρέψει νά δεχόμαστε ἄκριτα τίς ἐκτιμήσεις του γιά πρόσωπα και πράγματα —ἦταν, παράδειγμα, πρόεδρος τοῦ ἀνταρτοδικείου πού καταδίκασε τόν κομμουνιστή καπετάνιο Ὀδυσσεά σέ θάνατο—, και μπορεῖ ἔτσι νά εἶναι συχνά ἀντιφατικός και σχηματικός: ἐπισημαίνουμε ὅμως τό βιβλίο του γιατί ἀποτελεῖ τήν πρώτη μέχρι σήμερα ἐκτεταμένη ἐξιστόρηση γιά τό ἀντάρτικο τοῦ Ἔβρου, πού ἀναδεικνύει τίς ἰδιομορφίες του, και παρέχει ὅποσδήποτε νέο ὑλικό γιά τήν κατανόηση τῆς περιόδου.

Γιώργος Λυμπερίου

Σπύρος Ηρ. Μπέκιος (Λάμπρος), «Σελίδες ἀπό τήν Ἐθνική Ἀντίσταση».

Ἐκδόσεις Βελοῦχι, Ἀθήνα 1976, σσ. 718.

Μιά ἄλλη μαρτυρία γιά τήν ἴδια ἐποχή εἶναι αὐτό τό βιβλίο τοῦ Μπέκιου πού γράφτηκε στή φυλακή πρὶν ἀπό δεκαπέντε περίπου χρόνια και πρωτοδημοσιεύεται σήμερα. Ὁ συγγραφέας, καπετάνιος τοῦ Τάγματος Θανάτου τῆς XIII Μεραρχίας τοῦ ΕΛΑΣ, ἀφηγεῖται τίς ἀναμνήσεις του ἀπό τήν κατοχή και τό ἀντάρτικο τῆς Ρούμελης ὡς τῆ συνθήκη τῆς Πλάκας, τόν Φλεβάρη τοῦ 1944. Στόν ὀγκώδη τόμο του ὁ Μπέκιος, μαζί μέ τὰ γνωστά γεγονότα και τίς κρίσεις του, νοιάζεται νά περιγράψει λεπτομερικῶς και μέ ἐπιμέλεια τό καθετί πού βοηθᾷ στήν ἀνασύνθεση τῆς ἐποχῆς, νά ἐξιστορήσει, ὅπως λέει, «τίς καταστάσεις πού ἐξῆρα, τὰ αἰσθήματα τῶν ἀνθρώπων πού ἀνάμεσα τους κινήθηκα, νά δώσω τήν ἀτμόσφαιρα τῆς κάθε περιόδου πού ἐξῆσα». Ἡ φιλολογία γιά τό ρουμελιώτικο ἀντάρτικο εἶναι βέβαια σχετικά πλούσια, κείμενα ὅμως ὅπως αὐτό τοῦ Μπέκιου δικαιώνουν μέ τό παραπάνω τήν ἐκδοσή τους.

Γιώργος Λυμπερίου

Γιώργου Κοτζιούλα, «Θέατρο στά βουνά. Τό θέατρο τοῦ ἀγῶνα».

Ἐκδόσεις Θεμέλιο, Ἀθήνα 1976, σσ. 481.

«Ἡ λέξη θέατρο μόλις ἦταν γνωστή ὡς τότε στά περισσότερα χωριά.»

Ὡς «θέατρο τοῦ βουνοῦ» μέχρι τελευταία γνωρίζαμε κυρίως τό θίασο τοῦ Βασίλη Ρῶτα. Ἐνας λόγος εἶναι ὅτι τό θέατρο τοῦ Ρῶτα πρωτοστήθηκε στήν Ἀθήνα: γύρω στό 1942 εἶχε ἰδρύσει μαζί μέ ἄλλους (Μ. Αὐγέρη, Σοφία Μαυροειδή-Παπαδάκη, Γιάννη Τσαρούχη, Μέμο Μακρῆ κ.ἄ.) τό *Θεατρικό Σπουδαστήριο*, πού ἦταν δραματική σχολή και μαζί θίασος πού ἔδινε παραστάσεις και ὀργάνωνε καλ-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωρ

λιτεχνικές εκδηλώσεις έμψυχώνον-
τας τόν αγωνιζόμενο λαό. Ο θίασος
μεταφέρθηκε αργότερα στις ελεύθε-
ρες περιοχές, όπου συνέχισε τη δρα-
στηριότητά του. "Αν και έχουν γρα-
φτεί όρισμένα πράγματα, αναμνήσεις
κυρίως (βλ. στην 'Επιθεώρηση Τέ-
χνης': «'Αντίσταση», Μάρτιος - 'Απρί-
λιος 1962, τὰ άρθρα του Β. Ρώτα και
του Γερ. Σταύρου), τὰ περισσότερα
ντοκουμέντα πού θά μπορούσαν νά
φωτίσουν παρόμοιες πολιτιστικές
πρωτοβουλίες στις άνταρτοκρατού-
μενες περιοχές έχουν χαθεί. 'Από τήν
άποψη αυτή τó βιβλίο του Γ. Κοτζιού-
λα έχει ιδιαίτερη σημασία. Βέβαια, τó
θέατρο του Κοτζιούλα ήταν δραστη-
ριότητα παράλληλη μέ τó *Θεατρικό
Σπουδαστήριο* του Ρώτα, γιατί τó τε-
λευταίο θεωρούνταν κατά κάποιον
τρόπο τó αναγνωρισμένο, τó επίσημο
θέατρο του ΕΑΜ (ένας ακόμη λόγος
πού μās ήταν πιά γνωστό). Καί δέν
ήταν άπλως μία παράλληλη υπόθεση,
άλλά υπάρχουν και ουσιαστικές δια-
φορές ανάμεσα στις δύο προσπάθει-
ες: 'Ο θίασος του Ρώτα είχε προηγού-
μενη θεατρική πείρα, επανδρωνόταν
άπό έπαγγελματίες ήθοποιούς, τó ρε-
περτόριό του ήταν προγραμματισμέ-
νο και άποτελούνταν άπό «πραγματι-
κά» δραματουργικά έργα: π.χ. παίζον-

ταν κυρίως ó *Ρήγας Βελεστινλής* του
Β. Ρώτα (γραμμένος τó 1936) και κω-
μωδίες του Γεράσιμου Σταύρου.

'Η «Λαϊκή Σκηνή» τής VIIIης Με-
ραρχίας του ΕΛΑΣ στην "Ηπειρο, τήν
όποία έστησε και έμψύχωσε ó Γιώρ-
γος Κοτζιούλας, θά μπορούσαμε νά
πούμε πώς ήταν θέατρο λαϊκό, στην
πιό κυριολεκτική σημασία του όρου:
ó χαρακτηρισμός, φυσικά, δέν συνε-
πάγεται όπωσδήποτε θετική αξιολογι-
κή κρίση. Οί «ήθοποιοί» βρίσκονταν
και φτιάχνονταν ανάμεσα στους άν-
τάρτες και τούς χωριάτες, τὰ κείμενα
γράφτηκαν μ' άφορμή κάποιο άμεσο
πρόβλημα, πού κάθε φορά παρουσια-
ζόταν, και, άν στή συνέχεια επανα-
λαμβάνονταν, εμπλουτίζονταν κάθε
φορά μέ ανθρώπινους τύπους και γε-
γονότα πού αναδείκνυε τó συγκεκρι-
μένο «κοινό»: «'Ακόμη και τόν 'Ιταλό
πού έχω στό κατώ, κι αυτόν τόν
έβαλε μέσα», σχολίαζε κάποια γυναί-
κα στό Βουργαρέλι τó μονόπρακτο *'Ο
ύπεύθυνος*. Στο σημείο αυτό άς θυ-
μηθούμε άπλως ότι παρόμοια θέα-
τρα-καλλιτεχνικά συγκροτήματα γύ-
ρω στό '44 είχαν ξεπεταχτεί στά
περισσότερα χωριά. Πρόκειται για
φαινόμενο ίσως μοναδικό για τούς
σύγχρονους καιρούς μας, και τó ότι
αυτές οί καθαυτό λαϊκής δημιουργι-

κότητας εκδηλώσεις είναι τελικά
καταδικασμένες νά μείνουν στό σκο-
τάδι, είναι παραπάνω άπό άπώλεια.

'Η εισαγωγή του Γ. Κοτζιούλα
—δέν πρόκειται για μελέτη ή εκτίμη-
ση τής αγωνιστικής δουλειάς στην
όποία έδωσε ό,τι είχε— δίνει πολύ
ζωντανά όλη αυτή τή διαδικασία δια-
μόρφωσης ενός θεάτρου, του όποιου
όλα τὰ στοιχεία πού τó συγκρότησαν
άντλήθηκαν και αναδείχτηκαν λίγο
λίγο μέσα άπό τó κίνημα αυτού του
λαού πού «ή λέξη θέατρο μάλιστα (του)
ήταν γνωστή...».

'Η δημοσίευση των κειμένων πού
παίζονταν άπό τή «Λαϊκή Σκηνή» τής
VIIIης Μεραρχίας, και τὰ όποια άποτε-
λούν τόν κύριο όγκο άλλά και τήν
κύρια προσφορά αυτής τής έκδοσης,
δέν πρέπει νά θιγούν στό πλαίσιο
ένός σημειώματος. 'Αλλά νά μελετη-
θούν κάποτε —θέτουν δέ ένα σωρό
προβλήματα— σαν ένα στοιχείο των
γενικότερων πολιτιστικών δραστηρι-
οτήτων και εκφράσεων του 'Εθνικού
'Απελευθερωτικού Μετώπου, για νά
διερευνηθούν οί ιδεολογικές σταθε-
ρές πού ενέπνευσαν αυτήν τή χωρίς
προηγούμενο (και έπόμενο) πολύ-
πλευρη λαϊκή δημιουργικότητα.

Μαριάννα Δήτσα

ΔΙΕΘΝΗΣ

Δρχ. 40

Εκδίδεται άπό τήν
ΕΞΑΝΤΑΣ ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΕΠΕ
ΔεΑφών 4, τηλ. 3637107
'Αθήνα, Τ.Τ. 144
ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΠΟΛΙΤΙΚΗ

'Ελληνική έκδοση του

LE MONDE
diplomatique

Μιά πρωτοβουλία νέων επιστημόνων: «Έταιρεία μελέτης νέου ελληνισμού»

Παίρνοντας αφορμή από την έκδοση του πέμπτου τόμου του περιοδικού Μνήμων, που κυκλοφόρησε πρόσφατα, νομίζουμε πως δεν θά ήταν περιττά δυό λόγια για την όλη προσπάθεια στην οποία εντάσσεται τό περιοδικό, διότι δεν έχει επιστημανθεί και δεν έχει προσελκύσει αρκετούς από τούς ανθρώπους στους οποίους θά μπορούσε νά απευθύνεται.

Η «Έταιρεία μελέτης νέου ελληνισμού» ιδρύθηκε τό 1971 μέ πρωτοβουλία κυρίως νέων επιστημόνων, ιστορικών, φιλολόγων κ.λπ. Αρχικά όνομαζόταν «Έλληνική παλαιογραφική Έταιρεία» και, στή βάση αυτή, στά μέλη της μπορούσαν νά συγκαταλέγονται όλοι όσοι άσχολούνταν μέ τόν ελληνισμό από τήν αρχαιότητα και δωθε. Τήν πρώτη αυτή περίοδο είχαν μάλιστα οργανωθεί και μαθήματα παλαιογραφίας για τά μέλη της Έταιρείας, διάβημα χρησιμότερο και σημαντική προσπάθεια, άφου είναι γνωστό πως στά ελληνικά πανεπιστήμια δεν διδάσκονται ούτε καν στοιχειά παλαιογραφίας. Άργότερα ή Έταιρεία τροποποίησε τό καταστατικό της, πήρε τή σημερινή της όνομασία, και όρισε αντικείμενο μελέτης της τά νεότερα χρόνια της ελληνικής ιστορίας.

Οί σημαντικότερες εκδηλώσεις της Έταιρείας είναι ή έκδοση του ετήσιου περιοδικού Μνήμων και ή διοργάνωση διαλέξεων.

Ο τελευταίος τόμος του Μνήμωνα (342 σελ.), μέ τίς μελέτες πού δημοσιεύει, προσεγγίζει ποικίλα ιστορικά θέματα και καλύπτει όλη τήν περίοδο του νεότερου ελληνισμού. Αναγράφουμε ένδεικτικά όρισμένους τίτλους: Ελένης Σαράντη: «Η Πάτρα όπως τήν είδαν οί περιηγητές

ζω και γραμματα γνωρ

από τό 1204 ως τό 1500», Έλευθέριου Π. Άλεξάκη: «Η δομή της ελληνικής οικογένειας στή Θράκη», Θάνου Βερέμη: «Άνέκδοτα κείμενα γύρω από τό Κίνημα της 9ης Μαρτίου 1933», Εύτυχίας Δ. Λιάτα: «Μαρτυρίες για την πτώση τ' Αναπλιού στους Τούρκους (9 Ιούλη 1715)», Χρήστου Κ. Λούκου: «Ο Μακρυγιάννης προσφέρει στή βασίλισσα της Άγγλίας Βικτωρία τίς είκοσιογραφίες του Είκοσιένα».

Άλλά, εκτός από τό ένδιαφέρον πού παρουσιάζει ή ύλη του κάθε ετήσιου τόμου —για τήν όποία δεν τίθεται θέμα συνολικής παρουσίασης ή κριτικής, γιατί κάθε άρθρο άνήκει σ' έναν ειδικευμένο ιστορικό τομέα— τό τμήμα του περιοδικού στό όποιο δημοσιεύεται ή «Βιβλιογραφία Ιστορίας του Νέου Έλληνισμού», θά άξιζε τόν κόπο νά μνημονευθεί και νά γίνει γνωστότερο, άκόμη και άνεξάρτητα από τό περιοδικό και τήν όλη δραστηριότητα της Έταιρείας. Στόν παρόντα τόμο αναγράφονται τίτλοι του 1974, εργασία πού, μέ άψογη μέθοδο και μέ παρουσίαση τέτοια ώστε νά είναι χρηστική, επιμελείται ομάδα εργασίας της Έταιρείας.

Όσον άφορά τίς ανακοινώσεις-εισηγήσεις πού διοργανώνει ή Έταιρεία, και οί όποίες είναι συνήθως σειρά διαλέξεων μέ ένιαίο θέμα, αναφέρουμε ένδεικτικά τή σειρά πού πραγματοποιήθηκε τό 1975-76 και τή φετεινή: της πρώτης ό γενικός τίτλος ήταν: Η παρουσία και οί επεμβάσεις των ξένων δυνάμεων στον ελληνικό χώρο από τήν εποχή των Σταυροφοριών ως τό τέλος του δεύτερου παγκόσμιου πολέμου. Πραγματοποιήθηκαν έννέα ανακοινώσεις (λεπτομερές πρόγραμμα δημοσιεύεται στό «Χρονικό» του πέμπτου τόμου, σελ. 341-342). Η φετεινή σειρά ανακοινώσεων μέ τίτλο Κοινωνικές και ιδεολογικές αντιθέσεις στήν Ελλάδα (τέλος 18ου αι. - άρχές 20ου αι.) συνεχίζεται.

Τό γεγονός πάντως ότι κάποιοι νέοι επιστήμονες αντιμετώπισαν τήν ανάγκη νά λειτουργήσουν συλλογικά και οργανωμένα έξω από τά αντίστοιχα κρατικά έρευνητικά ιδρύματα και ότι αυτή τήν ανάγκη τους —πού πολλοί διαπιστώνουν καθημερινά— τήν έκαναν πραγματικότητα άποδεικνύει άλλη μιά φορά τήν ύποτονικότητα και τήν άρτηριοσκήρωση των κρατικών ιδρυμάτων, τελικά τήν άνυπαρξία τους. Συνήθως ή δραστηριότητα των επιστημονικών ιδρυμάτων είναι τόσο άποτελεσματική ώστε νά μπορούν νά άπορροφούν στή «γραφειοκρατική επιστήμη» μερικούς, κι άλλους νά τούς εξαφανίζουν πρίν άκόμη διαμορφωθούν. Τά μέλη πού συγκρότησαν αυτή τήν έταιρεία πέρασαν όπωσδήποτε από παρόμοια προβλήματα και, έχοντάς τα ξεπεράσει και λύσει, έστω σε επίπεδο περιορισμένης έμβέλειας, δεν μπορεί παρά νά απευθύνονται

(Συνέχεια στή σελ. 88)

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνω

Γιώργης Σιάντος - Γιάννης Ίωαννίδης Βίοι παράλληλοι

Προδημοσίευση από τό βιβλίό του Θανάση Χατζή «Ή νικηφόρα επανάσταση πού χάθηκε»

Δημοσιεύουμε δύο αποσπάσματα από τό βιβλίό του Θανάση Χατζή, Ή Νικηφόρα επανάσταση πού χάθηκε, του οποίου κυκλοφορεί σέ λίγες μέρες ο πρώτος τόμος. Ο Θανάσης Χατζής, ανώτερο στέλεχος του ΚΚΕ, διατέλεσε γραμματέας του ΕΑΜ από τον Δεκέμβρη του 1941 (μετά τή σύλληψη του Λεφτέρη Αποστόλου) ως τό καλοκαίρι του 1944 (όταν ανέλαβε ο Δημήτρης Παρτσαλίδης). Τό βιβλίό του αποτελεί μαρτυρία γιά τήν περίοδο τής αντίστασης και συνάμα συνθετική πολιτική ιστορία. Τό διάβημα έχει ιδιαίτερη σημασία μιά και ο Χατζής ήταν από πρώτο χέρι γνώστης των απόψεων και των χειρισμών τής ηγεσίας του ΚΚΕ και του ΕΑΜ τήν αντίστοιχη περίοδο.

Τά αποσπάσματα πού δημοσιεύουμε σκιαγραφούν τήν πολιτική προσωπικότητα δύο ηγετικών στελεχών του ΚΚΕ, του Γιώργη Σιάντου, γραμματέα τής ΚΕ, και του Γιάννη Ίωαννίδη, μέλους τής Γραμματείας του ΠΓ του ΚΚΕ. Και οί δύο βρέθηκαν στό επίκεντρο των προβλημάτων τής Αντίστασης και έβαλαν τήν προσωπική τους σφραγίδα τόσο στη φυσιογνωμία του κόμματος όσο και σέ γενικότερους πολιτικούς χειρισμούς. Παράλληλοι, αλληλοαποκλειόμενοι και στενά δεμένοι μεταξύ τους, οί βίοι τους δείχνουν τήν αντιφατικότητα ενός κινήματος του οποίου ήταν ηγετικά στελέχη και αντιπροσωπευτικές προσωπικότητες.

Ο Γιώργης Σιάντος

Καπνεργάτης, γεννημένος τό 1892 στήν Καρδίτσα, έπιλοχίας στήν έκστρατεία τής Μικράς Ασίας, ήταν από τά παλαιότερα μέλη του ΚΚΕ. Τό 1920 μπήκε στό Σοσιαλιστικό Έργατικό Κόμμα τής Ελλάδας, όπως ονομαζόταν ακόμα τό ΚΚΕ. Μέ τή δράση του και τίς ικανότητές του, ανέβηκε σκαλοπάτι σκαλοπάτι στα ανώτατα όργανα τής κομματικής ηγεσίας. Στο έκτακτο συνέδριο του ΚΚΕ (Σεπτέμβρης 1923) εκλέχτηκε στό Έθνικό Συμβούλιο, και στό 3ο τακτικό Συνέδριο, μέλος τής ΚΕ του ΚΚΕ. Τό 1927 αναδείχτηκε μέλος του ΠΓ τής ΚΕ του ΚΚΕ, όπου κι έμεινε μέχρι τό τέλος τής ζωής του (1947), εκτός από ένα μικρό χρονικό διάστημα (1931-1932).

Ζυμωμένος μέσα στους αγώνες τής έργατιάς, απόκτησε πλούσια πείρα, πολιτική και οργανω-

Ο Γιάννης Ίωαννίδης

Ο Γιάννης Ίωαννίδης γεννήθηκε τό 1902 στή Φιλιππούπολη τής Βουλγαρίας. Ήρθε στήν Ελλάδα νέος, και εγκαταστάθηκε στό Βόλο. Γιά λίγο δούλεψε υπάλληλος σέ κουρείο και πολύ σύντομα γίνεται επαγγελματικό στέλεχος του ΚΚΕ. Άνεβαίνει γρήγορα τίς σκάλες τής κομματικής ιεραρχίας και ή βασιλομεταξική δικτατορία τον βρίσκει βουλευτή και μέλος του ΠΓ τής ΚΕ του ΚΚΕ. Συλλαμβάνεται, κλείνεται στό στρατόπεδο τής Άκροναυπλίας, όπου γίνεται ο «άφ' ύψηλου» καθοδηγητής των κρατούμενων κομμουνιστών και ουσιαστικός καθοδηγητής όλου του κομμουνιστικού κινήματος τής Ελλάδας, μετά τίς συλλήψεις, τό 1939, του Σιάντου και του Πλουμπίδη. Ή ανάδειξη του Ίωαννίδη δέν όφείλεται στίς προσωπικές ικανότητές του, ούτε ανταποκρίνεται στήν κομματική του δράση.

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

τική. Μέ τη φιλομάθειά του κάλυψε σε αξιοθαύμαστο βαθμό τη λειψή σχολική μόρφωσή του και αναδείχτηκε ξεχωριστή ηγετική προσωπικότητα στο εργατικό κίνημα της Ελλάδας και ένα από τα πιο ικανά και δοκιμασμένα ηγετικά στελέχη του ΚΚΕ.

Ύστερα από τη σύλληψη του Ζαχαριάδη, του Νεφελούδη και του Παρτσαλίδη από τη βασιλο-μεταξική δικτατορία, ο Γιώργος Σιάντος βρέθηκε επικεφαλής του ΚΚΕ. Έδωσε βασικά σωστό προσανατολισμό και κατεύθυνση στο Κόμμα και στο αντιδικτατορικό κίνημα, για την αντιμετώπι-

Μικρού διαμετρήματος προσωπικότητα, έχει όλα τα ελαττώματα του «ρωμιού», όπως ο Σιάντος είχε όλες τις αρετές του. Η περίφημη «οργανωτική του ικανότητα» περιορίζεται σε ικανότητα μικροκομματικής συνωμοσίας και μικροπολιτικής Ύντριγκας.

Ο Ίωαννίδης ξέρει καλά το Κόμμα, όπως διαμορφώθηκε από τον Ζαχαριάδη. Ξέρει καλά το μηχανισμό του και τον τρόπο που λειτουργεί. Γνωρίζει καλά τα «φετίχ», τα «ταμπού», τα «πλέγματα», που είχαν γίνει βιώματα και προσδιόριζαν την τυφλή πίστη σε «δόγματα» και σε

ση της επικείμενης τότε είσοδής των Ίταλων φασιστών. Πιάστηκε και κλείστηκε στη φυλακή της Κέρκυρας, τέλη του 1939. Δραπέτευσε στις αρχές του Οκτώβρη 1941, κι ύστερα από μία μακρά διαδικασία, κατά το τέλος του Νοέμβρη, κατέλαβε τη θέση που δικαιοματικά του άνηκε: του Γραμματέα της ΚΕ του ΚΚΕ.

Απλός στους τρόπους, σεμνός, αυτοκυριαρχημένος, θαυμάσιος συνεργάτης, στοργικός καθοδηγητής, διατύπωνε με ευχέρεια και σαφήνεια τις πολιτικές του σκέψεις. Ολιγαρκής, πολύ εργατικός, απαιτητικός με τον ίδιο τον εαυτό του και με τους συνεργάτες του. Σταθερός στις πεποιθήσεις του, με επαναστατική ιδιοσυγκρασία, που μερικές φορές τον έσπρωχνε σε άριστερες παρεκκλίσεις, όμως πάντα πειθαρχικός κι έτοιμος ν' αναγνωρίσει τα λάθη του. Ο Σιάντος ήξερε να χειρίζεται με επαναστατική εύλυγισία τα προβλήματα των συμμαχιών και να βρίσκει κοινή γλώσσα με ανθρώπους άλλης ιδεολογικής τοποθέτησης. Είχε εξαιρετική δύναμη προσαρμογής στις συγκεκριμένες συνθήκες κάθε περιόδου και στη σφυγμομέτρηση των λαϊκών διαθέσεων. Ο Σιάντος αναμφισβήτητα ήταν μία διαμορφωμένη καθοδηγητική φυσιογνωμία, και δικαιολογημένα η εΐδηση της απελευθέρωσής του έγινε δεκτή από όλα τα στελέχη του Κόμματος με πολύ μεγάλη χαρά και με τη

«σύμβολα». Οι σκληρές εμπειρίες από τη «φραξιοριστική» πάλη (1929-31) και τη διάσπαση, μυθοποιούν στο μυαλό του την ένότητα. Η ένότητα γίνεται αυτοσκοπός, και στο βωμό της θυσιάζει κάθε δημοκρατική εκδήλωση, κάθε φωνή και σκέψη μέσα στο Κόμμα. Δέν του ξέφυγε το γεγονός πως στις εξαιρετικά δύσκολες και ιδιόμορφες συνθήκες της δικτατορίας, και ιδιαίτερα στο έξοντωτικό καθεστώς των φυλακών και στρατοπέδων ή «σιδερένια πειθαρχία» και ο «μονολιθισμός» γίνονται δόγματα. Όλα αυτά τα έκμεταλλεύεται με μαεστρία ο Ίωαννίδης, και όχι μόνο εκμηδενίζει κάθε γνώμη και πρωτοβουλία των κομμουνιστών, αλλά και την άπλητη ενημέρωση για την κατάσταση, ή την εξήγηση μιας απόφασης της καθοδήγησης του στρατοπέδου αποφεύγει. Οι οδηγίες δίνονταν με μορφή στρατιωτικής διαταγής για εκτέλεση.

Έτσι στο μεγαλύτερο, και το πιο ισχυρό από άποψη στελεχών, στρατόπεδο συγκέντρωσης, την Ακροναυπλία, εγκαθιδρύθηκε ένα καθεστώς κυριολεκτικά κατασλιπτικό, ακριβώς γιατί μέσα στο ΚΚΕ τα τελευταία χρόνια είχε καταργηθεί κάθε ελεύθερη συζήτηση και διαδικασία και είχε καθιερωθεί η υποχρεωτική αποδοχή αποφάσεων ενός στενού καθοδηγητικού κέντρου, ή ενός ανθρώπου. Συγκεκριμένα της Κομμουνιστικής Διεθνούς, σαν ανώτατου παγκόσμιου καθοδηγητικού όργανου και του Ζαχαριάδη, για το Κόμμα μας. Ο Ίωαννίδης «μυθοποιεί» το

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

βεβαιότητα ότι θα έβαζε τη σφραγίδα της προσωπικότητάς του στην εξαιρετικά δύσκολη εκείνη περίοδο.

Έκείνο πού, παρακολουθώντας τα γεγονότα της τετραετίας, δεν θα δυσκολευτούμε να διαπιστώσουμε, είναι πώς, πέρα από τις ιδεολογικές κατευθύνσεις του, πέρα από τη σωστή πολιτική γραμμή του —ή και τις παρεκκλίσεις του απ' αυτήν— ο ελληνικός απελευθερωτικός αγώνας της τετραετίας αυτής, όλη ή δράση του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, όπως και του ΕΛΑΣ αργότερα, έχουν έναν βαθύτατο ελληνικό χαρακτήρα. Όλα όσα γίνονται, όπως γίνονται, είναι γνώριμα, κατανοητά, οικεία στον ελληνικό λαό, είναι πράγματα δικά μας, ρωμεία.

Θά ήταν, βέβαια, υπερβολή να αποδώσει κανένας αυτόν τον βαθιά ελληνικό χαρακτήρα που πήρε το απελευθερωτικό κίνημα αποκλειστικά στον Σιάντο. Είναι όμως βέβαιο πώς η παρουσία του καθορίζει το χαρακτήρα του αγώνα. Ο Γιώργης Σιάντος μπορούμε να πούμε πως ήταν πού Έλληνας από όλους τους πολιτικούς ηγέτες, και της Αριστεράς και της Δεξιάς. Αν του έλειπε ή μεγάλη θεωρητική κατάρτιση ενός διανοούμενου επαναστάτη, του περίσσευε, ωστόσο, ή βαθιά γνώση των ελληνικών πραγμάτων, της ελληνικής πραγματικότητας, που αυτός την έβλεπε όχι θεωρητικά και αφηρημένα, όπως άλλοι ηγέτες του Κόμματος, αλλά μέσα από τα ζωντανά πρόσωπα, μέσα από τις πραγματικές καταστάσεις.

«άλανθαστο» των δυο αυτών παραγόντων και καλλιεργεί συστηματικά το «θρύλο» πώς αυτός είναι ο εκπρόσωπος της ΚΔ στην Ελλάδα και «τοποτηρητής» του Ζαχαριάδη. Αυτός ο θρύλος του έδινε και τη δύναμη επιβολής στα στελέχη, που θα κοστίζει αρκετά ακριβά στο Κόμμα και το κίνημα.

Μέ τις πρώτες προσπάθειες ανασυγκρότησης και αναδιοργάνωσης του Κόμματος ο Ίωαννίδης κατορθώνει, χρησιμοποιώντας το κύρος του και το κύρος της κομματικής ήγετικής ομάδας των κρατουμένων της Ακροναυπλίας, να επιβάλει τον απόλυτο πολιτικό του έλεγχο στην ομάδα των λίγων ανώτατων στελεχών που κατόρθωσαν να δραπέτευσουν από τα νησιά της εξορίας και στους αποσταλμένους της Ακροναυπλίας. Τους άνησύνει σε Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΕ, χωρίς και να τους δίνει όπως θά πρεπε τον αποφασιστικό πολιτικό και καθοδηγητικό ρόλο. Αυτόν το ρόλο τον κρατούσε αποκλειστικά για την καθοδηγητική ομάδα της Ακροναυπλίας, κι έτσι εδραίωνε την προσωπική του κυριαρχία στο Κόμμα.

Ο Ίωαννίδης βαρύνεται με σοβαρά πολιτικά λάθη, που εκθέτουν όλόκληρη την Ακροναυπλία, όπως ήταν ή αναγνώριση της χαφιεδικής «Προσωρινής Διοίκησης» σαν μονοδικής «νόμιμης» κεντρικής ήγεσίας του ΚΚΕ και ή παραχώρηση «άνεπιφύλακτης υποστήριξης στην Κυβέρνηση του Μεταξά να διεξάγει τον πόλεμο», τον οποίο, αντικειμενικά, διεξήγαγε ή κυβέρνηση Μεταξά. Άκόμα βαρύνεται με τη ματαίωση της δραπέτευσης των κρατουμένων της Ακροναυπλίας, όταν υπήρχαν προϋποθέσεις να πραγματοποιηθεί.

«ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε.» ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΣΕΩΣ
Λεωφ. Συγγρού 194 - Αθήνα, τηλ. 9515078

Τα μηχανήματα φωτοστοιχειοθετήσεως της ΦΩΤΡΟΝ λειτουργούν με κομπιούτερ και εξασφαλίζουν άριστη ποιότητα, μεγάλη ποικιλία στοιχείων και ταχύτατη εκτέλεση.

Όγκωδη ή περίπλοκα συγγράμματα, που στο παρελθόν άπαιτούσαν μήνες εργασίας, σήμερα μπορούν να ετοιμαστούν σε μικρό χρονικό διάστημα.

Η ΦΩΤΡΟΝ διαθέτει 4 οικογένειες στοιχείων (Helvetica, Times Roman, Caledonia, Optima) σε κυρτά και όρθια, απλά, ήμίμαυρα και μαύρα, ελληνικά και λατινικά, σε 15 μεγέθη, και σε όποιονδήποτε συνδυασμό.

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ

[ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ ΜΠΙΡΜΑΝ]

Ἀγαπητέ «Πολίτη»,

Χωρίς αυτό νά σημαίνει πώς συμφωνῶ καί μέ τήν ὕλη τοῦ περιοδικοῦ αὐτοῦ, παρακολουθῶ τόν «Πολίτη» ἀπό τό πρῶτο του τεύχος.

Στό 8ο καί στή σελίδα «Ἐπιστολές» διάβασα ἕνα κείμενο κάποιου κ. Γ.Σ. ὁ ὁποῖος ἀνησυχώντας περισσότερο καί ἀπό τό «Ἀντικομμουνιστικό Ἰνστιτούτο Μεσογειακῶν Χωρῶν», πού κατευθύνεται ἀπό τό ΝΑΤΟ καί πλαισιώνεται ἀπό ἀπόστρατους ἀξιωματικούς, στελέχη τοῦ χουντικοῦ καθεστώτος κ.λπ., πάει νά σκάσει ἀπό τή στενοχώρια του γιατί κανένας μουσικός πλὴν τοῦ κ. Μίκη Θεοδωράκη, καί τήν ἐφημερίδα *Ἀυγή* δέν διαμαρτυρήθηκε γιά τήν ἀφαίρεση τῆς ἰθαγενείας τοῦ ποιητῆ Βόλφ Μπίρμαν

ἀπ' τίς ἀρχές τῆς Ἀνατ. Γερμανίας, καί γιά τόν «καθημερινό κατατρονισμό τῆς ἐλεύθερης ἔκφρασης στίς Ἀνατολικές χώρες»!

Αὐτά λοιπόν συμβαίνουν καί οἱ Ἕλληνες διανοούμενοι κρατοῦν «σιγὴν ἰχθύος» ὅπως μᾶς λέει ὁ κ. Γ.Σ. Μόνον ἕνας «κομμουνιστής» Μουσικοσυνθέτης καί μιὰ «κομμουνιστική» ἐφημερίδα σάθηκαν στό... ὕψος τους!

«Σύντροφε» Γ.Σ. ὁ Σοσιαλισμός καταπολεμεῖται μέ τήν ἔντεχνη διαστρέβλωση καί τήν φτιασιδωμένη ἀπάτη. Ξεκινώντας ἀπό τά πιά χυδαῖα ἐλατήρια — τήν ἐγωιστική ὑπεροφία, τήν αὐταρέσκεια, τό ἀτομικό συμφέρον καί τόν χρηματισμό — μιὰ χούφτα «Ἐσωτερικῶν Ἐμικρέδων» στίς σοσιαλιστικές χώρες βάλθηκαν νά διαστρεβλώσουν τήν πραγματικότητα μέ μύθους καί συκοφαντίες, νά σταμα-

τήσουν τήν Ἱστορική Ἐξέλιξη! Νά δυσφημίουν μέ τήν ἰδεολογική δολιοφθορά τῶν κατασκοπευτικῶν κέντρων τοῦ ἰμπεριαλισμοῦ τά ἰδανικά ὄλων τῶν ἐκμεταλλεόμενων, ὅπως πραγματοποιοῦνται στό σοσιαλιστικό σύστημα! Ἀπέναντι σ' αὐτούς τούς ξεφτισμένους προδότες ἔχουν ἀντιπαραταχθεῖ ἑκατοντάδες χιλιάδες κομμουνιστές διανοούμενοι καί καλλιτέχνες στίς σοσιαλιστικές χώρες. Μήπως θά πρέπει νά σταματήσῃ ἡ Ἱστορική Ἐξέλιξη χάριν ὁποιουδήποτε «διαφωνούντα» διανοούμενου; Λένε πώς οἱ λογῆς ἀναθεωρητές ἔχουν γίνει οὐρά τῆς ἀστικής τάξης. Μήπως βαλθήκατε τώρα «σύντροφε» Γ.Σ. νά γίνετε ἐμπροσθοφυλακή;

«Σύντροφικά»

Παναγιώτης Βῆχος
«Μουσικοσυνθέτης»,
Ἡρακλέους 35, Καλλιθέα

ΣΧΗΜΑΤΙΚΟΣ ΑΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΩΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΩΝ ΧΡΟΝΩΝ (Συνέχεια ἀπὸ τὴ σελ. 37)

μιὰ τέτοια στροφή στους προβληματισμούς μας ἔχει ἀρχίσει, ἀλλὰ δέν ἔχει κάνει ἀκόμη ἀποφασιστικά βήματα. Θά ἔλεγα, λίγο προκλητικά βέβαια, ὅτι ἔχει κάνει παραπάνω βήματα στὸν κυβερνητικό χῶρο παρά στὸν ἀντιπολιτευτικό. Ὁ ὁποῖος, τουλάχιστον στό «ἀριστερό» του τμήμα, μένει ἀκόμη σέ μεγάλο βαθμὸ κολλημένος σέ «ἀρχές» καί ἀναλύσεις σχηματικές (ἰδίως ΚΚΕ καί ΠΑΣΟΚ) καί, παρά τή μεγάλοστομη προφορική τους ἐπιθετικότητα, ἀμυντικές. Καί ἡ «συζήτηση» γιά τήν ΕΟΚ εἶναι ἕνα ἔξοχο παράδειγμα. Πρέπει ἴσως γιά πολύ καιρό ἀκόμη νά περιμένουμε τήν οἰκοδόμηση μιᾶς πιό «ἡγεμονικῆς» (γιά νά θυμηθοῦμε τόν Γκράμσι) οικονομικῆς καί πολιτικῆς σκέψης. Καί δέν φτάνουν γιά κάτι τέτοιο βέβαια τά «δάνεια ἐνδύματα» ἰταλικῆς ἢ ἰσπανικῆς κατασκευῆς, ἔστω καί ἂν ἡ πορεία μας εἶναι στενά δεμένη μέ τή δική τους.

1. Βλ. καί Μ. Παπαγιαννάκης: «Κρίση καί προοπτικές ἀνάπτυξης στή Μεσόγειο», *Ἄντι*, 16.10.1976, καί «Κρίση καί ἡγεμονική οἰκοδόμηση μιᾶς νέας διεθνούς οικονομικῆς τάξης στή Μεσόγειο» (γαλλικά), *Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, ἀριθ. 26-27, 1976.
2. Γιά τήν Ἑλλάδα βλ. τά ἐξαιρετικά ἐνδιαφέροντα στοιχεία στά δημοσιεύματα τοῦ Πανελληνίου Σύνδεσμου Ἐξαγωγῶν: «Τό ἔξαγωγικό ἐμπόριο τῆς Ἑλλάδος πρὸς τίς χώρες τῆς Μ. Ἀνατολῆς καί Β. Ἀφρικῆς», Ἀθήνα 1976. Μεταξύ ἄλλων: 1) μέση ἐτήσια αὔξηση 1970-75 τῶν ἐξαγωγῶν πρὸς αὐτές τίς χώρες: 59,9% (συνολικῆς ἐξαγωγῆς 30,9%). 2) Ἡ κατηγορία πού αὐξάνει περισσότερο ἀπ' ὅλες εἶναι ἡ 7 (107% τό χρόνο!), καί στή συνέχεια ἡ 3 (καύσιμα, ὀρυκτά, λιπαντικά!) μέ 78%, καί τά χημικά προϊόντα (κατηγορ. 5) μέ 64%. 3) Ἀπὸ τίς χώρες-πελάτες πρώτη ἡ Τυνησία μέ 170% τό χρόνο!

3. Μελέτες γιά τή γεωργία στίς μεσογειακές χώρες καί τίς σχέσεις τους μέ τήν ΕΟΚ, πού θά δημοσιευτοῦν προσεχῶς σέ συνεργασία μέ τήν ΕΟΚ.

4. Γιά τούς ἐνδιαφερομένους ὁ δείκτης ὑπολογίζεται μέ τή φόρμουλα:

$$\sqrt{a_1^2 + a_2^2 + \dots + a_n^2} \cdot \sqrt{b_1^2 + b_2^2 + \dots + b_n^2}$$

ὅπου $a_1, a_2, \dots, a_n$ = ποσοστά συμμετοχῆς τῶν διαφόρων κατηγοριῶν στό συνολικό ἐμπόριο (εἰσαγωγῆς ἢ ἐξαγωγῆς) τῆς χώρας (Ἑλλάδα, Ἰσπανία κ.λπ.), $b_1, b_2, \dots, b_n$ = ἴδια ποσοστά στό ἐμπόριο τοῦ συνόλου τῶν ΑΚΧ.

5. Βλ. σημείωση 3. Οἱ παρατηρήσεις ἔγιναν μέ βάση ὑπολογισμούς πάνω σέ στοιχεία τοῦ ΔΝΤ, *Ἐπετηρίδα ἰσοζυγίων πληρωμῶν*, 1973.
6. Βλ. καί τό βιβλίό *Ἄθριο ἢ Ἰσπανία*, μακρὰ συνέντευξη τοῦ Σ. Καραγιῶ, πρὶν ἀκόμη πεθάνῃ ὁ Φράνκο.

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΝΕΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ (Συνέχεια ἀπὸ τὴ σελ. 84)

καί στοὺς φοιτητές πού μελετοῦν ἀντίστοιχα ἀντικείμενα στό ἑλληνικό πανεπιστήμιο. Μέ τήν ἐμπειρία ἀπὸ τίς ἐλλείψεις, μᾶλλον τίς στερήσεις ἀπὸ ὁποιοσοῦδήποτε ἐπιστημονικοῦ προβληματισμοῦ, πρέπει ὅλοι μας νά συμμετέχουμε σέ ἀνάλογες προσπάθειες καί νά τίς ἐντείνουμε συντονίζοντάς τες μέ ἄλλες, παράλληλες, γιά νά προλάβουμε ἔστω καί μερικούς ἀτομικούς εὐνοχισμούς.

Μαριάννα Δήτσα